

Hacı Nərimanoğlu

**Zəngəzurda doğuldular,
Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular**

Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanı yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq.

Heydər ƏLİYEV

Tarix tarixdir. 1978-ci ildə Qarabağda məskunlaşmalarının 150 ilini qeyd edən ermənilər yaxşı bilirlər ki, onlar bu torpaqlara qonaq kimi gəlmişlər. Nəinki Dağlıq Qarabağ, bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmışdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi ərazimizdir. Xəritəyə baxsaq görürük ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı vermək nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı. Yəni, Zəngəzurun Ermənistanı verilməsinin çox böyük mənfi mənası var idi. Biz indi iddia etmirik ki, bu torpaqlar Azərbaycana birləşsin. Halbuki hər bir azərbaycanlı, hər bir vətəndaş, hər bir uşaq öz tarixini bilməlidir. Bilinməlidir ki, bu bölgələr tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır.

İlham ƏLİYEV

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə nəşr edilir.

Bakı-2012

Elmi redaktor və rəyçilər:
t.e.doktoru, professor Ziyadxan Nəbibəyli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlham Məmmədli

Kitabda əsrlərlə Azərbaycanın bir parçası olmuş Zəngəzur mahalının kəşməkeşli tarixi vərəqlənir, bölgənin hər bir azərbaycanlının qəlbində sağalmaz yaraya çevrilmiş nisgilli keçmişi, ağırlı faciələri yada salınır, taleyin acı hökmü ilə bu torpaqdan baş götürüb qardaş Anadolu torpaqlarına mühacirət etməyə məcbur qalan, Azərbaycan həsrəti ilə yaşayıb türk-islam dünyasına dəyərli xidmətlər göstərən tanınmış şəxsiyyətlərin şərəfli ömür yoluna nəzər salınır, zəngin mədəniyyətə, bənzərsiz təbiətə malik olan Zəngəzur ellərindən köçləri şərtləndirən tarixi, mənəvi amillər barədə oxuculara bilgi verilir, Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının nə qədər etibarlı dayaqlara söykəndiyi çoxsaylı faktların dili ilə ortaya qoyulur, XX əsrin əvvəlində və sonunda Zəngəzurdə baş verən olayların vahid güc mərkəzindən idarə edilən eyni bir planın tərkib hissəsi olduğu dəlillərlə, konkret sənədlərlə diqqətə çatdırılır, paralellər aparılır, oxucu mühakiməsinə, düşüncəsinə xeyli suallar da ünvanlanır.

Türkiyə mənbələrinə, arxiv sənədlərinə istinadla qələmə alınan materialların bir çoxu Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə bu kitabda çatdırılır.

Kitabın təkcə 20 ildən çoxdur bütünlüklə erməni işğalında qalan Zəngəzur ellərinə qayıdış həsrəti ilə yaşayanlarla bərabər, qəlbində Vətən, Azərbaycan sevgisi daşıyan hər kəs üçün maraqlı olacağına inanırıq.

Zəngəzur-əlimiz çatmayan, səsimiz yetməyən ulu yurd

(Tarixi oçerk)

Tarixi Zəngəzur mahalı əsasən Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Mehri, Zəngilan, Qubadlı, Laçın bölgələrini əhatə edib. Bu gün bütünlüklə Ermənistan Respublikasının işğalı altında qalan Zəngəzur ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazilərində təşəkkül tapmış dövlətlərin tərkibində mövcud olmuşdur. Çox sayda yaxın, uzaq tarixi mənbələrdə, o cümlədən erməni, rus, fars mənbələrində bu barədə birmənalı, təkzibolunmaz faktlar, məlumatlar mövcuddur.

Adlar yerin, torpağın danışan dilidir, onun üstündə yaşamışların ən etibarlı, uzunömürlü ünvanlarıdır. Zəngəzurdakı türk mənşəli toponimik adların mütləq çoxluğu da bu fikri təsdiqləyir. Toponimin adındakı “zəngi” leksik vahidi də türk tayfa adıdır. Türkdilli respublikalarda və Azərbaycanın çoxlu yer adlarında bu oğuz-türk tayfasının izləri yaşayır; Zəngiçay, Zəngitəpə, Zəngərik, Zəngişəmli, Zəngənə, Zəngilan, Zəngəran, Zəngənə, Zəngişalı, Zəngidərə çayı, Zəngibasar, Zəngilər, Zəncan, Zəngilli, Zəngi çayı və s. Mahmud Kaşğari, Rəşidəddin, Əbdülqazi, A.Bakıxanovun əsərlərində və bir çox digər yazılı mənbələrdə 24 oğuz tayfasından biri olan “zəngi”nin adı keçir. Zəngi tayfaları Azərbaycan Atabəylər, Səfəvilər hakimiyyətlərinin əsas sütunlarından olub. Xatırladaq ki, mənqi, səngi, vəngi adlı qohum türksoyların da adları mənbələrdən keçir və izləri türksoyların yaşadıkları yerlərdə çoxlu izləri qalmaqdadır. Ziya Bünyadovun “Azərbaycan Atabəylər dövləti” kitabında (səh.26, 42...) Xəlifə ilə Mosulun çox nüfuzlu atabəyi olmuş Zəngi arasında münasibətlərdən söz açılır : “ Xəlifə özünün bütün planlarının yerinə yetirilməsini Zəngiyə həvalə etdi. Beləliklə, Bağdadda üçlər - Xəlifə, Davud, Zəngi - birliyi yarandı. Məsuda qarşı yönəldilmiş bu birlik əslində İraq sultanlığının mərkəzi hakimiyyətinə qarşı çevrilmişdi. Xəlifənin müttəfiqləri arasında atabəy Zənginin iştirakı və nüfuzu nəinki müttəfiqlərin belə addım atmasına yol vermədi, Sultan Zəngini Farsa və onun nahiyələrinə hakim təyin etdi...”

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Zəngəzurdakı ikinci ləkəmə ərəbcə "sur" dağ, daş, divar, qayalıq yer, hasar, qala, bürç deməkdir (dilin ahəng-

inə, asan tələffüzə görə s-z-yə çevrilib). Bu ad ərazinin relyefini düzgün səciyyələndirir-yəni zəngilərin yaşadığı dağlıq yer. Zəngəzur ərazisindəki adların da bir çoxunda sur-zur-zor daşlaşıb qalıb. Amma axı “zor” sözü Qafqaz və Anadolu türklərinin dilində çox yaxşı, böyük, gözəl mənasında da gen-bol işlənməkdədir; zor yer, zor kişi, zor adam və sair.

Bu baxımdan “Этимология названия «Зангезур» неясна -?!
<http://ru.wikipedia.org>. fikri etibarsızdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan (X boy) bir yarpaq: “Oğuz igidi Usun oğlu Əkrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus-Əngələyüz-Dərəşam yolu ilə üç gün- üç gecəyə yortaraq Əlincə qalaya çatdı...”. Zəngəzurun baş kəndi Gorus –Us, Uş tayfasının gorgahı, yaşayış yeri, yurdu olub. Qafqaz Albaniyasının tərkibində mövcud olmuş Sünik knyazlığı da əsasən Zəngəzurun Sisian və Gorus bölgələrini əhatə edirdi. Sisianın adı ilkin yazılı mənbələrin əksəriyyətində “Sisakan”-dır. Moisey Xorenatsi “Erməni tarixi” əsərində yazır: “...Qoxtan əhalisi Sisak nəslinin varisləridir” (müqayisə et: Arşak- Alban sülaləsinin adıdır). Qoxtan əhalisi Naxçıvan və Zəngəzurda məskunlaşmışdı. Sisakan toponimində həm də türk-oğuz mənşəli arxaik söz daşlaşıb qalıb; “kan” -hündür dağ silsiləsi, dağlıq yer anlamında gen-bol işlənmişdir, yəni Sisakan -“Sisak nəslinin yaşadığı dağlıq yer” mənasındadır. Sisianda Şirikan adlı kənd də vardı. Müqayisə et: Balakən, Beyləqan, Abakan, Balkan, Alban dövlətinin vilayətləri Atropatakan, Vaspurakan, Varaşkan, Paytarakan, Mardpetakan...

“Sünik” toponimi (knyazlığı, vilayəti, bu adda kənd də olub) sak türkdilli tayfa adı ilə əlaqəlidir. Zəngəzurun digər bölgəsi Laçın, Miğri-Meğri adlarında da türk tayfalarının izi qalıb. Meğri rayonunun Nüvədi kəndindəki Qarqar yazıları öz qədimliyi, mükəmməlliyi, ümumtürk tarixi üçün əhəmiyyəti ilə “Orxon-Yenisey” abidələrindən geridə qalmırdı. Bərgüşad çay və ərazi adında atəşpərəstlərin inandığı Bərgü peyğəmbərin adı qalıb. Qubadlının Əliquluşağı kəndində V əsin yadigarı olan Göyqala atəşpərəstliyin bir çox izlərini özündə saxlamışdı.

Zəngəzurun ən böyük şəhərləri Qafan-qaf türk etnosunun, Qacaran-qacar tayfalarının yurd yerləri olmuşdur, an-əski türkcəmizdə cəmlik, çoxluq bildirir. Moisey Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində yazır: “...V əsrin əvvəllərində Qor və Qazan adlı iki qardaş böyük ordu ilə gəlib Sünikdə məskən saldı”. Qor-əski türkcəmizdə həm də igid, cəsur adam deməkdi. Gorus bəzi mənbələrdə Qorus kimi də gedib-“igid uslar yurdu”.

Qaf, Qazan köklü 40-dan çox toponim var Zəngəzur ellərində. Doğulub boya-başa çatdığım, 20 ildir həsrəti ilə yaşadığım Zəngəzurun əsrlər boyu ayrılmaz parçası olmuş Qubadlının (türk tayfa, törəsinin adıdır) tək 33 yer-yurd, dağ-dərə, el-oba adı Ana Kitabımız “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adlarla eynidir. “Oğuz yurdum Qubadlım” adlı məqaləmdə bunlar barədə geniş yazmışam- “Azərbaycan” jurnalı, 1999, № 7)..

Türk etnoslarının qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday (e.ə.VII-XII əsrlər), Sak çarlığı (e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena (e.ə. IV eranın III əsrləri), Albaniya (e.ə. IV eranın VIII əsrləri), Cənub-Şərqi Avropada Skif çarlığı (e.ə.VII-III əsrlər), Sannat çarlığı (e.ə. III - eranın III əsrləri), Avar, Bolqar və Xəzər xaqanlıqları (e.ə. VI-IX əsrlər), Mərkəzi və Orta Asiyada Hun xaqanlığı (e.ə. III-I əsrlər), türk xaqanlıqları (VI-VIII əsrlər) və digər çoxlu türk dövlətləri Sünik-Zəngəzuru da əhatə etmişdi və bunlar mövcud olanda ermənilərin bu ərazilərdə heç bir dövləti yox idi.

Zəngəzur Cavidan, Cavanşir, Babək dövründə xürrəmilər hərəkatının, ərəblərə qarşı savaşların əsas mərkəzi, 30 ildən artıq sürən qanlı döyüşlərin məkanı olmuşdur. Həm də ona görə ki, atəşpərəstliyin ən məşhur məbədgahları bu yerlərdə idi və neçə-neçə abidədə izi yaşamaqda idi. Ərəblər məhz Cənubi Azərbaycan-Naxçıvan-Biçənək-Gorus-Laçın-Bərdə istiqaməti ilə hərəkət edərək o vaxt Alban, Arran adlanan Şimali Azərbaycanı zəbt etmişdilər.

1065-ci ildə Səlcuq-türk imperiyasının şanlı hökmdarı Alp-Arslan Qafan şəhərini tutaraq Sünik knyazlığının mövcudluğuna son qoydu. 150 il davam edən səlcuqlu hökmlərlik Zəngəzur ərazisində türk-islam nüfuzunu daha da genişləndirdi, bu yerlərdə çox sayda türksoylu tayfalar məskunlaşdı.

1236-cı ildə monqol-tatarlar Zəngəzuru da işğal etdi. Elxanilər, Hülakilər, Şeyx Həsən Çoban, Məlik Əşrəf, Əmir Əxicud, Şeyx Üveys Cəlairin hökmlərlik dövrələrinə aid bütün yazılı məxəzlərdə Zəngəzurdakı yer-yurd adlarının adı keçir, bu yerlər qanlı savaşlar meydanına çevrilmişdi. “...1359-cu ildə Varzaqun yaxınlığında Cəlairi əmiri Məhəmməd bin Müzəffər tərəfindən məğlub edilən Əxicuq böyük itki verərək Qafana qaçmışdı. Çobanilərin Qafanda sığınacaq tapması hər şeydən əvvəl Qafan qalasının hərbi-strateji baxımdan alınmaz mövqeyi ilə bağlı idi....Əxicuq Qafana, ona ata kimi olan Sədrəddin Qafaninin yanına getdi.

Üveys elçi göndərrib Əxicuqu gətirdi və onunla barışdı” (XIV əsr salnaməçisi Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini, ”Zeylü-tarixi-güzidə” əsərindən). Foma Mesoplu yazır: “...1386-cı ildə Qızıl Orda xanı Toxtamışın qoşunları Sünikin 12 vilayətini talan etdilər, əhalisinin çoxunu qılıncdan keçirdilər və əsir götürdülər”. Salnaməçi onu da qeyd edir ki, aprelin 7-də qəflətən güclü qar yağması əhalinin bir hissəsini labüd ölümdən xilas etdi, çünki qoşunlar belə dağlıq ərazilərə çıxmağı, vuruşmağı bilmir, çoxlu itki verirdi.

1395-ci ildə Əmir Teymur Zəngəzuru özünə tabe etdi, bu ərazilər daha sonra Qaraqoyunlu (1410-68), Ağqoyunluların (1468-1502), 1502-ci ildə Səfəvi qızılbaşlarının hakimiyyəti altına düşdü, Osmanlı və İran xanədanları arasında bir neçə əsr savaş meydanına çevrildi. Zəngəzur bir əsrə yaxın Naxçıvan bəylərbəyliyinə tabe oldu. 1748-ci ildə Qarabağ xanlığını yaradıb ilbəl güclənən Pənahəli xan 1750-ci ildə iti zəkası, hərbi qüvvələrinin üstünlüyü sayəsində Zəngəzur ellərini-Bərgüşad, Tatev, Sisian, Qafan, Meğrini Naxçıvan bəylərbəyliyindən qoparıb öz xanlığına qatdı və bu ərazilər Qaraçorlu mahalı adlandırıldı.

Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığına tabe olan Dövlət Arxivində Osmanlı idarəçiliyi dövrünə-1593-cü ilə aid “Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri” saxlanılır, 200-ə qədər kəndin bir neçəsinin adı istisna olmaqla hamısı türk mənşəlidir. Vergiləri yığmaq üçün tərtib olunan sənədlərdə 50-dən artıq kəndin qarşısında “heç kim yaşamır” qeydi var. Fikrimizcə, bu vergi ödəməmək üçün qəsdən belə qeydə alınmışdır. 1727-ci ilə aid sənədlərdə də 400 evlik (“xanə”) bu bölgə əhalisinin (bir qismi də kürd olmaqla) daim vergilərdən yayındığı, üstlərinə əsgər göndəriləndə isə dağlardakı sığınlaqlara çəkildiyi, müqavimət göstərdikləri yazılıb. Qaraçorlu mahalı 1840-cı ildə ləğv edilərək Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinə qatıldı.

Rusiya Azərbaycanı ilhaq edəndən sonra da Zəngəzur Qarabağın tərkibində qaldı, 1861-ci ildə Zəngəzur qəzası yaradıldı, 1867-ci il dekabrında Zəngəzur yeni yaradılan Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının tərkibində ən böyük ərazi-inzibati vahidi olub dörd dairəyə (okruq) bölünmüşdü: Hacısamlı, Alyanlı, Bərgüşad və Həkəri dairələri. Zəngəzurun qəza mərkəzi Gorus şəhəri idi.

1886-cı ilin statistik məlumatlarına görə Zəngəzurdakı 326 kənddən yalnız 81-də ermənilər yaşamışdı, həm də Rusiyanın imperiya plan-

larına uyğun sistemli şəkildə İran və Türkiyədən minlərlə erməni əhalisi Qarabağa-Zəngəzura köçürüldükdən sonra. 1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə əhalinin siyahıya alınması sənədlərində Zəngəzur qəzası əhalisinin 294 min 753 nəfər olduğu göstərilir. Bunlardan 197 mini (67%) müsəlman, 97 mini (32,9%) erməni idi (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya). 1920-ci ildə Zəngəzurda yaşayan 224.197 nəfər əhalinin 70 %-i Azərbaycan türkləri idilər.

Zəngəzur 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkibində qəza olub ərazisi 113,895,97 km² olmuş, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində 27 min km² azalmışdır. Bu rəqəm Ermənistanın ərazisinin 90 %-ni təşkil edir. Bunlar Zəngəzur, İrəvan, Bəyazid, Şərur-Dərələyəz və Göyçə mahalının Ermənistana verilən hissələrinin ərazisidir. 1921-ci ildə Ermənistana verilən (Qafan, Gorus, Sisyan və Mehri) ərazisi bütövlükdə 4505,5 km² olmuşdur, yəni Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisindən 105,5 km²-dən çox olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun ərazisi 7 min 892 kv.km idi. Ulularımızın bizə əmanət verdiyi, miras qoyduğu Zəngəzur elləri 20 ildir ki, bütünlüklə erməni işğalındadır.

***

Osmanlı İmperiyasının çöküşü, Birinci Dünya savaşı və Zəngəzur hadisələri

1829-cu il oktyabrın 10-da Paskeviç imperator I Nikolaya yazdığı raportunda göstərirdi: "Bayaziddə 2 min erməni bizim əsgərlərin cərgəsində vuruşmuşdular, Ərzurumda xristian əhalisinin böyük hissəsi bizim dini bayramı qeyd etmişlər; Qarsda ermənilərdən ibarət 800 nəfərlik könüllü batalyon təşkil edilmişdi, onların ailələrindən - 10 min nəfərinin başının üstünü labüd təhlükə almışdır. Bu bədbəxt qurbanlara diqqətinizi yönəldin, Rusiyaya göstərdikləri məhəbbətə görə Osmanlıların onlardan qisas almasına yol verməyin.

Ona görə də cəsarət edib Əlahəzrət imperatordan mənə bu ailələri Gürcüstan və Erməni vilayətlərində yerləşdirmək ixtiyarını verməsini xahiş edirəm. Zənnimcə, köçürülən hər bir ailəyə orta hesabla 50 gümüş rubl kifayət edəcəkdir".

Noyabrın 18-də hərbi nazir Çernişev Paskeviçə cavab göndərir ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir. Bundan sonra Paskeviç dərhal əməli fəaliyyətə keçir.

N. N. Şavrov Rusiyanın Zaqafqaziyadakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə erməniləri köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüzi idi.» Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi.

N. Şavrov qeyd edir ki, 20-ci əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vəsitəsilə məskunlaşdırılmışdı.

Daha sonralar, Sovet hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdə yaşayan 100 mindən artıq erməni Ermənistana köçüb gəlmişdi. Bütün qeyd edilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin süləflərinin demək olar ki, əksəriyyəti vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və sonralar Türkiyədən, son dövrlərdə isə xarici ölkələrdən - əsasən Suriyadan, Yunanıstandan, Livandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan köçüb gələnlərdən ibarətdir.

Göründüyü kimi, ruslarla ermənilərin Osmanlı əleyhinə hərbi birliyinin kökü XIX əsrin əvvəllərinə gedir.

Osmanlı imperatoru 1895-ci ilin mart-aprelində Fransa, Böyük Britaniya və Rusiyanın İstanbuldakı səfirlərinin Ermənistandakı islahatlara dair memorandumu, "Türkiyə Ermənistanında" rus və avropalı məmurların müşahidəçiliyi altında islahatlar aparılmasına dair dekreti imzalamaq, yazılı öhdəliklər götürmək məcburiyyətində qalmışdı. Birinci Dünya savaşı ərəfəsində Rusiya, Fransa, İngiltərənin ciddi təzyiqləri və

erməni kilsəsinin aktiv fəaliyyəti sayəsində (Eçmiəzdin katalikosu Poqos Nubar bu məqsədlə Avropanın əksər paytaxtlarında görüşlər keçirmiş, “zavallı xristian ermənilərin dözülməz vəziyyətini, məzlum erməni xalqının arzularını izhar etmişdi) gücü, taqəti tükənməkdə olan Osmanlıda ermənilər açıq və gizli şəkildə silahlanmağa, döyüşə hazır qüvvələr qurmağa və vahid mərkəzdə təşkilatlanmağa nail olmuşdu.

Rusiya xarici işlər naziri Sazonov erməni məsələsi ilə şəxsən fəal məşğul idi, özü avropalı həmkarları ilə yazışırdı, hətta, Osmanlıda ermənilərə muxtariyyət verilməsinə maraqlı göstərməyən Almanıyanın da razılığını almışdı.

İyun 1913-cü ildə Rusiya tərəfindən hazırlanmış 30 müddəəliq Layihə 6 vilayətdən- Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarput, Sivasdan ibarət erməni vilayəti yaradılmasını, bu vilayətin idarəedicisinin də beş il müddətinə xristian avropalı olmasını, bütün idarəedici funksiyaların ona verilməsini təklif etmişdi. Rusiya itaətindəki “Türkiyə Ermənistanı”nın Mersin limanı ilə dənizə çıxışı da olmalı və bu muxtar vilayəti Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilməli idi

Faktik olaraq Osmanlı dövlətinin parçalanması demək olan həmin Rusiya Layihəsi azacıq fərqlə ötən əsrin sonlarında 1989-cu ildə Azərbaycanda, Dağlıq Qarabağda yenidən tətbiq edildi (Moskvanın Xankəndində tətbiq etdiyi Arkadi Volski hakimiyyətini yada salın), mahiyyət, plan, məqsəd, ssenari də, ssenarist, rejissor, baş rolun ifaçısı da eyni idi, şəkillər, pərdələrin bircə yeri, zamanı dəyişmişdi. Heç dəstəkçi dövlətlər də dəyişməyib; onlar 20 ildir Minsk Qrupu adı altında Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini də Ermənistana birləşdirməyə nail olublar.

Birinci Dünya savaşında tamamilə işğal edilib pay-püş olunan Osmanlı imperatorluğunun xarabalıqları üzərində Qazi Mustafa Kamal Paşa komandanlığı altında qəhrəman türk xalqı Qurtuluş (ölüm-dirim) Savaşına qalxaraq öz iradəsini, əzmini, milli qürurunu, gücünü və milli mənliliyini ortaya qoyub xristian dünyasının son səlib yürüşünün planlarını pozdu, xəyallarını puça çıxardı.

Beləliklə də, 1-ci Cahan savaşının ən ağır zərbəsi Azərbaycana dəydi; Müttəfiq Dövlətlər, ardınca da Bolşevik Rusiyası Anadoluda itirdiklərinin əvəzini Azərbaycanda çıxtdılar-Azərbaycan torpaqlarında yox yerdən Ermənistan adlı dövlət quruldu. 200 ildən artıq bir zamanda

müstəqil dövlətçilik ənənələrini itirmiş, xanlıqlara parçalanmış, rusla farsın əlində qurbanlıq quzuya dönmüş binəva Azərbaycan torpaqları bu dəfə Rusiya (Dağıstan MR), Ermənistan və Gürcüstana bəxşiş edildi.

***Osmanlıda “erməni genosidi” yalanı rus
və amerikalı şahidlərin gözü ilə***

Erməni tarixinin, fəlsəfə və ədəbiyyatının bilicisi və məşhur tədqiqatçısı Rostov ermənisi Keropə Patkanov (1833-89): “Ermənilər ən qədim dövrlərdən böyük imperiyaların toqquşmasının qurbanı olublar. Ermənistan bir dövlət kimi bəşəriyyət tarixində heç bir mühüm rol oynamamış, onun adı ölkənin coğrafi termini olub, güclü qonşu dövlətlərin: assuriyalıların, midiyalıların, yunanların, iranlıların, monqolların, rusların öz mübahisələrini həll etdikləri yer olmuşdur.”

V.Veliçko: “Həmişə dəyişkən sərhədləri olan, şübhəli erməni çarları hər vaxt güclü qonşu ölkələrdən asılı olub və həmişə sistemətlilərə olaraq onlara xəyanət edib. Hara ona sərfəlidir, ora onun vətənidir.”

I Dünya Müharibəsinin başladığı ilk günlərdə Osmanlı torpaqlarına hücum edən rus ordusunun komandanı general L.Odişidzenin Sankt-Peterburqa yazdığı məktub: “11-12 mart gecəsində erməni cəlladlar Ərzincan ətrafındakı ərazilərdə müsəlmanları süngülərlə və baltalarla qətlə yetirdilər. Bu vəhşilər öz qurbanlarını əksərən məlum planları məqsədlilə qazdırdıqları xəndəklərə atırdılar. Hər xəndəyə 80 müsəlmanın nəşi atılırdı. Mənim yavərim 200 belə xəndək saydı.”

Polkovnik-leytenant Qryaznov da gördüyü vəhşiliklərdən dəhşətə gələrək mərkəzə göndərdiyi rəsmi raportda yazırdı: “Kəndlərə aparən yollara müsəlman kəndlilərinin süngüyə keçirilmiş meyidləri, kəsilmiş bədən hissələri, dağıdıb tökülmüş daxili orqanları səpələnmişdi. Dəhşətlidir! Öldürülənlər əsasən qadın və uşaqlardır. Dərin quyular qazılmış və köməksiz insanlar heyvan kimi kəsilərək bir-birinin ardınca quyulara atılmışlar. Sonradan öldürülmüş müsəlmanlar da quyulara doldurulmuşlar. Quyu meyidlərlə doldurulandan sonra ona nəzarət edən erməni deyirdi: 70 meyid var, 10-nuna da yer var.” Sonra daha 10 müsəlmanı parça-parça doğrayıb quyuya atırdılar, üstün torpaqla örtürdülər. Qətlərə məsul erməni bir dama doldurulmuş 80 müsəlmanın hamısının başın bir-bir kəsirdi. Ru-

sicahanın ardınca ermənilər Ərzuruma tərəf hərəkət edirlər.”

Polkovnik-leytenant Tverdoxlebov: “Ermənilər zavallı türklərə qarşı ağlasığmaz qəddarlıqla qətlər törədirdilər, silahsız türklərin özünümüdafiə üçün heç nəyi yox idi.”

Fransız səyyahı Qraf de-Qöle yazırdı: “Erməninin yoxsulluğunu və iztirablarını görəndə qəlbimdə çox böyük mərhəmət hissi oyansa da, onlara heç vaxt qanım qaynamırdı, çünki onlarda mənfur bir biclik, bi-abırçı bir əclafliq və rüsvayçı bir alçaqlıq vardır”.

Hələ 1915-ci il “ermənilərin genosidi” deyilən bir şey yox idi, genosidi törədənlər isə şahid rusların da yazdıqları kimi gözləri qan çanağına dönmüş erməni nizami ordu hissələri idi.

Bu isə Amerika ingilislərinin yazdıqlarıdır

1919-cu ilin əvvəlində ABŞ-ın İstanbuldakı səfiri Morgentau general Harborda yazırdı: “750 min erməni faktiki olaraq Zaqafqaziyada yerləşdirilmişdir.”

Konyadakı Amerika yardımı direktoru Meri Küşmən yazırdı: “1915-ci ildə yarım milyon erməni köçkün bu şəhərdən keçib getmişdir.” Amerika konsulu Cessi B.Cəkson Kilikiya katalikosu II Sakal-Xakayanın və arxiyepiskop Muşeq Serokyan və digər yerli erməni icması üzvlərinin ifadələrinə əsaslanaraq yazırdı: “Cənuba köçürülmüş bir milyon erməninin təxminən 100 mini Suriya və Mesopotomiyanın ərazisində yaşayır”.

Doktor Henri Riqqz isə yazırdı ki, Xarputda yaşayan 175 min ermənin 25 mini yerlərindən tərpnəməmişlər, hazırda da burda yaşamağa davam edirlər.

Naynz və Sazerləndin Anadolu torpaqlarının bir çox vilayətlərini gəzib görüb eşitdiklərinə dair ABŞ-a yazıb göndərdikləri hesabatı bu sözlərlə bitirdi: “Biz inanırıq ki, ermənilər türklərə, türklərin ermənilərə etdiyindən daha çox cinayətdə günahkardırlar.”

1914-16-cı illərdə Osmanlıdan gələn 350 min erməni də Qafqazda məskunlaşmışdı, Andranik isə öz ardınca 30 min erməninə gətirib Zəngəzurda qırdığı türk, kürd kəndlərində yerləşdirmişdi.

1914-cü ildə aparılmış siyahıya almaya görə Osmanlıda yaşayan ermənilərin sayı 1 milyon 170 min idi. 1915-ci ilə qədərki bütün siyahıya

almalarda ermənilərin Osmanlı hüdüdlərindəki sayı heç vaxt şişirtmələrdən sonra belə 1,3 milyonu keçməyib.

Buyurun hesablayın, hardan çıxdı 1, 5 milyon erməninin qətli, “genosidi”. Ağ yalan olduğu heç kimdə şübhə doğurmur, ancaq nə fayda, türk-islam düşmənlərinə bu yalanlar lazımdır. Bunun adı siyasətdi.

Amma ABŞ Prezidenti Vudro Vilson da ötən əsrin 20-ci illərində “Ermənistan üçün ABŞ mandatı” almaqdan, Anadolu torpaqlarından ermənilərə pay qoparmaqdan ötrü var qüvvəsini sərf edirdi. 6 aprel 1917-ci ildə Vilson ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə qatılması barədə qərar verdi. Konqresə müraciətində o, "Bütün müharibələrə son qoymaq məqsədilə müharibəyə başlamağa" çağırırdı. 8 yanvar 1918-ci ildə o Konqresdəki çıxışında müharibədən sonrakı dünyanın yenidən qurulmasını, daimi sülhün təmin edilməsini nəzərdə tutan və "14 bənd" adı ilə məşhur olan tezislərini irəli sürdü. Müharibədən sonra bu tezislərdə irəli sürülən ideyalardan yalnız 5-i, o cümlədən Millətlər Cəmiyyətinin qurulması fikri həyata keçirildi. Qalan “tezislər” milyonlarla müsəlmanın qanını içməkdə davam edir.

28 may 1919-cu ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşərək Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasını xahiş etdi. Antitürk və ermənipərəst mövqeyi ilə seçilən Vilson bu xahişi rədd etdi. Çünki Ermənistanın Türkiyəyə ərazi iddiaları Vilsonun hamiliyi ilə güclü surətdə dəstəklənirdi. V.Vilson Ermənistan üzərində ABŞ-ın mandatını rəsmiləşdirmək üçün Senata müraciət etmişdi. Onun düşüncələrinə görə insan haqları “Böyük Ermənistan və ermənilərin xilasından” ibarət idi. Sevr müqaviləsinin VI bölməsinin 89-cu maddəsinə görə Ərzurum, Trapezund, Van, Bitlis Ermənistana verilməli idi. Onun sərhədlərini Vilson təyin edəcəkdi. Lakin müzəffər türk ordusu bir-birinin ardınca doğma vilayətlərini güclü hamisi olan düşmənin tapdağından azad etdi və məkrli planın reallaşmaq ehtimalını puça çıxarırdı. V.Vilsonun qərarı ilə yaradılmalı olan süni “Müstəqil Ermənistan” iki həftəyə süqut etdi.

Sözardı:

ABŞ Konqresinin hələ də öz qüvvəsində qalan bədnam 907-ci siyasi qətnaməsinin ilk müddəası belədir:

-Dağlıq Qarabağ ətrafında münafiqşənin dinc yolla və ədalətli nizama salınması uğrunda Dağlıq Qarabağ xalqının (oxu: ermənilərin-H.N) əsas hüquqlarını və mübarizəsini ABŞ-ın müdafiə etdiyini nəzərə alaraq ABŞ Hökuməti Ermənistanda baş işləri üzrə səylərə kömək göstərməyi davam və təşviq etdirməlidir...

Bu sitatlar üzərində də düşünməyə dəyər:

“Daşnaklar Zaqafqaziyaya Ermənistandan girməyə başlayan Amerikanın agentləri idilər. “Böyük Ermənistan” ideyası bütün Qafqazı tutmaq üçün ABŞ-ın işini asanlaşdırmalı idi...” (“SSRİ-də vətəndaş müharibəsi tarixi”, 1922, c-3, səh 333). “”Daşnak ordusu Amerika çörəyi yeyirdi. ABŞ Ermənistana 50 min, İngiltərə 40 min, Fransa 30 min əsgər üçün geyim, ərzaq, hərbi sursat, 10 milyon patron vermişdi. “Şərq xalqları” jurnalı N.1, səh-49).

Göründüyü kimi, əsrlərlə Qafqaz və Anadoluda bir-biri ilə qonşuluqda mehribancasına yaşamış ermənilər və türklər arasında ədavət, kin, nifrət toxumu səpənlər məhz rus, ingilis, fransız, yunanlar olmuşdur, bundan hər iki millət çox ağır ziyan çəkmiş, bədəl ödəmişdir. Ermənilər tarix boyu digər dövlətlərin əlində vasitə olmuş, özləri də ağır itkilərə məruz qalmışlar, məqsəd isə müsəlman türklərə qarşı öz planlarını həyata keçirmək idi. Həmin siyasət, proses bu gün də davam etməkdədir, daha çox türk, ya fərqi yox-azərbaycanlı, erməni bu məkrli siyasəti get-gedə daha açıq görüb anlamaqda, qurtuluş yolu aramaqdadır. Ermənilər Osmanlı mənbələrində “sadiq millət” olaraq ticarət, sənətkarlıq, bankçılıq, təbabət kimi sahələrdə mühüm mövqə tuturdular. Aşağıda yenə faktlar olacaqdır.

“İngilis barmağı” Zəngəzurda

Böyük Britaniyanın Qafqazdakı diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri general Tomson 1919-cu il martın 28-də Yerevanda Ermənistan hökumətinin iclasında çıxışında demişdi: "...Zəngəzur Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək...Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Er-

mənistan təcili öz nümayəndələrini verməlidir... Erməni qoşunları Qars və Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəz-Sürməlini tuta bilər... Azərbaycan ordusu indi durduğu yerdən-Ağdam və Xankəndindən bu tərəfə keçməyəcək... Azərbaycan hökumətinin martın 19-da keçirilən iclasında qərar qəbul edilmişdir ki, Daxili İşlər Nazirliyi 1300 nəfərlik piyada və 500 nəfərlik erməni süvari dəstəsinin Şuşa, Xankəndi, Əsgəranda keçib Ermənistana getməsi üçün hərtərəfli səy göstərəcək. Mayor Monk Mezon mənə məlumat vermişdir ki, Azərbaycan hərbi hissələri general Mehmandarovun rəhbərliyi ilə onların sağ-salamat keçməsi üçün bütün tədbirləri görmüşdür...Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazi kimi Paris sülh konfransında həll olunacağını gözləyəcəkdir".

Tomson Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinə 5 milyon ədəd pətron və pul da göndəriləcəyini də vəd edir, vədini də yerinə yetirir.

Erməni stenograf protokolda "General Tomson dediklərinin evin divarlarından kənara çıxmayacağını bilərək açıq danışır..." qeydini etməyi də unutmayıb. "Osmanlı belgelerinde Karabağ", səh 365.

Rusiyada çar hökuməti devriləndən bolşeviklərin Azərbaycana gəlişinə qədər Qafqazda cərəyan edən bütün proseslərdə ingilislər əsas ssenari müəllifi, rejissor və baş rolun ifaçısı idilər, Azərbaycandan qoparılib Ermənistana veriləcək torpaqların sərhədlərini də ingilislər cızmışdı. Tomsonun Ermənistan hökumətinin rəhbərləri Xatisov və Tıqranyanla həmin iclasdakı dialoqları da çox mətləblərdən xəbər verir. Bu iclasdan 4 gün sonra - aprelin 2-də Gorusda Zəngəzur ermənilərinin qurultayı keçirilir və qərar qəbul edilir: "Azərbaycanın Ermənistanın bir hissəsi olan Zəngəzuru tutmaq cəhdlərinə qarşı silahla cavab verilsin". Qurultayın qərarı ilə Yepiskop Vahan və Erməni Milli Şurasının üzvü Bahadurov Bakıya Müttəfiq Dövlətlərin Qafqazdakı baş təmsilçisi general Tomsonun yanına gəlir və Qarabağa ermənilərinin bu tələblərini ona yetirirlər: Qarabağın dərhal Ermənistana birləşdirilməsi və ya Qarabağın Paris sülh konfransına qədər Ermənistana birləşdirilməsi; Qarabağda yerli erməni idarəçiliyinin təşkil edilməsi və Qarabağda ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması...

Erməni başbilənlərinin hər cür vəziyyətdən öz mənfəətləri naminə yararlanmaq bacarığı qibtə edicidir...İngilislər gedib bolşeviklər gedəndə də belə oldu, SSRİ dağılanda- 90-cı illərdə də eyni plan işə salındı və hər dəfə istədiklərinə, Azərbaycandan qoparmağa nail oldular. Biz bir xalq,

millət olaraq torpaq məsələsində yoxuq, görünmürük, müqavimətimiz 0 səviyyəsindədir.

Tomson Mudros müqaviləsinin ertəsi günü də Bakıya nota göndərərək 17 noyabrda saat 10.00-a kimi Bakının boşaldılmasını, Qafqaz İslam Ordusu Komandanı Nuru paşadan rəsmən tələb etdi. Nuru paşa ingilislərə verdiyi cavabda, Bakının işğal edilməsi məsələsini Azərbaycan hökuməti ilə müzakirə etmək lazım olduğunu söylədisə də, general Tomson belə bir hökuməti tanımadıqlarını bildirib belə demişdi: "Bizim bildiyimizə görə Azərbaycan xalqının səsverməsi ilə qurulmuş bir respublika ortada yoxdur. Türk komandanlığının intriqaaları ilə təşəkkül tapmış bir hökumət vardır. Madam ki siz bunun əksini iddia edirsiniz, gəlib vəziyyəti yerində araşdırar və ona uyğun qərar verərik". ABŞ və Böyük Britaniya Gürcüstan və Ermənistandan fərqli olaraq AXC-ni tanımamışdı.

Azərbaycan torpaqlarında son türk hərbi birliyi olan 15-ci piyada diviziyası komandanı və qərargahı 30 noyabr 1918-ci il tarixində Gəncədən Tiflisə, ordan ingilislərin nəzarəti altında olan Batuma yola düşdü.

Böyük Britaniyanın Hərbi naziri Çörçill 1919-cu il martın 6-da Qafqazla bağlı bir konfransda demişdi: "Heç şübhə yoxdur ki, Rusiyanın gələcək hökuməti bu regiona (Qafqaza-H.N) yenidən qayıdacaqdır, indiki fasilə məqamında baş verənlər əsas problem deyil, lakin Britaniya qoşunları o ərazilərdə nə qədər çox qalacaqsa, bizim caynağımız bir o qədər dərinə işləyəcəkdir." 1917-ci ildə Rusiyada oktyabr inqilabından sonra, bolşeviklərə qarşı "14 dövlətin yürüşü" planının müəllifinin bu uzaqgörənliyini, ingilis diplomatiyasının gücünü, anlamaq üçün bəzən şirkətinin Azərbaycana-Xəzər regionuna gəlişi və burdakı fəaliyyəti, mənfəətlərini yada salmaq kifayətdir.

Zəngəzur qırğınları

Beləliklə, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə 2 milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətənlərindən köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək öldürülmüş və didərgin salınmışdır.

Heydər ƏLİYEV

Zəngəzur qırğınları Şərqi Anadolu torpaqlarında ermənilərin törətdikləri qətliaamların davamı idi, eyni bir ssenarinin ardı idi, Amerika-İngiltərə, Fransa, Rusiyanın Anadolu limanlarına, Afrika sahillərindəki istisulara, dənizlərə, Qafqaza, Bakı neftinə sahib olmaq uğrunda savaşımanın bir həlqəsi, nəticəsi idi. Müttəfiq qoşunları Rusiyanı sarsıdan inqilablardan dərhal istifadə edib Qafqazda möhkəmlənmək istəmişdilər. XX əsrin əvvəlində də, sonunda da böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşmasından ermənilər məharətlə bəhrələndilər. Erməni kilsəsi, ardınca həm də daşnak partiyası erməni hərəkatının yol göstərəni, ilhamvericisi olaraq qalır.

Zəngəzur qəzasında yaradılmış komissiyanın məruzəsində adlı siyahı ilə göstərilən 115 kənd dağıdılmış, 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmış, yəni ən azı 10 068 azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, erməni vəhşiliklərinin qurbanları daha çox olmuşdur. Bəzi kəndlər ümumiyyətlə yer üzərindən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən əkin üçün şumlanmışdır. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqını yaşayış yerini tərk edib aşağı Qarabağa gəlmişdir.

Ermənilərin xalqımıza qarşı yönəlmiş soyqırım və deportasiya siyasətinin ən qanlı səhifələrindən biri də 1919-cu ilin dekabr, 1920-ci ilin yanvarında yazılıb. Acı təəssüflər olsun ki, üstündən bir əsrə yaxın vaxt keçsə də, ictimaiyyət bu qanlı faciələrin əsil miqyasından, səbəb və nəticəsindən hələ də yetərinə məlumatlı deyildir.

Andranik Laçında Sultan bəyə biabırçı vəziyyətdə uduzandan sonra 1922-də ABŞ-a sığınmış, 27-ci ildə ölmüş, Frezno şəhərində basdırılmış, cəsədi 28-ci ildə Parisə, 2000-ci ildə Yerevana gətirilib.

Yuxarı Zəngəzurda Andranikin başçılığı ilə axıdılan qanların tor-

paqdakı izləri hələ qurumamışdı. Budur, növbəti qanlı qırğınların siq-nalını verən həmin bədnam əmr:

“Qafan-Genvaz-Tatev hərbi hissələrinə

ƏMR

Əsgərlər, sabah Gıǵı dərəsinə qarşı bizim hücumumuz, səlib müharibəmiz başlayır.

Sabah sizin güclü hücumunuz və zərbələrinizdən aǵlını itirən düşmən öz kəndlərini buraxıb gedəndə sizi bu gün düşmənlər tərəfindən təhqir olunmuş kilsə və qalalarımızın qədim xarabalıqları salamlaya-caqdır. Sabah bu vadidə ayaqlarınızın taqqıltısı, silahlarınızın gurultusu eşidiləcək...

Bütün kəndləri yandırın, talan edin, hücum zamanı külli miqdarda dinamit və partlayıcı çəlləklərdən istifadə edin...

İrəli, Allah və Davud bəyin qisasçı ruhu bizimlədir.

Qafan, Tatev (Gorus)-Genvaz (Meǵri) hərbi qüvvələrinin ümumi komandanı Njde”

1919-cu il dekabrın 1-i sübh çaǵı üç istiqamətdə başlayan hücum-larda; Oxçuda əvvəlcə əli silah tutan kişilər gülləyə qənaət etməkdən ötrü xəncərlə doğranıb, gürzlərlə başları əzilib, ardınca da məscidin içinə 400-dən çox qadın və uşaq doldurulub, içəri qumbaralar atılıb sonra od vurub yandırılıblar, bu kəndin 1400 sakinindən yalnız 10-12 nəfər sağ qurtulub, öldürülənlərin yalnız 133-nün kimliyini tanımaq mümkün olub, Şabadindən cəmi 8 kişi, 7 qadın sağ çıxıb, Atqız kəndinin 4000 sakinindən yalnız 261 nəfəri mühasirədən sağ çıxıb, onların da 167-si Gıǵı dərəsindən Ordubada keçən qarlı, şaxtalı yollarda donub ölüblər, Çaylıda 900 müsəlman öldürülüb, tamamilən mühasirəyə alınmış Mədən, Şəhərcik, Buǵacıq, Mollalı, Həkəri, Keçi Sofulu, Kurud, Keçili, Əsgərli, Pirçevan, Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsinin (Qubadlı rayonu) Xocahandan Qaladərəsinə qədər ərazidəki 48 kəndin əhalisi amansızlıqla qətlə yetirilib, evləri tamamilən yandırılıb, talan, qarət edilib. Qubadlının 93-cü ilin 31 avqust işǵalına qədər o kəndlərin bir çoxunun xarabalıqları dururdu, heç kəs oralarda yenidən məskən salmaǵa ürək etməmişdi, insanlar o yerlərə

gizli bir qorxu hissi ilə baxırdılar ki, qırılan insanların ruhları hələ də o kəndlərin xarabalıqları üzərində gecə-gündüz qorxunc inilti ilə haray çəkirlər, bəzi kəndlərin isə yalnız adları arxiv sənədlərində qalıb.

Njde bu qanlı qırğın əmrini verəndən cəmi 1 həftə əvvəl- 23 noyabrda Tiflisdə Ermənistan və Azərbaycanın baş nazirləri A.Xaisovla N.Usubbəyov arasında Amerika ordusunun baş qərargah polkovnikinin, Gürcüstan xarici işlər nazirinin iştirakı ilə sülh sazişi imzalanmışdı və dekabrın sonlarına ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya hökumətlərinin Qafqazdakı missiya başçılarının iştirakı ilə birgə sülh konfransının keçirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu. Budur tökülən qanların əsas nədəni; erməni məkri, hiyləsi, bir də ki, müsəlman türkün qanına, canına hopmuş avamlıq, nadan sadəlövhlük, cinayətə, xəyanətkarlığa bərabər ətalət, süstlük, öz iç sorunlarının həllini yadlardan gözləmə hərisliyi, maymaqcasına özü özünü aldatma həvəsi...

“Yalvarıram, təcili tədbirlər görün... Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmasa Qarabağı xilas edin...”

Arxivlərdə, son illər nəşr edilmiş kitablarda, o cümlədən AXC Parlamentinin iclas stenoqramlarında həmin qanlı günlərdə onlarla ziyalının, el-oba ağsaqqalının, Hökumət tərəfindən vəkil edilmiş Zəngəzur qaçqınlarına yardım komitəsi üzvlərinin imzaları ilə 1919-cu ilin noyabrından göndərilən xəbərdarlıq teleqramlarından, dekabrın ilk günlərindən-Njdenin hücumları başlanmazdan əvvəl və sonra birbaşa qırğın yerlərindən, erməni qətliaamlarının tükürpədən gerçəkliklərinin əks olunduğu teleqramlardan bir neçəsinə nəzər salıb nəticə çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxaq.

“Biz Oxçu-Şabadin və Gıǵı dərəsi sakinləri hər tərəfdən ermənilərlə əhatə olunmuşuq, onların bütün əməlləri və rəftarları bizə hücum etməyə hazırlaşdıqlarını açıq şəkildə sübut edir, onların köməyinə nizami qüvvələr gəlib. Onların top və pulemyotları var. Biz çıxılmaz vəziyyətdəyik, biz qorxuruq. Sizin ayaqlarınıza düşüb mərhəmət diləyirik və bizi xilas etməyinizi xahiş edirik. Bizə güllə və pulemyotu olan bir neçə zabit göndərin. Əgər göndərməsəniz, xəbər verin ki, biz vaxtında öz kəndlərimizi tərk edək, yoxsa biz bilirik ki, xilas ola bilməyəcəyik.”

“Silahının gücünü Zəngəzurun həmişə təqiblərə məruz qalmış, məzlum, bədbəxt müsəlman əhalisi üzərində sınaaraq cəzasız qalan ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri barədə hökumətə dəfələrlə xəbər verilmişdir. Zəngəzur müsəlmanlarının müdafiəsi üçün hökumət tərəfindən indiyədək heç bir real tədbir görülməmişdir. Hökumətin fəaliyyətsizliyindən əl-qolu açılan Zəngəzur erməniləri nizami hissələrin köməyi ilə birləşmiş Qarabağ qüvvələri kimi hərəkət edib bütün yolüstü müsəlman kəndlərini məhv etmək, Qarabağa daxil olaraq Əsgəranı tutmaq, Şuşanı almaq qərarına gəlirlər. Bu qərar indi icra edilir...Xankəndində əhalinin müdafiəsi tapşırılan qarnizon əmr verilmədən müdafiəyə başlamağa cəsarət etmir... Cinayətkar ermənilərin hökmranlığına və belə biabırçı hadisələrə son qoymağı, Qarabağ və Zəngəzurun mühüm ehtiyaclarının həlli üçün bir dəqiqə vaxt ayırmağa sizdən sonuncu dəfə xahiş və tələb edirik, əks təqdirdə, hökumətin köməyini və icazəsini gözləmədən özünümüdafiə tədbirləri görməli olacağıq.”

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi isə 3 dekabrdan başlayaraq sağa-sola nota dalınca nota göndərməkdə idi.

Bunlar isə AXC Parlamentinin üzvü Cəlil Sultanovun Zəngəzur və Qarabağdan Bakıya-Parlament və Hökumətdən əlavə həm də ayrılmaqla “Müsavət”, “İttihad”, “Sosialistlər” fraksiyalarına, Zəngəzurdan seçilmiş digər həmkarı Mirzə Sadıq Axundzadəyə göndərdiyi, hamısı da Parlamentdə deputat həmkarları tərəfindən oxunan, müzakirə və müdafiə olunan, rəsmi “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən, ürəksızlıdan teleqramlarından sətirlərdir.

“Fərəcən, Göyyal, Çərəli ...səkkiz kənd yanır, tüstü göyün üzünü bulud kimi alıb. Mən 300 silahlı adamımı ora Zəngəzura kömək üçün göndərmişəm. Lakin bu, dənizdə bir damladır. Xahiş edirəm tədbirlər görəsiniz. Bizim qüvvəmizlə onların qarşısını almaq olmaz.”

“Ermənilər Zəngəzurun 3-cü sahəsini (Qubadlı rayonu-H.N) işğal etdilər. Hücum 4-cü sahəsinə və Cəbrayıl qəzasının sərhədində gedir. Ermənilərin 8 topu, 60 pulemyotu var, Ararat qoşunları mütəşəkkildir. Patronları, silahları olmayan müsəlmanlar geri çəkilməyə məcburdurlar. Zəngəzurdə artıq hər şey bitib.”

“...Ermənilər Azərbaycanın müstəqilliyin tanıdıqdan sonra konfransı fakt qarşısında qoymaq qərarına gəlirlərmişlər. Təkrar edir və yalvarıram, təcili qoşun göndərilməsi üçün tədbirlər görülməlidir.

Teleqramımı hamıya élan etməyinizi xahiş edirəm. Hərbi əməliyyat yerinə gedirəm.”

“Həlak olmuş Zəngəzur müsəlmanları sizə cansağlığı diləyirlər. Zəngəzurlular nə qədər ağlasalar da, onların iniltisi cavabsız qaldı, heç kəs onların köməyinə gəlmədi. Qadınların döşləri kəsilib, uşaqların başları kəsilib, bədənləri qan içindədir. Ermənilərin əllərinə düşən gözəl qızlar zorlanır. Zəngəzurda düşməyə müqavimət göstərmək üçün kişilər həddindən artıq azdır və onların kənardan köməyə bütün ümidlərini itiriblər”. “Bu gün axşam vaxtı qəza rəisi ili birlikdə Cəbrayıla gəldim. Açıq səma altında Zəngəzurdan təzəcə gəlmiş on minlərlə lüt, ac qadın və uşaq qaçqınları gördüm. Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmiş nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən nizami erməni ordusunun sayı on minə çatır. Ermənilərin döyüş meydanında qalmış ölüləri arasında bir necə ingilis əsgəri də vardı. Xocahan və Zabux arasındakı bütün yüksəkliklər ermənilər tərəfindən tutulmuşdur. Əkərə çayının sağ sahili boyu üçüncü polis sahəsi tamamilə toplarla və pulemyotlarla məhv edilmişdir. Bu gün Zəngəzur qəzasının dördüncü polis sahəsinin sağ qalan hissəsini ermənilər mühasirə ilə kəşib ayıraraq onun da axırına çıxırlar.

Zəngəzurda tam hakimiyyətsizlik hökm sürür. Döyüşmək və müqavimət göstərmək üçün heç bir vəsait yoxdur. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir. Aldığımız məlumata görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamam kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Qarabağın Dağlıq hissəsinin erməniləri surətlə üsyana hazırlaşırlar. Hökumətin cinayətkarcasına fəaliyyətsizliyi Zəngəzur və Qarabağın məhvinə gətirib çıxarıb. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur müsəlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain xatışovların təntənəli ziyafətləri, Azərbaycanın erməni təbəələrinin həyasızlığı yetər. Xahiş edirəm təcili tədbir görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir.” (ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 18, 22, 26).

Sonradan yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının

məruzəsindəki faktlardan görüldüyü kimi, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında da hücum və qırğınlar eyni amansızlıqla davam etmişdir. İngilis jurnalisti Skotland-Liddell həmin qanlı yanvar günlərində Zəngəzura gəlib törədilən qırğınları şəxsən görüb yanvarın 30-da Tiflisdə bölgəyə səfərində gördüklərini “Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenidən hücum edirlər” adlı məqaləsində vicdanlı obyektivliklə qələmə alıb. Həmin məqalədən bir neçə sətir:

“...hər iki hökumət tərəfindən Tiflisdə noyabrın 23-də müqavilə imzalanmışdı və bütün mübahisəli məsələlər Böyük Dövlətlər tərəfindən həll edilənədək hər iki tərəfin sülh şəraitində yaşayacağına ümid yaranmışdı. Lakin müqavilənin imzalanmasının ardınca ermənilər dərhal Azərbaycan ordusunun geri çəkilməsindən istifadə edərək Zəngəzurda qırxadək müsəlman kəndini darmadağın etdilər. ...doqquz müsəlman kəndini də Şuşa yolu üstündə darmadağın etmiş, əhalinin böyük əksəriyyətini isə vəhşicəsinə öldürmüşlər...Azərbaycan Hökuməti bununla bağlı etirazını bildirsə də, Ermənistan Hökuməti bu faktları rədd edən cavab aldı...Ermənistan ona görə bədbəxtidir ki, “Daşnaksütyun” partiyası orada qüvvədədir. Bu uzun illər erməniləri müsəlmanlara qarşı hücum etməyə sövq edən inqilabçı terror təşkilatıdır. Ermənilər bacarıqlı müntəzəm təbliğat vasitəsilə layiq olmadıqları həddə rəğbət qazanırlar. Ermənistan həmişə dava-dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək, erməninin ölüsü qalxıb haray – həşir təpir ki, ayə mən özüm ölməmişəm, məni müsəlmanlar öldürüblər...Londonda, Fransa, Birləşmiş Ştatlarda erməni büroları mövcuddur, onların ən sevimli metodu “xristian” sözündən istifadə etməkdir. İndi Zəngəzura hücum edən ermənilər özlərinin müvəqqəti uğurlarına şübhə etmirlər. Lakin gün gələcək ki, bütün müsəlmanlar bir nəfər kimi zülmkarlara qarşı qalxacaq və həmin gün gələndə heç nə erməni xalqını xilas edə bilməyəcəkdir.”

Bunları ingilis jurnalisti canlı şahid olaraq görüb və yazıb.

Artıq Zəngəzur qəzası erməni nizami ordu hissələri tərəfindən xarabazara çevrilib 10 mindən çox müsəlman əhalisi məhv ediləndən, saysız teleqramlardan sonra nəhayət ki, 1920-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsi "Zəngəzurun müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasının davam etməsinə qarşı tədbirlər görülməsinin zəruriliyi haqqında" Daxili

İşlər Nazirliyinin məlumatını müzakirə edir. Qərara alınır ki, dinc əhaliyə qarşı ermənilərin bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülsün və bu haqda müttəfiq qoşunlarının bölgədəki nümayəndəsinə məlumat verilsin. (ARDA. f. 897, siy. 1, iş 112, vər. 48).

AXC –nin Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin 4 fevral 1920-ci il tarixdə Ermənistanın Baş naziri Xatisova ünvanladığı teleqramlar arxivlərdə durur-ADA, 970-1-113. AXC Hökumətinin rəhbəri 4 fevral 1920-ci ildə Ermənistanlı həmkarına yazırdı ki, “Zəngəzur müsəlmanlarının tamamilə yox edilməməsi üçün” Azərbaycan Ordusundan bir miqdar əsgəri qüvvə o bölgəyə göndərilmişdir və bu 23 noyabr 1919-cu il anlaşmasına zidd deyildir... Həmin sözügedən anlaşmadan sonra Ermənistan Respublikasının Hökumət qoşunları Dro komandanlığında qanlı qırğınları daha böyük vəhşiliklə davam etdirirdi. Öhdəsində 25 minlik silahlı qüvvəsi, xeyli top-tüfəngi, silah sursatı olan, 1-ci vəzifəsi vətəndaşlarının can, mal sağlığının qorunması, ərazilərinin mühafizəsi olan, 18 ay idi mövcud olan AXC rəhbərliyinin belə cəsarətsizliyi ürək ağrısıdır... Axı may 1918-dən 28 aprel 1920-ci ilə qədər Ermənistan kənardan silah sursat yardımı, siyasi, diplomatik dəstək olsa da (Osmanlının AXC-yə yardımı daha böyük idi!), rus, ingilis, amerika, fransız canlı qüvvəsi onların əvəzinə vuruşmurdu.

Artıq çox gec idi, daha əvvəlki Zəngəzur yox idi, olmayacaqdı. Bu qərar da hələ söz idi, ortada qətiyyət, birlik, siyasi iradə yox idi, ona görə də hərəkətə keçmək də xeyli vaxt apardı, artıq ruslar Qafqaza doğru hərəkətə keçmişdilər, 28 aprelə sayılı günlər qalırdı. N.Nərimanov başda olmaqla, Azərbaycan bolşeviklərinə Zəngəzur və Qarabağdan ağır miras buraxılmışdı, mövcud vəziyyət Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Azərbaycandan qoparılmasına, Qarabağda erməni muxtariyyətinin yaradılmasına, əsrin sonlarında Azərbaycanın həmin faciələri bir daha yenidən daha ağır şəkildə yaşamasına təməl zəmin hazırladı.

12 yanvar 1920-ci ildə erməni daşnak generalı Dro 600 nəfərlik silahlı dəstə ilə Qubadlının Alyanlı obalarını mühasirəyə alıb bütün əhalini körpəsinə qədər məhv etməyi əmr etmişdi. 5 kənddən ibarət Alyanlı camaatı ətraf kəndlərdən kömək gələndə qədər ermənilərin qarşısını kəsmiş, xeyli erməni qırmışdılar. Burada uğur qazanmağın nəticəsiz olduğunu gören Dro yanvarın 22-də Dondarlıya hücum edib kəndi tamamilə yandırdı, 19-25 yanvarda Qubadlının 48 kəndi tamamilə məhv edildi,

əhalisinin dağlarda gizlənmə bilməyənləri amansızlıqla qətlə yetirildi, həmin kəndlərin bir çoxunun işğala qədər yalnız adı, insan sümükləri ilə dolu xarabalığı dururdu. Zəngəzur qəzasının rəisi Şəkinski raportlarında az qala hər gün tar-mar edilib tamamən yandırılan kəndləri adbaad Bakıya xəbər verirdi. Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik təmsilçisi Vəkilov isə erməni ordu hissələrinin bütün hücumları barədə raportları Müttəfiq Dövlətlərin Tiflisdəki Ali Komissarı albay Gaskelə təqdim edirdi. Hələ müsəlman qırğınları başlanmadan bir neçə ay qabaq Şuşa, Zəngəzurdan ermənilərin ciddi hazırlıq gördükləri barədə məlumatlar Gəncə və Bakıya, Tiflisə göndərilirdi. Ancaq nə fayda?!

Və Cəlil Sultanovun yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda “Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin” sözlərini hansı ümitsizlik, xəyalqırıqlığı, qüسسə, kədərlə yazdığını anlamaq çətin deyil. Həyəcanlı xəbərlər gəlməkdə, AXC Hökuməti isə sərəncamındakı sayca ermənilərdən az olmayan hərbi qüvvələri səfərbər etməklə vətəndaşlarını və torpaqlarını qorumaqdansa, diplomatik yazışmalara, bu hərbi-siyasi planların başında duran əcnəbilərə Ermənistan hökumətinin “yolverilməz hərəkətləri” barədə şikayətlər göndərməkdə davam edirdi. Əldə edilən “uğur” isə qan tökməkdən bezmiş, doymuş kimi görünən generallar Njde və Hamazaspın yerinə onlardan daha qəddar, döyüşkən generallar Dro, Qazaryan ilə əvəzlənməsi olmuşdu.

AXC Hökuməti bu qırğınların qarşısını vaxtında ala bilərdimi?!

“1919-cu ilin dövlət büdcəsində toplanan 1600 446 952 rubldan müdafiə xərcləri üçün 399452 242 rubl ayrılmışdı ki, bu da ümumi büdcənin 27,7 faizinin təşkil edirdi. Gözlənilən təhlükələri nəzərə alaraq 1919-cu ilin iyun ayında Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı... 1919-cu ildə 25 minlik, 1920-ci ildə 40 minlik ordu yaradılmalı idi. Ordunu milli zabit kadrları ilə təmin etmək üçün 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı və bu təhsil müəssisəsi 1919-cu ilin noyabr ayında hərbi uçilişə çevrildi. Uçilişin üç şöbəsində-ümumi, topçuluq və mühəndislik şöbələrində 250 dinləyici oxuyurdu. 1919-cu ilin sonunda, 1920-ci ilin

əvvəldə kovalyer, topçuluq və snayper uçilişləri yaradıldı. Bu tədris müəssisələrində dərs demək üçün mütəxəssislər dəvət edildi. 1918-1920-ci illərdə türk və rus zabitlərinin köməkliyi ilə piyada və atlı polklar, artilleriya briqadası, diviziyası yaradıldı. 1919-cu ilin sonunda milli ordunun tərkibində 2 piyada diviziyası, bir kavaləriya diviziyası var idi. Birinci piyada diviziyasına birinci Cavanşir, ikinci Zaqatala və üçüncü Gəncə polkları daxil idi. İkinci piyada diviziyasına dördüncü Quba, beşinci Bakı və altıncı Göyçay polkları daxil idi. Şirvan polku bazasında üçüncü piyada diviziyasının yaradılmasına başlandı. Birinci Tatar, ikinci Qarabağ və üçüncü Şəki atlı polkları bazasında kavaləriya diviziyası yaradıldı.

1918-ci ilin iyul ayının 6-da Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin pullu hərbi mükəlləfiyyət haqqında sərəncamına müvafiq olaraq sıravlərə 50 rubl, yefreytorlara 60 rubl, kiçik unter zabitə 70 rubl, unter zabitə 90 rubl, feldfelə 120 rubl maaş müəyyən edildi. 1918-ci ilin iyul ayının 11-də milli orduya çağırış haqqında əmr verildi və 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş 24-29 yaşlı oğlanlar səfərbər edildi. Maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq milli zabitlər hazırlamaq məqsədi ilə Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı. Görülən tədbirlər nəticəsində az vaxt ərzində 40 minə yaxın əsgəri olan milli ordu yaradıcılığına başlandı. O vaxt Orduda 24 min süngü, 6 min piyada, süvari, topçu və sairə qoşun növlərindən ibarət olan və ən müasir silahla silahlanan canlı qüvvə, Xəzər dənizində kiçik bir donanma var idi. Orduda hərbi intizamı möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi nazirliyin yanında divani hərbi, yəni hərbi məhkəmə fəaliyyət göstərirdi.

Cənubda təhlükəsizliyi qorumaq üçün Lənkəranda ehtiyat batalyonu və “yardım alayı” — Milis polku yaradıldı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentini mühafizə etmək məqsədi ilə xüsusi bölmə, respublikanın ərazisində asayışı qorumaq üçün mobil dəstələr təsis edildi. Ordunun tərkibinə iki artilleriya briqadası, bir yüngül artilleriya diviziyası, üç bronlu poezd, beş aeroplan, bir neçə hidroaeroplan, altı ağır və yüngül bronlu avtomobil daxil idi....”

<http://az.wikipedia.org> Azərbaycan_Demokratik_Respublikasının_milli_ordusu)

Əlavə şərhə ehtiyac varmı?!

Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi

Məsələnin tarixi aspekti də çox önəmlidir. Çünki uzun illər ermənilər öz lobbi qurumları vasitəsilə dünyada belə bir rəy formalaşdırmağa çalışırlar ki, Dağlıq Qarabağ qədim erməni torpağıdır və erməni xalqı əsrlər boyu bu torpaqda yaşamışdır. Bunlar tamamilə yalan, təhrif edilmiş məlumatlardır. Hazırda biz bu yalanları ifşa etməklə, həqiqətləri ortaya qoymaqla, eyni zamanda, münaqişənin həlli üçün tarixi bazanı da möhkəmləndiririk.

Bildiyiniz kimi, Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən bütün yaşayış məntəqələrinin toponimləri Azərbaycan mənşəlidir. Nəinki Dağlıq Qarabağ, indiki Ermənistanın toponimlərinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan mənşəlidir. Yəni, xalqımız əsrlər boyu bu torpaqda yaşamış, yaratmış və bundan sonra da bu torpaqda yaşamalıdır. Biz bunu təmin edəcəyik.

İlham Əliyev

1918-1920-ci illərdə Zəngəzur ərazisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi kimi ayrıca inzibati bölgə - qəza olub.

Həmin dövrdə Zəngəzur qəzası Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları ilə birlikdə Qarabağ general-qubernatorluğuna daxil olsa da, faktik olaraq daşnak general Andranik Zəngəzuru müsəlman türk və kürdlərdən təmilzəyib burda qubernatorluq elan etmişdi. 28 aprelə Azərbaycanın sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Ermənistan Respublikası bu ərazidəki hərbi üstünlüyündən yararlanıb Zəngəzuru aneksiya etmək üçün hərbi-siyasi mübarizəni davam etdirirdi. Bölgənin böyük hissəsi erməni qüvvələrinin faktiki nəzarəti altında idi. Eləcə də Qarabağın dağlıq hissəsində erməni qüvvələrinin hücumları davam edirdi. Azərbaycan SSR hökuməti (Müvəqqəti İnqilab Komitəsi) 1920-ci il 30 aprel tarixli notasında Ermənistandan Zəngəzur və Qarabağı öz qoşunlarından təmilzəməsini sözdə tələb etsə də, reallıq başqa idi, hər şeyi güc həll edirdi, Azərbaycanın nə Xalq Cümhuriyyəti, nə də Müvəqqəti İnqilab Komitəsi Zəngəzurun həqiqi sahibi olma kimi təbii haqqına sahib durmaq qətiyyətiindən, siyasi iradəsindən uzaq idi, hər cür imkan olsa da, bundan istifadə etmədi, edə bilmədi, əksinə Zəngəzurdə qətlialmların baş alıb getməsi, bu torpaqların əldən verilməsi üçün mümkün olan hər cür qətiyyət-

sizliyi, ləngliyi, iradəsizliyi göstərdi-eynən 1992-93-cü illərdə olduğu kimi.

Bu arada bolşevik Rusiyası Gürcüstan və Azərbaycanın ardınca Ermənistanın da sovetləşməsi üçün erməni əhalisini müxtəlif şirnikləndirici addımlarla ələ almaq istəyirdi. Bu şirnikləndirici addımlar isə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin dövlət yaratmaq üçün Ermənistana verilməsi ilə bağlı idi. Mikoyan başda olmaqla erməni liderləri bolşevik Rusiyasının rəhbəri Lenini inandırmağa çalışırdılar ki, Zəngəzurun (eləcə də Naxçıvanın və Qarabağın) Ermənistana verilməsi erməni xalqının sovet hakimiyyətinə inamını artırmağa bilər.

Rusiyanın xarici işlər naziri Çiçerin 1920-ci il iyunun 2-də Leninin “Zaqafqaziyanın fatehi” adlandırdığı Zaqafqaziya üzrə fəvqəladə səlahiyyətli şəxs (faktiki Qafqaz canişini) təyin olunmuş Orconikidzeyə məktubunda bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Daşnak Ermənistan hökuməti ilə kompromisə nail olmaq bizə vacibdir”.

1920-ci il 10 avqustda Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini Ermənistana vermək bərədə qərar çıxardı, Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında “mübahisəli ərazilər” elan olundu. Bolşevik Rusiyası Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanı şirnikləndirmək və sovetləşdirmək siyasəti Azərbaycanın kommunistləri tərəfindən etiraz doğurdu. Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin sədri Nərimanov buna qarşı çıxaraq Leninə məktub yazdı. Nərimanov yazırdı ki, Mərkəzin çıxardığı qərarlar Azərbaycan əhalisi arasında Rusiyaya və sovet hökumətinə inamı sarsıda bilər: “Zəngəzur və Qarabağın neytrallaşdırılması, yaxud daşnaklara verilməsi... (Azərbaycan müsəlman əhalisi tərəfindən) xəyanət sayılacaqdır... Müsəlman kütlələr Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumamasını satqınlıq, ermənipərəstlik yaxud sovet hakimiyyətinin zəifliyi hesab edə bilərlər...”

(“К истории образования Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы. Баку, Азернешир, 1989, с.56).

Lakin bu etirazların faktiki nəticəsi olmadı. Çünki Azərbaycanın sovet rəhbərliyində də ermənilər güclü qüvvəyə malik idilər. Nərimanovun yazdığı kimi, real idarəetmə Mirzoyanların əlində idi. Bolşevik

Rusiyası Azərbaycanın sovet hökuməti ilə və tezliklə qurulması gözlənilən Ermənistan sovet hökuməti ilə ikitərəfli sazişlər hazırlayırdı. Azərbaycan sovet hökuməti bu sazişdə ərazi bütövlüyü məsələsinin təmin olunmasına da ümid bəsləyirdi. Erməni kommunistləri də Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ məsələsinin öz xeyirlərinə həllini gözləyirdilər. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda (Yerevanda) sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan olundu, hərçənd bölgələrdə daşnak hökuməti hələ tam süqut etməmişdi.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K/b/P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olundu. İclasda 3-cü məsələ kimi “Ermənistanda İnqilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı” müzakirə edildi və qərar çıxarıldı. Bu birgə iclasın qəbul etdiyi “tarixi” qərarlara aydınlıq gətirmək məqsədilə orada iştirak edənlərin tərkibinə də mütləq diqqət yetirilməlidir: Q.Orconikidze, Sarkis (S.Ter-Danielyan), Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov.

Nərimanovun Bəyanatı

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzur mahalı Ermənistana verilib. Baxmayaraq ki, bu qədim Azərbaycan torpağıdır. Bu da Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvanın ərazisini bir-birindən ayırır.

Heydər Əliyev

Qərarla həmçinin (“j” və “i” bəndləri) Nərimanova bütün bunlar barədə bəyanat hazırlamaq və onu Bakı Sovetinin plenumunda elan etmək tapşırılırdı.

S.Orconikidzenin təkidi ilə tarixin qara səhifəsinə düşəcək bu bəyanatı N.Nərimanov 1920-ci il dekabrın 1-də elan etdi: “...bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın-ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökmək üçün səbəb ola bilməz, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisidir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ

verilir, Zəngəzurun hüdudlarından bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları buradan çıxarılır.”

(*Mənbə: «Kommunist», 2 dekabr 1920).*

Serqo Orconikidze bu qərarı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt”, “Azərbaycan artıq yükəndən xilas olur” kimi təhqiramiz ifadələrlə dəyərləndirmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə buna acıyaraq yazırdı: «Ermənistanda dəxi bolşevik hökuməti təsis edər-etməz rus siyasətli Nəriman bəyin səxavətkar ağızı ilə iki gün əvvəl müdafiə elədiyi Zəngəzur və Naxçıvan qəzasını Ermənistanə hədiyyə etdi.»

Az keçmiş N.Nərimanov yanıldığını, tarixi səhvə yol verdiyini anlayır, ancaq çox şey artıq gec idi.

Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi rəsmən elan olunsa da, Azərbaycan rəhbərliyində narazılıqlar olduğundan qəzanın Ermənistanın idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş verməmişdi. AK/b/P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında “Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili” haqqında qərar çıxarıldı. Qərarla Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi - əhalisinin guya kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölmək təklif edilirdi. Kürdüstan qəzasının təşkili də növbəti bir səhv oldu. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kvadrat verstlik ərazisindən 3.105 kv.versti Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv.verstlik hissəsi isə Ermənistanə verilmişdi.

1921-ci ilin 3 iyununda RK/b/P MK Qafqaz Bürosu Stalinin iştirakı ilə iclas keçirib məxfi qrifli “Zəngəzur məsələsi”ni müzakirə etdi, Zəngəzurun Ermənistanə birləşdirilməsi barədə qərar çıxarıldı. Bu iclasda bir nəfər də olsa azərbaycanlı, müsəlman yox idi. Əsas məqsəd də Azərbaycanla Türkiyəni bir-birindən ayırmaq idi.

Zəngəzurun Ermənistan SSR-ə verilmiş hissəsində Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian) və Mehri rayonları yaradıldı. Nəticədə Naxçıvanın digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Zəngəzurun Azərbaycanda qalan hissəsində isə əvvəlcə Kürdüstan qəzası, 1933-cü ildə isə Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları yaradıldı.

*Qars müqaviləsi və Naxçıvan
Atatürk: “Naxçıvan Türk qapısıdır”*

1919-cu il Paris Sülh konfransında Fransa, İngiltərə və Birləşmiş Ştatların liderləri "Avropanın xəstə adamı" adlandırdıqları Osmanlı imperiyasını tamamilə siyasi xəritədən silmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Bu həm də, Konstantinopolun-İstanbulun türk-müsəlman dövləti Osmanlının ixtiyarına keçməsi ilə heç cür barışmaq istəməyən xristian dünyasının beş yüz illik arzusunun reallaşması demək idi. 1920-ci il avqustun 10-da 14 dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən Sevrə (Fransa) "Müttəfiq Dövlətlər və Türkiyə arasında sülh müqaviləsi" imzalandı. Müqavilə rəsmi olaraq de-yure Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsini, de-facto isə Türkiyənin suverenliyini ləğv etdi. Bunadək Müttəfiq dövlətlərlə Almaniya arasında Versal müqaviləsi imzalanmışdı. Eyni zamanda, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliya öz aralarında gizli "Üç tərəfli müqavilə" imzaladılar. 15 aydan çox davam edən açıq danışıqlar isə Paris Sülh Konfransında və London konfransında davam etdirilərək, 1920-ci ilin apreliyində San-Remo konfransı ilə yekunlaşdı. Lakin hələ 1915-ci ildə Antanta dövlətləri Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsi planı ətrafında məxfi danışıqlar aparırdılar. Müttəfiqlərin öz planlarını həyata keçirməsinə ən böyük maneə isə Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə Türk xalqının apardığı İstiqlal savaşı idi. Məhz Türkiyənin bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinə təsbit edən Sevr müqaviləsi M.K.Atatürk tərəfindən tanınmayaraq, onun 1923-cü ildə Lozanna müqaviləsi ilə əvəz olunmasına səbəb oldu. Sevr müqaviləsi Sultan VI Mehmetin dövründə imzalanırsa da, 1920-ci il martın 18-də ingilislərin İstanbulu işğal etdiyi dövrdə ləğv edildi və əslində heç zaman Osmanlı imperiyası tərəfindən ratifikasiya belə edilməmişdir. Bundan başqa, I Dünya müharibəsindəki müttəfiqlərdən ABŞ və Rusiya bu müqaviləni imzalamışlar, ABŞ Senatı V.Wilsonun Ermənistan üzərində mandat əldə etmək təklifini rədd etdikdən sonra isə Birləşmiş Ştatlar bu məsələdə müəyyən qədər kənar müşahidəçi qismində çıxış etməyə üstünlük verdi. Bolşevik Rusiyası 1917-ci ildə Osmanlı İmperiyası ilə Brest-Litovsk müqaviləsini imzalayaraq, 1877-1878-ci illərdəki Rus-Türk müharibəsi zamanı Rusiyanın işğal etdiyi Ərdəhan, Qars və Batumu Tələt

paşanın israrları nəticəsində yenidən türklərə qaytarmağa razılıq verdi. Sevr müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Türkiyə Mesopotamiya (İraq) və Suriya (Suriya, Livan, Fransiyaya və Fələstin) üzərindəki Britaniya və Fransa protektoratlığını qəbul etdi, Hicaz və Yəmənə müstəqilliyini tanıdı, Kürdüstanə muxtariyyət verməyə (Diyarbakir əyaləti və Van əyalətinin cənub hissəsi), İzmir Yunanıstana, Bitlis, Ərzurum və Van əyalətinin şimal hissəsini Ermənistanə güzəştə getməyə məcbur oldu. Üstəlik, Trabzon vilayətinin şərq hissəsi Ermənistan və Gürcüstan arasında bölünməli idi ki, bu da ermənilərə Qara dənizə çıxış imkanı yaradırdı. Boğazlar Türkiyənin olsa da, müqavilənin müddəalarına əsasən, Dardanel boğazı hərbi və sülh dövründə hansı bayraq altında üzməsindən asılı olmayaraq, bütün hərbi və ticarət gəmilərinə keçid üçün açıq olmalı idi. Bu da boğazların beynəlmilləşməsi demək idi. Bu qayda həm də Bosfor boğazına və Mərmərə dənizinə şamil olunurdu. Müqavilədə maraqlı doğuran məsələlərdən biri də Ermənistanə geniş ərazilərin verilməsi idi. Belə ki, ABŞ Prezidenti V. Vilsonun təklifinə əsasən, regionda Ermənistanə aid olmayan, hətta erməni əhalisinin üstünlük təşkil etmədiyi bir sıra ərazilər, məsələn Qara dəniz limanı olan Trabzon onlara verilir. Buna görə də, bu ölkəni "Vilson Ermənistanı" adlandırırdılar. Sultan VI Məhəmməd müqavilənin şərtlərini qəbul etsə də, Ankarada yaranmış Atatürk hökuməti onu qəbul etməkdən imtina etdi. Türk millətçi hökuməti bu əraziləri Yunanıstan, Gürcüstan və Ermənistanə verməkdən boyun qaçırdı. Atatürk hətta bəyan etdi ki, Türkiyə zərurət yaranarsa, bütün Cənubi Qafqaz üzərində nəzarəti ələ keçirmək iqtidarındadır. Lakin Qərbi Anadolunu işğal etmiş Yunanıstandan fərqli olaraq, Ermənistan müqavilədə ona verilmiş ərazilərə nəzarət etmək iqtidarında deyildi. Öz ingilis himayədarlarının göstərdikləri böyük dəstəyə baxmayaraq, ermənilər Nizam Qarabəkir Paşanın 50 min nəfərlik ordusu qarşısında aciz qalmışdılar. Mustafa Kamal Atatürkün banisi olduğu Türk Milli Azadlıq Hərəkatı müttəfiqləri yenidən danışıqlar masasına əyləşməyə məcbur etdi. Habelə ərəblər Suriyada Fransanın, Bağdadda Britaniyanın hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdilər.

Azadlıq Mübarizəsinin gedişində türklər yunan, erməni və fransız qüvvələrinə müqavimət göstərərək, 16 mart 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Moskva müqaviləsi, Fransa ilə Ankara anlaşması imzalayaraq öz beynəlxalq əlaqələrini möhkəmləndirdilər. Ədirnə müqaviləsi və Qars

müqaviləsini bağlamaqla isə Türkiyə öz şərq sərhədlərini möhkəmləndirdi. Bütün bu hadisələr türklərə Antanta ölkələri ilə yenidən danışıqlara başlamağa və 1923-cü ildə Lozanna müqaviləsini imzalamağa imkan verdi.

1921-ci il mart ayının 16-da Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi (1923-cü ildə qurulacaq Türkiyə Cümhuriyyətinin sələfi) arasında bağlanmış Moskva sülh müqaviləsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi çərçivəsində həmin il oktyabr ayının 13-də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan SSR-nin daxil olduğu Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə arasında Qars şəhərində imzalanan sülh müqaviləsi 1922-ci il sentyabr ayının 11-dən qüvvəyə minmiş və bitmə müddəti müəyyənləşdirilməmişdir.

Atatürkün təlimatı ilə aparılmış danışıqların yekunu olaraq Moskvanın –RSFSR-in diqtəsi ilə bir tərəfdə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası hökumətləri –Zaqfederasiya, o biri tərəfdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti Müvəkkillərinin imzaladığı Müqavilədə:

Maddə 5. Türkiyə hökuməti və Sovet Ermənistanı və Azərbaycanı hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi yaradır.

Və Türkiyə Naxçıvanın qaranlı olmur!

Ermənistan rəsmiləri, qəzetləri bu Müqaviləyə o zamanlar belə bir şərh vermişdi ki, Qars müqaviləsi nəinki Ermənistana, Rusiyanın özünə də zərərdən başqa heç nə vermədi və sanki türk qoşunları təntənə ilə Moskvaya daxil olaraq məğlub Rusiyaya öz iradələrini diqtə etdirdilər, erməni xalqının "xilaskar Rusiyaya" bəslədiyi ümidlər sadəcə yalandır və Rusiya digər imperialist dövlətlərindən özünün fərsizliyi və kütlüyü ilə fərqlənir; Ermənistan da onun qurbanı oldu.

Sonralar ermənilər və onların havadarları SSRİ hökumətinə təzyiqlər edərək dəfələrlə Türkiyə ilə bağlanmış Qars müqaviləsinin ləğvinə uğursuz cəhdlər etdilər. Stalin, Mikoyan, Beriya və başqa Türk düşmənlərinin yönəltdiyi Qırmızı imperiya tərəfindən 2-ci Dünya savaşıdan dərhal sonra bu məqsədlə planlaşdırılan Türkiyəyə qarşı hərbi təcavüzə İngiltərə Baş naziri Çorçillin sərt təkisi ("Rusiyaya bundan artıq qüvvətlənməyə heç cür imkan vermək olmaz") mane oldu.

II FƏSİL

Zəngəzurdan Anadoluya köçlər

I Köç: Osmanlı-Səfəvi savaqları

Əlverişli iqlim şəraitinə, relyefinə, yaylaq, qışlaq, dağlı, aranlı, bol sulu, ırmaqlı, bulaqlı, meşəli, maldarlıq üçün geniş imkanları, təbii müdafiə, istehkam kimi kahalı, qayalı, qalalı Zəngəzur elləri tarix boyu yadelliləri iştaha gətirmiş, bu yerlərə sahib olmaq böyük şərəf sayılmışdır.

1236-cı ildə monqol-tatarlar, 1395-ci ildə Əmir Teymur Qarabağ və Zəngəzuru çox böyük itkilər bahasına tutdu, onun qoşunlarına qarşı çox dirəniş görsətdiklərinə görə bu yerləri xarabazara şevirdi, 10 min ailəni buradan imperiyasının şərqinə -Əfqanıstana köçürmək əmri verdi. Teymurun bu yürüşünü canlı görüb yazıya alan Foma Mesoplu “Əfqan tarixi”ndə, Yesay Həsən Cəlal “Alban ölkəsinin qısa tarixi”ndə bu köç haqqında məlumat vermişlər. Təkcə 4 min ailə Qəndəhar yaxınlığında məskən saldı. Ən maraqlısı odur ki, yerli əhali bu köçürülənləri öz adları ilə “ağvan” çağırırdı və bu ad sonra fonetik dəyişimə uğrayaraq bütöv bir xalqın və ölkənin adını, ünvanını dəyişib “əfqan” a çevirdi.

Zəngəzur Qaraqoyunlu (1410-68), Ağqoyunluların (1468-1502), 1502-ci ildə Səfəvi qızılbaşlarının hakimiyyəti altına düşdü. 1420-ci ildə Ərzurumda Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osmanı məğlub edib Naxçıvan və Zəngəzur ellərini “soyurğal” alan Qara İsgəndər çoxlu sayda erməni ailəsini Ararat və Sünikə köçürdü və yerləşdirdi. Osmanlı və Səfəvilər arasında Qarabağ-Zəngəzur uğrunda uzunsürən qanlı döyüşlər getdi, bu səbəbdən o dövrlərə aid “Müfəssəl dəftər”lərdə Zəngəzurun əksər yaşayış məntəqələrinin boşaldığı, əhali yaşamadığı, xarabalıqlara çevrildiyi qeyd edilib. İstanbul Topkapı sarayı muzeyinin kitabxanasında Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvanla bağlı müfəssəl məlumatların yer aldığı 48 səhifəlik “Rəvan mühasirəsi tarixçəsi” və “Mühimmə dəftəri”nin müəllifi Cərrahzadə Məhəmməd təsvir etdiyi hadisələrin canlı şahidi olub; I Şah Abbasın Naxçıvan və Zəngəzur uğrunda apardığı qanlı savaqlar, onun bu

yerlərin müsəlman əhalisinə qarşı pis münasibəti nəticəsində hər iki vilayətin əhalisinin öz yerlərini tərk edib getdiyi faktlarla göstərilir.

Zəngəzurdan daha bir kütləvi köç fərmanını Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (27 yanvar 1571 – 19 yanvar 1629) vermişdi. Bu köçürülmənin motivi, nədəni həm gülməli, həm də ağlamalı idi; hücum edən Osmanlı qoşunlarının keçdiyi hər yerdə kəndlər, bağ-bağçalar, əkin yerləri məhv edilməli, insanlardan təmizlənməli idi ki, Osmanlı ordusu burda ac qalsınlar, hər yeri bomboş, insansız görsünlər, burda qalmağın mənasızlığını görsünlər. Şah Təhmasib də bu əcaib metoddan istifadə etmişdi. “Yandırılmış torpaqlar” adlanan bu tarixi faktı M.F Axundov da ironiya ilə qələmə alıb. Ərdəbil və İsfahan ətrafına köçürülən həmin əhalinin yalnız bir hissəsi sonradan savaşa müvəqqəti səngiyəndə geri qaytarıldı.

Osmanlı sultanı III Murad (1574-1595) Təbrizin, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvanın alınması üçün Fərhad paşaya əmr göndərir, Zəngəzur sultanına və Naxçıvan xanına da məktub yazır, əhalinin öz yerlərinə qaytarılması üçün tapşırıqlar verir, onlara vergi güzəştləri edir, topladıqları məhsulların dövlət xəzinəsi hesabına alınmasını, idarəçilərin xalqa zülm verməsinin qarşısının alınmasını buyurur. (Mənbə: “Urut və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri” və sair.) 1588-ci ildə bu yerləri hakimiyyəti altına alıb Osmanlı dərğahına qatan Fərhad paşa çoxlu qalalar tikdirir. Osmanlı sultanının Gəncə ilə Təbriz arasındakı Qarabağ sərhəddinə bitişik Dizakda erməni üsyanlarının yatırılması üçün 1726-cı ilin dekabrında verdiyi təlimat da arxivlərdə durur.

Həm İran, həm Osmanlı dövlətlərinə yaxın ərazidə yerləşdiyindən əsrlər boyu Zəngəzur bu ölkələrin də hədəfinə, çəkişmə, savaşa, nüfuz məkanına çevrilib. Sünni-şiə ayrılığı, qarşıdurması da zaman-zaman həm də Osmanlı, Səfəvi hərbi-siyasi mübarizəsi zəminində qabardılıb, hətta Sultan II Murad (1574-1596) 1578-ci ildə Qafqaza yürüşündə sünnilərin şiələrə qarşı “müqəddəs müharibə”sini elan etmişdi, bəzən bu nədənlə tayfalar, xanlıqlar qarşı-qarşıya gəlirlər, məzhəbindən dönə, döndərilə bilməyənlər çıxış yolunu bu dövlətlərdən birinə köçməkdə görüblər. Osmanlı gələndə sünnilərin, İran gələndə şiələrin “üzü gülüb”, yaxud əksinə qara günləri başlayıb.

XVIII əsrin II yarısına qədər davam edən Osmanlı-Səfəvi, İran savaşları çox sayda insanın məhvi ilə bərabər, kütləvi köçlərə də nədən olmuşdur. Osmanlı sultanı III Muradın saray münşisi-katibi (indiki dildə

özəl qələm müdiri) İbrahim Harimi Rahimizadə-çavuş Rahimizadənin salnamələri əsasında rus dilində hazırlanmış “Osmano-Sefevidskaya voyna 1578-1590-cı il” kitabı (Bakı, Nurlan-2005) bu müharibələrin dəhşətli dağıdıcı miqyası haqqında dəqiq, etibarlı mənbədir. Həm də Şərqə sahib olan, Avropa və Asiyaya meydan oxuyan, dövrün ən güclü dövlət saraylarında yuxuları qaçırdan, hərəsi ayrılıqda dünyaya hökm edə biləcək gücə malik (hələ birlikdə olsaydılar hansı gücdə, qüvvədə olardılar ?!) eyni dildə danışan bu iki türk, müsəlman dövlətin heç bir əsaslı səbəb olmadan qoşun çəkib bir-birini kin və nifrətlə, olmazın işgəncəsi ilə qırıb tükətməsi adamı dəhşətə gətirir.

Onlardan biri-1578-ci il müharibəsi haqqında 1590-cı ilə “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”ndə qeyd var; Səfəvi-qızılbaş təbəəsi olan Sisian, Bazarçay, Zar və Zebil nahiyələrindən 90 kəndin köçürülməsi barədə Osmanlı sultanı III Muradın (1574-1595) 28 aprel 1578-ci ildə verdiyi fərman arxivlərdə durur. Köçürmədən Qarakilsənin cəmi 4 kəndi kənardə qalmışdı ki, onlarda erməni və türk əhalisi qarışıq yaşayırdı. Həmin fərmanda qızılbaş müsəlman kişilərinin məhv edilməsi, qalan əhalinin köçürülməsi ilə bərabər erməni əhalisinin can və mallarına zərər vurulmaması da məxsusi olaraq buyurulmuşdu.

Boşalan kəndlərə isə erməni əhalisi axışib gəlirdi. 1727-ci ildə artıq Zəngəzurun 18 kəndində ermənilər məskun idilər.

1724-cü ildə Osmanlı sultanı Qarabağı tutaraq mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi yaratdı. Ancaq türklər burda çox qala bilmədilər. 1736-cı ildə Qarabağ bəyləri Nadir şahın Muğanda keçirilən tacqoymasına adam göndərmədilər ki, şah ancaq Səfəvi sülaləsindən olmalıdır. Bunun intiqamını Nadir şah Qazax, Borçalı, Şəmsəddin ellərini Qarabağdan alıb Kartli çarı Teymurazın ixtiyarına verdi. Qarabağ, eləcə də Zəngəzurdakı cavanshir, otuz iki, kəbirli elərini Xorasan, Əfqanıstana sürgün etdirdi, beş erməni mülüklərini isə birbaşa özünə tabe etdi. Qarabağlıların belə elliklə köçürülməsi şah sarayında qulluqda olan Pənahəli bəyi və Fəzləli bəyin açıq və ciddi etirazı ilə qarşılandı. Nadir şah Fəzləli bəyi edam etdirdi, Pənahəli bəy isə bir dəstə sadıq silahdaşı ilə birlikdə qaçıb qurtularaq Zəngəzurlu Qara Murtuza bəyin yaylasında məskən saldı, burdan Qarabağ xanlığının yaranmasına yol açdı. Xanlığın sərhəddi cənub-şərqdə Bərgüşada qədər olan torpaqları-Tatev, Sisian, Qafan, Meğri idi. Hacısamlı, Kolanı, Çəlbəir-Zəngəzur bütünlüklə Qarabağa daxil oldu.

İran şahlarının ardıcıl hücumlarının ön cərgəsində də bu ellərin igidləri savaşa açırdı.

Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlət Arxivində Osmanlı İmperatorluğu zamanına aid, əsas da 1591-93 və 1726-27-ci illərdə yazılmış “tahrir gir-işim”lərində Azərbaycanın Osmanlı tabeliyindəki ərazilərin əhali sayı, tərkibi, vergilər, idarəetmə sistemi və sair barədə tarixçi araşdırmaçılar üçün gen-bol bilgiler vardır.

II Köç: Çar Rusiyasının Qafqaz işğalı

Xanlıqlara parçalanmış, bölünüb kiçilmiş, bir-biri ilə savaşımaqdan taqətdən düşmüş Azərbaycan torpaqları asanlıqla rus işğalına məruz qaldı, 1805-ci ildə Gəncə yaxınlığında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı Rusiyanın təbəçiliyinə keçdi, yerli bəylərin torpaqlarının zorla əllərindən alınmasına başlandı, narazılar, baş qaldırmağa cəsarət edənlər ya sürgünə göndərildi, ya da köç etdi. Digər yandan 1863-cü ildə başlanan, kəndlilərin daha artıq müflisləşməsinə yol açan torpaq islahatına başlandı, münbit torpaqlara erməni köçləri başlandı. Çar ordusuna qarşı vuruşanlar, xaçpərəst rus istilasını qəbul etməyən çox sayda insan sağ qalmaq üçün Zəngəzur-Qarabağdakı doğma yer-yurdlarında İran və Osmanlı məmləkətlərinə üz tutdular.

Rusiyanın imperiya siyasətinə boyun əyməyənlərdən biri də Zəngəzurdan ailəliklə İrana köçüb gedən Məhəmmədağlı xan Məhəmmədbağır oğlu Soltanzadə- jandarma general Məhəmmədağlı xan Püsyən idi. Qubadlıda doğulmuş Məhəmmədağlı alman, isveç, rus, iran ordusunun nüfuzlu zabitlərindən olmuş, bu vətənpərvər hərbi keçən əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda gedən xalq hərəkatının rəhbərlərindən, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin silahdaşlarından olmuş, buna görə də xəyanətkar qəddarlıqla başı kəsilərək qətlə yetirilmişdir.

(<http://az.wikipedia.org>)

XIX əsrin 2-ci yarısında Rus işğalına qarşı Şeyx Şamilə başlanan Qəzavat, Cihadə səs verənlərdən biri də Zəngəzurlu Şeyx Mirhəməzə Seyid Nigari olub (Laçın, Cəcimli kəndi, 1795 – Amasya, 16 oktyabr 1885). Nəxşibəndi təriqətinin bu nüfuzlu isminin ətrafına topladığı məsləkdaşları əldə silah Şamilin yardımına, ümumi bəlayə qarşı birgə savaşa yollanıblar.

Ardınca Rusiya-Osmanlı müharibələrində qan, din qardaşları türklərin yardımına getməyi özlərinə borc sanıblar.

Məhz bu səbəbdən, Zəngəzur, Şirvan, Qazax, Borçalı ellərindən nəqşibəndi Şeyxləri İsmayıl Siracəddin Şirvani, Qazaxlı Hacı Mahmud əfəndinin çoxlu sayda tərəfdarları da labüd ölümdən, sürgündən, öz yurdunda ailələrini gözləyən təhqirlərdən qurtuluşun yolun Osmanlı dövlətinə pənah aparmaqda tapıblar.

Zəngəzurdan Osmanlı torpaqlarına 2-ci köç əsasən bu amillərlə əlaqəli olub.

III Köç

Erməni daşnak-rus bolşevik zülmü

Məmməd Əmin Rəsulzadə AXC Parlamentinin son iclasında demişdi: “Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyasının fərqi bircə onun rənglərindədi, birincinin zənciri qaraydı, ikinci qırmızı.”

Bolşevik Rusiyasının nə qədər saxta, yalançı, məkrli, hiyləgər imperiya siyasətinə sadıqlıyını təkcə bu fakt da aydın göstərir; Qazi Mustafa Kamal Paşa dünya güclərinin tamamilən işğal edib pay-püş elədiyi Anadoluda Qurtuluş savaşına qalxarkən Rusiyanın yardımına ciddi ehtiyac duyurdu. 1920-ci il aprelin 26-da Leninə teleqram vurub hərbi yardım istəyir, Lenin Qızıl Ordu hissələrini eşelonlara göndərir, ancaq Atatürkə köməyə yox, Azərbaycana işğal etməyə, Bakı neftinə yenidən sahib olmağa, Rusiyanın Qafqazda 1914-ci ilə qədərki hökmranlığını hansı yolla olursa olsun bərpa etməyə. Qırmızı Ordu Orconikidze, Kirov, Mikoyan komandanlığında Azərbaycan istiqlalını qan içində boğmağa gəldi.

Qafqazdakı ilə ümumi düşmənə qarşı mübarizədə Qırmızı rus bolşeviklərinə və onların əlaltıları olan erməni daşnaklarına qarşı Qafqazda 2-ci Cihad Bəyannaməsini XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun sonuncu qazısı Bəhlul Əfəndi Behcət (Qubadlı, Dondarlı 1869 – İrkutsk, 15 mart 1938) yazdı, qurduğu fədailər dəstəsi i ilə birlikdə ateist bolşevik istilasına qarşı əldə silah üsyan qaldırdı. Həm də bu Cihadın təsiri idi ki, Qafqazda Şura hökuməti ən gec Zəngəzurdə quruldu. 1937-38-ci illərədək bu bölgədə təzə hökuməti qəbul etməyən qaçaqlar hökumətin, bolşe-

viklərin rahatlığını pozdu. Moskvadan gələn direktivə əsasən şəxsən Mir-cəfər Bağirov toplu, pulemyotçu dəstələri ilə qoşun yeritdi, ən yaxın silahdaşlarını itirmək bahasına olsa da, yalan, hiylə aldatma yolu ilə qaçaqları aldadıb üzə çıxardı, elə 72-sini tək Muradxanlı kəndində öz əhli-əyallarının qarşısında güllələtdi. 1900-cü illərin əvvəlindən başlayan erməni-müsəlman davasında Qarabağ və Zəngəzurun davakar ermənilərinə qan udduran Əlyanlı obalarının bütün əli silah tutanlarını məhv etdi. Sağ qalanlar torpağına doğma, əzizlərini qanları axıdılmış bu yerlərdən baş götürüb didərgin düşdülər, bir neçə rayonda yurd saldılar.

Bəlanın böyüyü şimaldan gəldi; Birinci Dünya savaşında qalib çıxan Rusiya bu dəfə yeni “libas”da, Çar Rusiyası əvəzinə Bolşevik Rusiyası şinelində yenicə müstəqilliklərini əldə etmiş 3 Qafqaz respublikasını işğal etdi, Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin qurulmasında, Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusuna yardım etməkdə iştirak edənlərə, təzə hökuməti qəbul etməyənlərə, azacıq şübhəli bilinənlərə qarşı terror, sürgün, həbs kampaniyasına başladılar.

Azadlıq, milli müstəqillik, Osmanlı İmperiyasının xarabalıqları üzərində qurulmuş Türkiyə Cümhuriyyətinə qovuşmaq, bir olmaq arzusu ilə önə çıxan onlarla ziyalı, milli düşüncəli aydınlar bu dəfə yenə də xilas yolunu Türkiyəyə üz tutmaqda gördülər. Mənəvi terror da fiziki terrorun geri qalmırdı. Min ildən çox tək olan Allaha itaət edən, islam dinini ruhuna, qəlbinə hakim etdirən, cana, qana hopduran insanlar indi qurulan yeni hökumətin dinsizliyi dövlət siyasətinə çevirməsini heç cür qəbul edə bilmirdilər. 1924-cü ildə Bakıda dinə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə “Allahsızlar cəmiyyəti” yaradıldı. Cəmiyyətin qarşısında duran başlıca vəzifə isə bundan ibarət idi: bütün şüurlu fəhlə və kəndliləri mübariz ateizm bayrağı altında birləşdirmək, zəhmətkeşləri dini xurafatdan uzaqlaşdırmaq və onlarda materialist dünyagörüşü formalaşdırmaq. 1926-cı ildə “Allahsızlar cəmiyyəti”nin Bakı Bürosu yanında Azərbaycan dilində dinə qarşı üç aylıq axşam kursları açıldı və həmin ilin martında “Allahsızlar cəmiyyəti”nin birinci Ümumbakı konfransı çağırıldı. Dindar insanların bir çoxu belə “Allahsız” cəmiyyətdə yaşamaq istəmədiyindən baş götürüb ölkədən gedirdi.

Türkiyəyə mühacirət edənlərin bir çoxu rus-erməni terrorundan sağ qalmaq üçün ad-soyadları ilə birlikdə yaşayış yerlərini də dəyişmək məcburiyyətində qalırdılar.

Zəngəzurun yetirmələri Birinci Cahan Savaşında xristian dünyasının türk-müsəlmanlara, Osmanlı dövlətini yer üzündən silməyə yönəldilmiş son səlib yürüşünə qarşı döyüşlərdə türk qardaşları ilə çiyin-çiyinə vuruşmuşdu.

İkinci Dünya Müharibəsi cəbhələrində almanlara əsir düşən minlərlə həmvətənimiz müharibədən sonra ya Sovet İttifaqına, doğma Azərbaycana qayıdıb güllələnməyi göz altına almalı, ya da Avropa, o cümlədən qardaş Türkiyədə qalıb yaşamalıydılar. Onların arasında yüzlərlə zəngəzurlu da vardı.

Daha bir fakt; Zəngəzurdan müharibəyə çağırılan azərbaycanlılarla ermənilərin sayındakı nisbət ümumi əhalinin sayındakı nisbətdən xeyli fərqli idi. Belə ki, azərbaycanlıları yaşı az və ya çox olmasından asılı olmayaraq hərbi xidmətə cəlb edirdilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstandan 2-ci Dünya savaşına çağırılanların, cəbhədə həlak olanların say nisbətini təhlil edəndə qarşıya acı mənzərə çıxır; bu müharibəyə məqsədli şəkildə həm də türk-müsəlman əhalinin azaldılması üçün fürsət kimi də baxılıb. Bu sətirlərin müəllifinin (H.N) biri 18 yaşına çatmamış olmaqla bir ailədə doğulmuş 3 əmisinin 3-ü də müharibə qurbanıdır. Çox qədim tarix və zəngin mədəniyyət incilərimizi özündə qoruyub saxlamış, oğuz-türk kimliyimizə şahid olmuş Urud (ilk mənbələrdə Rud) kəndindən 63 nəfər cəbhəyə gedib, onlardan 34-ü geri qayıtmayıb. Bu kəndin tək alimlərinin sayı 50-yə çatır.

Yeri gəlmişkən, alman əsirliyində azərbaycanlı əsirlərin də yaşamış olduğu əzablar hadisələrin şahidi olmuş bir azərbaycanlı legionerin – Ramazanın 1952-ci ildə Münhendə nəşr edilən “Qafqasya” jurnalında dərc olunmuş “Çilgınlıq qurbanları” sərəlvhəli xatirə-məqaləsində yazırdı: “Legionerlərin təhvilində daha bir qanlı hadisə, 1945-ci ilin mayın 28-də Avstriyada, Oberdrauburqda baş verdi. Belə ki, beş minə yaxın legioner Sovetlərə təslim edildi. Lakin onların heç birisi Sovet İttifaqına qayıtmaq istəmir, müqavimət göstərirdilər. Mütəfiq orduların zabidləri heç kəsi buraxmaq istəmir, yalnız bir fikir bildirirdilər: orada, vətəndə hər şey həll edilir. Belə olduqda, bir çox legionerlər boğazlarının damarlarını kəsib intihara başladılar. Bəziləri isə qatar bütün sürəti ilə hərəkət etdikdə özlərini pəncərədən yerə atdılar. Bütün əsirlər keçmiş alman hərbi düşərgəsi olan Spitelə gətirildi. Qurban-

larını gözləyən ağgözlü NKVD-çilərin əlinə keçməmək üçün bütün əsirlərin üstləri hər şeyləri əllərindən alındı. Bu zaman qocalar və müdafiəsiz qadınlar coşğun Drau çayı sahilində dəhşət içində özlərini yerə vurdular. Lakin əsgərlər uşaqlı qadınlara belə rəhm etmədən tufəng və süngülərlə adamları vaqonlara doldurmağa başladılar. Bir çoxları uşaqları ilə birgə özlərini Drau çayının coşğun sularına atıb boğuldular. Bir çoxları olduqları yerdə intihar etdilər. Bəzi legionerlər isə müttəfiq ordu əsgərlərinin köməyindən yararlanıb xəlvəti olaraq Avstriya dağlarına qaçdılar”.

Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra Erməni vilayətinə (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə) İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10631 ailə) köçürülmüşdü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmisi 25131 nəfər (4428 ailə) erməni yaşamışdır. Müharibələrin nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdı. Köçürmələrdən sonra isə ermənilər 82397 nəfər (15059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişdilər.

Bu köçlərə müharibədən sonrakı SSRİ Hökumətinin qərarı ilə Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi köçürülmələri də əlavə edilməlidir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Faciənin böyüyü isə hələ qabaqda idi.

IV Köç

İşğal

Dağılmaqda, ömrünü başa vurmaqda olan SSRİ rəhbərliyinin, Rusiya, ABŞ, Fransa, İngiltərənin, erməni lobbisinin xeyir-duası, fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə, həm də Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyünü qorumağı bacarmaması sayəsində əsrin əvvəllərində yazılmış, icrası yarımçıq qalmış ssenari reallaşdırıldı: 1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək əvvəlcə Ermənistanın 22 rayonunun yüz illərlə azərbaycanlılar yaşamış

170 kəndindən, eləcə də qarışıq-həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər yaşayan 94 kəndindən bütün azərbaycanlı əhali var-yoxu talan, qarət edilərək daimi yurd yerlərindən qovuldu, bu zaman 216 nəfər dinc sakin qətlə yetirildi. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistanda qalan sonuncu azərbaycanlı müsəlman kəndi Nüvədi də boşaldıldı.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki azərbaycanlılar da eyni aqibəti yaşadılar. Xocalı, Qaradağlı faciələri əsrin ən ağır fəlakətləri sırasında yer aldı. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı 7 rayondan azərbaycanlı əhali qovulub çıxarıldı, bu ərazilər də Ermənistanın əlinə keçdi.

Acı təəssüflər olsun ki, 20 ildir ki, Azərbaycan işğal altında qalan torpaqlarının bir metrini də azad etməyə nail ola bilməyib. Ötən hər il isə Azərbaycanı bu torpaqlardan daha çox aralayır. Faciəmizin böyüyü budur...Torpaq onun üstündə yaşayanların, əkib, biçib, dəfn olunub o torpaqlara qarışanlarındır.

Geriyə-qoyub gəldiyimiz yurd-yuvalara, ulu Zəngəzur, Qarabağ ellərinə Qayıdış Köçünü reallığa çevirmək bir Xalq, Dövlət olaraq bizim birinci dərəcəli milli, mənəvi borcumuzdur.

Anadolu dar gündə azəri türklərinə qucaq açmışdı

Bugün Sovyetler Birliđi, dostumuzdur; komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluđa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacađını kimse bu gündən kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuđu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacađını bilmelidir... Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inanci bir özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek deđildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır. Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir..."

Mustafa Kemal Atatürk

Osmanlı İmperatorluğu, istərsə də Türkiyə Cümhuriyyəti dövrünə aid sənədlərdə, çoxsaylı mənbələrdə mühacir, köçkün azəri türklərinin Anadolu torpaqlarına gəlişinə, keçişinə heç bir qadağa, məhdudiyət qoyulmadığı aşkar görünür, əksinə onların məskunlaşması üçün dövlət səviyyəsində imkan dairəsində hər cür yardım edilmişdir.

Amasyadakı Şirvan Camesində Qafqazdan bura pənah gələnlərin müvəqqəti yerləşməsi üçün yatacaq, yeyəcək guşələri ayrılmış, yerli dini icmalar, imkanlı şəxslər maddi yardımlar, ianələr vermişlər. Qarabağ və Zəngəzurdan gələn mühacirlərin Van, Adana, Diyarbəkir, Bitlis, Ərzincan və digər vilayətlərə yerləşməsi, onların məsrəflərinin ödənilməsi üçün Dahiliyyə Nəzarəti, Maliyyə Nəzarəti, Mühacirlərin İslamiyyə Komissiyonu Sədarəti kimi qurumların raportları, qaimələri, təlimatları arxivlərdə qalmaqdadır.

Məsələn, onlardan birində- Maliyyə Nəzarəti İdarəsinin 28 oktyabr 1901-ci il tarixli təzkirəsində yazılır: “Rusiyanın Gəncə vilayətinə bağlı Cəbrayıl qəzası xalqından köç edib Vandan Diyarbəkirə gələn 480 nəfərlik mühacirlərin bahar mövsümünə qədər məsrəfləri ödənsin.” Yaxud Mamuratülaziz vilayətində tikilən evlərə Qarabağlı mühacirlərin yerləşdirilməsi izni verilmişdir. 8 noyabr 1906.

Maraqlı haldır ki, İran hakimlərinin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər barədə də Osmanlı sultanlarına şikayətlər göndərilib, yardım istənilib.

Başqa bir sənəddə Qarabağlı mühacirlər Van valiliyinə onların İranın Köhnə şəhəri ətrafında var-yoxlarının əllərindən alınması barədə şikayətlərinin araşdırılması üçün 7 aprel 1903-cü il tarixdə Sədarətin adından Osmanı konsulluğuna təlimat verilmişdir.

Bu onu göstərir ki, Osmanlı dövləti heç zaman Qafqazdakı müsəlman türk əhalisinin ağrılarına biganə qalmayıb.

Azərbaycanlıların Anadoluda məskun olduqları ellər

“Türkiyədə ən çox Azərbaycan Türkü Qars, İğdır və Ağrı vilayətlərində yaşayırlar. Qars şəhər mərkəzinin 35-40 faizi azərilərdir. Qarsın qərbindəki Başgədiklər beldesi və kəndlərində yaşayanların əsas hissəsi, şərqindəki Akyaka qəsəbəsinin 80 faizi, Arpaçayın isə yarısı azəridir. Digora bağlı 2 azəri kəndi var. Qarsın Selim, Sarıkamış və Kağızman qəsəbələrində də xeyli azəri yaşayır.

Qars bölgəsində yaşayan əhalinin ümumilikdə 25-30 faizi azəridir. İğdırda 15-20 il öncəsinə qədər əhalinin 80 faizi azəri idi, kürdlərin artımı ilə bu rəqəm nisbəti indi 60 faizə enib. Şəhər mərkəzində azərilər 60, Tuzluca, Aralık, Karakoyunlu kimi iri kənd, qəsəbələrdə 50 ilə 75 faiz arasındadır.

Azərilər Ağrının Taşlıçay qəsəbəsində-ilçesinde əhalinin yarısını təşkil edir. Vilayətdə azı 5 faiz əhali azəridir.

Azərilərin bir xeyli hissəsi də Türkiyənin qərbindəki şəhərlərdədir. İstanbulda ən azı 300 min azəri yaşayır... <http://wowturkey.com>”

Əlbəttə, bu tam siyahı deyildir.

Sayı minlərlə olan bu mühacirlər, yurd həsrəti ilə yaşayan insanlar Azərbaycan sərhəddinə yaxın torpaqlarda ona görə məskunlaşmışlar ki, vətənə yaxın olsunlar, həmişə də gözləri yolda, qulaqları səsdə olmuşdur ki, nə zaman Sovet hökuməti yıxılacaq ki doğma yer-yurdlarına qayıdacaqlar....

Onlardan biri Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talıphan (Karabağ 1916-İzmir 1979) Azərbaycanın tanınmış nəsilərindən biri Xalq Cümhuriyyətinin siyasi həyatında fəal iş aparmış Talıbxanlar ailəsində doğulmuşdu. Anası, böyük bacıları Qəmər və Sürəyya ilə birlikdə 1927-ci ildə dayısı Hüseyn Cemal Yanar bəy ilə Türkiyəyə gələrək İstanbulda yerləşmiş, İstanbul Qız liseyini və İstanbul Universitetinin Fizika Bölümünü bitirmişdir. Onun atom fizikası sahəsində araşdırmaları, elmi işləri Amerika, İngiltərə və Almaniyada böyük maraqla izlənilir və yüksək qiymətləndirilirdi.

Tanınmış alim yaşının gənc, ahıl vaxtlarında da doğma vətən-Azərbaycan həsrəti ilə yandığını məktublarında, söhbətlərində həmişə dilə gətirərdi. İngiltərədə olarkən 1956-cı il apreliyində Rus işğalını lənətləyərək yazırdı;

Aziz Azərbaycan'ımız, vahşi bir istilaya uğradığı günün yıl dönümünü derin bir elemle anarak içten bir yürek acısı duymaktayım. Sizlerden çok uzakta olmama rağmen kalbimin sizlerle bərabər bu böyük matemimizin elemi duymakta olduğumu bu satırlarla belirtmək istədim. Tanrım bu vahşi istilanın daha fazla davam etməsini reva görməyərək, aziz yurdumuzu ən yaxın gələcəkte istiklaline kavuşursun! (Fevziyə Tansel, "Prof. Dr. Dilşad Elbrus", Azərbaycan Dergisi, S. 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, s. 35-37.z)

Bolşevik işğalının Azərbaycana gətirdiyi faciələri, mənəvi əzabları, xüsusən Vətəndən uzaqlarda mühacir həyatı yaşayıb həsrətlərinə qovuşmadan dünyadan köçən insanların ağırlarını sözlə ifadə etmək müşküldür.

Türkiyə mənbələrində Azərbaycan

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının qrant layihəsi çərçivəsində axtarışlarıma Türkiyədəki dostlardan sanballı dəstək-3 dəyərli kitab hədiyyəsi də gəldi;

“Osmanlı belgələrində Karabağ”, 660 səhifə, İstanbul 2009,

“Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-20)”, 682 səhifə, Ankara 2001. Hər ikisi Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Dövlət Arxivləri Müdirliyinin nəşridir.

Dr.Sebahattin Şimşirin “Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kəltürel fəaliyyətləri (1920-1991)”, 256 səhifə, İstanbul, 1999

Bu kitabları oxuduqca qəlbim qürurla doldu, bir millətin iki dövləti olmanın sevincini bir daha yaşadım. Son bir neçə əsrdə əslən Azərbaycan türkü olan Şirvanlı Seyyid Yahya Celaleddin, Şirvanlı Fethullah, Mahmud Bin Mehmed Dilşad Şirvani, Yusuf Ziyaeddin Mahdum, Baba Nəmetullah Mahmud Nahçıvani, Mühiddin Mehmed Karabaği, Azeri İbrahim Çelebi, Molla Ahmet Şəmseddin Karabaği, Şirvanlı Abdurrahim, Uşşaki Şəmseddin Şirvani, Mehmet Emin Bin Sadrettin Şirvani, Sadıq Efəndi Şirvani, Yusuf Bin İbrahim Şirvani, Ebubekr Bin Rüstəm Şirvanlı, Hamza Nigari Karabaği, Ahmet Hemdi Efəndi Şirvani, Şirvanlı Mehmet Halis Efəndi, Şirvanzadə Mehmet Rüştü Paşa, Hüseynzadə Ali Bey kimi

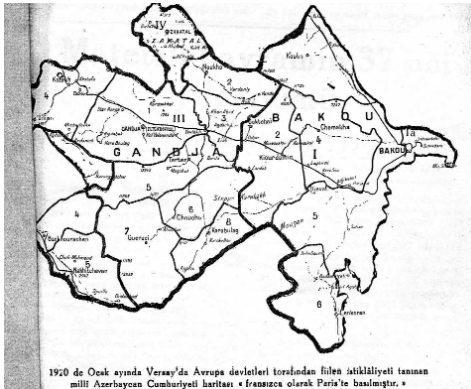
Osmanlı Dövlətində təsirli, nüfuzlu, ictimai-siyasi proseslərə, dövlətin siyasətinə təsir edə bilən, fikri, mövqeyi soruşulan şəxsiyyətlər yaşamışlar.

Son kitabda adı keçən 200-dən çox insanın sırasında 4 general, 5 albay-polkovnik, 25-dən çox professor, doktorun adı çəkilir. Rusiya- Osmanlı savaqları, Birinci Cahan Savaşı, İstiqlal, Qurtuluş mücadiləsi illərində azəri türkləri də mübarək qanlarını mürəkkəb, süngülərini isə qələm edərək cani-könüldən özlərini bu torpaqların dopdoğmaca övladları saymış, Türkiyədə milli mücadilə tarixinə qızıl səhifələr yazmışlar.

Mövlanə İsmayıl Sıracəddin Şırvani və Mir Həməzə Nıgarinin adının nuru ilə Amasyaya üz tutan yüzlərlə ailədən çıxan yetkin insanlardan biri Şırvanzadə Mehmet Rüştü Paşa Osmanlı dövlətinin sadrazamı olmuşdur. Amasyadan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmiş azəri əsillilərin sayına, siyahısına nəzər yetirib bölgədə onların nə qədər böyük nüfuzə sahib olduğunu görmək mümkündür; Əsat Uras (1924-45), Hamit Koray (1950-60), Hüseyn Üzbay (1957-60), M.Kemal Karan (1961-65), Ahmet Demiray (1965-69), Orxan Kayahan (1975-77). Dövlət idarələrində çalışanların sayı daha çoxdur.

Əlbəttə, bu mövzuda bizi yalnız konkret olaraq zəngəzurlular maraqlandırdığı üçün biz onlardan bəhs edəcəyik. Ancaq heç şübhə yoxdur ki, "Karabağlı" soyadı ilə yaşayıb, adları mənəbələrə, yazılara köçənlərin bir çoxu həm də Zəngəzurludur. Biz bu istiqamətdə araşdırmalarımızı davam etdirəcəyik.

İndi isə Anadolu torpaqlarında əbədiyyətə qovuşmuş Zəngəzurlu məşhurların bir neçəsinin ömür yoluna nəzər salaq.

III FƏSİL

Anadolu torpaqlarında əbədi uyuyan tanınmış Zəngəzurlular

Nuru ilə Amasyanı rəvnəqləndirən Şeyximiz

Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabaği Zəngəzur mahalının (indiki Laçın rayonunun) Cicimli kəndində 1795-ci ildə dünyaya gəlmişdir. “Türk Ensiklopedisi”ndə Şeyxin təvəllüdü 1805, vəfatı 1886-cı il yazılsa da, digər mənbələr bunu təkzib edir. Atası Mir Paşa (türk mənbələrində Seyid Əmir Paşa) təxəllüsü ilə tanınan Mir Rükəddin Əfəndi, anası isə Qız Xanım adı ilə tanınan Xeyrənsə xanım olmuşdur. Firidun bəy Köçərli də Şeyxin bir bənd şeirini misal gətirərək bunun heç bir sübuta ehtiyacı olmadığını yazır:

Ze gülzari-nübüvvət rast səbze,
Cəjümlü ibn Paşa Mir Hemze.

Həməzə Nigari ilk dini təhsilini Şəkiddə tamamlayıb doğulduğu Cicimli kəndinə qayıdıb bir müddət müəllimlik edib, sonra Kürdəmirli şeyx İsmayıl Şirvaniyə mürid olmaq üçün Anadoluya gəlib, Sivas və Amasyada müxtəlif fəsilələrlə 20 ildən çox şeyxinin yanında qalıb. Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında çıxan Krım müharibəsi zamanı Osmanlı ordusunda cihada qatılmaq üçün müridləri ilə birlikdə Qarsa gəlib və ruslara qarşı vuruşub. Ərzurum, İstanbulda bir müddət qalsa da, Amasyaya qayıdaraq orada məskunlaşıb. Burada uzun müddət təfsir və hədis dərsləri deməklə yanaşı təsəvvüfi fəaliyyətlə də məşğul olub. Lakin onun fəaliyyətindən narahat olanların şikayətindən sonra Harputa sürgün edilib. Harput Valisi Hacı Hasan Paşa soruşdu Şeyxin görüşünə gəlir və elə ilk söhbətdən bu müdrik insana könül verir, ondan bir istəyinin olub olmamasını soruşur. Şeyx vəfatının yaxın olduğunu, cənazəsinin Amasyaya aparılıb orda ustadının yanında dəfn edilməsinə yardımçı olmasını istəyir. Vali:- “Əfəndim Allah ömrünüzü uzatsın. Daha çox yaşarsınız inşallah. Həm əmri haqq vəqi olduqda burada sizə gözəl bir türbə də inşa edib vilayətimizi əbədi şöhrətləndirməyi çox arzu edərik. Amasya Harpuddan uzaqdır. Mübarək havalar da isti, cəsədi şərifiniz o yollarda rahatsız olur...” Şeyx Paşaya dönür və:-“Paşa, səksən ildir bu

vücut ‘Allah, Allah’ demişdir. Ondan qeyrisindən bir riza diləməmişdir. Əgər yollarda qoxuyacaq olursa bu vücudu yarı yolda buraxıb geri dönərsiz”- deyir.

Mir Həmzə Nigari həzrətləri 1885-ci il iyulun 29-da vəfat etmiş, cənazəsi vəsiyyətinə uyğun olaraq Harputdan Amasyaya aparılmışdır. 12 gün sürən yolçuluqdan sonra Amasyaya gəlib çatan cəsəd məzara qoyulmaq üçün təkrar yuyulduğunda cisminin, üz-gözünün nurunun heç pozulmadığı hər kəsi heyrətə gətirir.

Həmzə əfəndinin müridi, Qazaxlı Hacı Mahmud əfəndinin səyi ilə Qarabağ, Qazax və Borçalıdakı müridlərdən toplanan ianə ilə türbəsi, türbənin yanında da bir məscid inşa edilmişdir. Bu məscid Amasyada indi də “Şirvanlı camisi” adı ilə tanınır. 1934, 44-cü illər də daxil, dəfələrlə baş vermiş zəlzələlər bu şəhərdəki bütün tikililəri, o cümlədən məscidləri uçursa da, “Şirvanlı camisi”nə xəttər toxunmayıb. Divanı Tiflisdə (1908) və İstanbulda (1883) dərc edilmişdir. Farsca divanı da yenə İstanbulda 1911-ci ildə nəşr olunmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli onu zəmanəsinin ən məşhur, nüfuz dairəsi geniş insanların biri kimi dəyərləndirmişlər. 2010-cu ildə Bakıda “Elm və Təhsil” nəşriyyatında 825 səhifəlik divanı nəfis tərtibatda nəşr ediləndən, haqqında televiziya verilişləri, yazılar gedəndən sonra daha yaxından tanımışlar. Həmzə Nigarinin Muhyiddin Arabinin "Fütuhatı-məkkiyyə" əsərinə yazdığı Təvzihat, türkcə və farsca divanı, ayrıca "Nigarnamə" və "Saqinamə" adlı əsərləri vardır. Onun şeirləri Amasiya ətrafında, şərq Anadolu, Borçalı, Qazax və Qarabağda yaşayan türklər tərəfindən zikir məclislərində sürətlə böyük mistik həyəcanla illərlə mənəvi zövqlə oxundu. Onun Türkiyəyə hicrətindən sonra Şimali Qafqazdan minlərlə insan köçərək Amasya və ətrafında məskunlaşdı. Hələ 9 yaşında olanda mənə aləmində görüb aşiq olduğu Qarabağ bəylərinin nəslinə mənsub və özü kimi eşq əhli Nigar adlı bir qadına görə şeirlərində Nigari təxəllüsünü seçdi. Tale elə gətirib ki, bundan 10 il sonra Nigarı gördüyündə Nigar Mirhəmzəyə:-Məni gördüyün yuxu yadımdamı?-sualı verir və cavab gözləmədən baxışları göz-gözə dayananda hər ikisi huşunu itirir.

Həmzə Nigarinin Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanda çox sayda müridi və xəlifəsi olmuşdur, bu gün də xeyli davamçıları vardır. Onu da qeyd edək ki, Nigarinin yeganə portretini türk rəssamı Mustafa Saçlı 1933-cü ildə onu şəxsən görüb tanıyanların ifadələrinə əsaslanıb

çəkib.

Mir Həmzə Nigari öz doğma vətəni Qarabağa çox böyük məhəbbət bəsləmiş, Türkiyədə olduğu vaxtlar Qarabağa olan həsrətini şeirlərində dilə gətirmişdir. Nigari Qarabağın ruslar tərəfindən işğalından sonra yazdığı şerində bu faciəli hadisənin sinəsinə saplanan xəncər kimi onu iztiraba qorq etdiyini ifadə edir. Bununla birlikdə, sanki o, 100 il sonra Qarabağın rus-ermənilər tərəfindən işğal edilib talan ediləcəyini fəhm ilə hiss etmiş kimi bu günkü qarabağlıların ağrı-acılarını da heyrətamiz duyğu, hissiyyatla duyub yaşamış və nəzmə çevirmişdir:

**Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Qara bağrım qanlı Qarabağımdır.
Qan əkər, odlar tökər Miri-Nigari mægər,
Yad qılıbdır yenə Qarabağ torpağını.**

**Eşqin kəmi Qarabağdır məkanım,
Bülbülü-şeydayam, cənnət yerimdir.
Əvvəl başdan Qaraqaşdır bostanım,
İndi gülüstanım Qarapirimdir.**

**Bir qönçə gülünün tarımarıyam,
Görüm abad olsun ol Qarabağı.
Bir gözəl ceyranın giriftarıyam,
Şənlik olsun dağı, bağı, ovlağı.**

**Gözlərimdən hər dəm qan – yaş tökülür,
Sərvtək qamətim yəytək bükülür.
Sinəmə çal-çarpaz dağlar çəkilir,
Yadıma düşəndə Çilgəz yaylağı.**

**Ey Nigari, ömrün erişdipayə,
Salmadı başıma ol sərvə sayə.
Can qurban eylərəm peyki səbayə,
Xəbər versə bir gün ol Qarabağdan.**

Şeyx şeirlərində onun doğma yurdu Qarabağı zəbt edib Məcnunu Leylisindən-Qarabağ aşiqi Mirhəməzəni Qarabağından didərgin salan Moskvanı da lənətləyir, çox böyük dəyər veridiyi Şeyx Şamil hərəkətinə özünün hüsn-rəğbətini də göstərir. Bəzi mənbələrdə Şeyxin Qarabağdan bir dəstə düzəldib Dağıstan və Cəf-Balakəndə ruslara qarşı savaştığı da yer alıb.

Mərdi-mərdanə o qaplansifəti-Moskof ilən
Eyləmək cəngü cədəl şiri-Dağıstanə düşər.

Dağıstan şiri sözsüz ki Şeyx Şamildir.

Şeyxin dini görüşünün əsasında Allaha, Həzrəti-Peyğəmbərə (s.ə.s), və onun əhli-beytinə sonsuz məhəbbət durur. Əksər şeirlərində də cani-dildən könül verdiyi bu ulu məhəbbəti vəsf etmişdir.

Allahı, Məhəmmədi və aliyi sevən dustanız,
Nə sünniyiz, nə şiə, biz xalis müsəlmanız.
Çar yarı istəriz, zira ki Mustafanın
Dustinə dustiz, vallah, xəsmaninə xəsmaniz.

yaxud,

Nəsli-Məhəmmədi sevmək, istəmək
Haqqın bizə başqa kəramətidir.

***

Biz xaki-peyi-Ali-əba çakəri-çarız,
Yaranına yarız, dəxi əğyarına narız.
Özünün nəqşibəndi olduğunu da fəxarətlə vurğulayır.:
Əlmədəd, üftadəyəm, ya dəstgir,
Ya Məhəmməd, ya Əli, ya Nəqşibəndi!

Göründüyü kimi Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.s), Həzrəti Əli ilə birlikdə bu təriqətin yaradıcısı Bəhaəddin Nəqşibəndini də piri saydığını söyləyir.

Çoxlu şeirində Kərbəla, İmam Hüseyin şəhadətini vəsf edir, Yezidi lənətləyir.

Onun bir çox şeirləri bu gün də Anadolunun, Qafqazın çeşidli guşələrində məclislərdə oxunur, rituallarda səslənir, ruhları Allaha, sevgili Peyğəmbərimizə yaxınlaşdırır, qovuşdurur.

Bu mənada sovet-KQB rejiminin meydana suladığı illərdə çox sevdiyim yazıçı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür”də Nigarini, nəqşbəndiliyi yaddaşlara gətirməsini minnətdarlıqla xatırlamaq lazımdır. Bu gün də Qafqaz və Anadolunun bir çox guşələrində nəqşibəndi təriqətinə mənsub çox sayda dindar insanlar vardır, Allaha qovuşmaq üçün bu yolu seçiblər, o yola sadıqdirlər.

Tək Azərbaycanda deyil, bütün islam aləmində dünya super güclərinin planlı şəkildə əsrlərdir yaydığı təriqətçilik psixologiyası bu gün getdikcə daha çox ayrılığa, qütbləşməyə gətirib çıxarır, islam aktiv siyasətə qarışır, qarışdırılır. Belə bir zamanda Şeyx Mirhəmzə Nigarinin dini görüşlərinin müqəddəs islam dinimizə yaxınlığı, birliyə, bütünləşməyə, qardaşlaşmağımıza, güclənməyimizə vəs ilə olduğu göz qabağındadır.

Şeyxin nüfuz dairəsinin genişliyini görüb dəyərləndirmək üçün daha bir nüansa da diqqət yetirək.

Nigari təriqətə girincəyə qədər şeir yazmamışdır. Nəqşibəndi təriqətinə könül verdikdən sonra həm əruz, həm də heca vəznində, xalq şeiri üslubunda şeirlər yazmağa başlamış, az zaman içərisində şöhrət qazanmış, şeirləri dillər əzbəri olmuş, çoxlu şairlər ondan ilham almış, özlərinə ustad saymış, şeirlərinə nəzirələr yazmışlar.

Nigarinin əsas davamçıları bunlardır: oğlu Siraci, Şahnigar Xanım Rəncur, Kadı Mahmud Əfəndi, Hacı Məcdi Əfəndi, Hacı Rəhim Ağa Dilbazov Vahidi, Qazi Osman Əfəndi, Hacı Zəkəriyyə Əfəndi, Hacı Teyyub Əfəndi, Hacı Mustafa Əfəndi, Postlu Hacı Mustafa Əfəndi, Sadi Sani Karabaği, qohumlarından bir çoxu və başqaları. Bunların bəziləri haqqında Firidun bəy Köçərli də bəhs etmişdir.

Şahnigar xanım Rəncur- 1850-ci ildə Qazax rayonunun Ağköynək kəndində dünyaya göz açmışdır. Babası tanınmış şairlərdən olub. Şeirlərini Rəncur təxəllüsü ilə yazmasına baxmayaraq, onu hamı Mollaxanım adıyla tanımışdır. Təhsilini ağabəyi Hacı Məhəmməd Ağadan almışdır. 1899-cu ildə vəfat etmişdir. Şahnigar xanımın dindar, namuslu, vaxtının çoxunu ibadətlə keçirən bir xanım olduğunu yazırlar. Davamlı təhsil görməsə də, yaxşı təbi, şairlik qabiliyyəti olub. Nigarinin müridlərindən və heyranlarından olub, 200-ə qədər şeiri qalıb. Firidun bəy Köçərli (“Azərbaycan ədəbiyyatı”, c 1, Bakı 1981. səh. 251.)

Rəncurun mürşidi Nigari ilə qəzəl şəklinə yazışmaları da vardır.

Bunların türkcə mənbələrdəkindən bir nümunə:

Ey deriğa kim o şahın meh camalın görmedim
Üz sürüp dergâhına ruxsar-ı alın görmedim.
Ötmedim kuyinde her şeb ta seher bülbül kimi
Yetmedim megsude bir dem gül vüsalın görmedim.
Dest-i pakın bus edib hem her teref “hu-hu” deye
Seyr eden sermest-i rind-i laubalin görmedim.
Ey deriğa kim o mahın helge-yi üşşagde
Seyr-i çalakın vücud-i bi-misalin görmedim.
Der cahan elhamdülillah xeste-yi Rencure'nin
Medh-i şahından seveyi bir kemalin görmedim.

Şairin digər bir davamçısı Hacı Rəhim Ağa Dilbazov Vahidi Qazağın Xanlıqlar kəndində 1822–ci ildə doğulmuşdur. 1859–cu ildə Həcc ziyarətinə gedəndə və qayıdanda Nigari ilə görüşmüş, vətənə dönəndən sonra da ona şeirlər həsr etmişdir (F. Köçərli, 1981, səh 142).

Aşağıdakı şeiri də Vahidi çox sevdiyi, ürəkdən bağlandığı mürşidi Nigariyə həsr etmişdir.

Bir melahet gülşeninde yarı gözler gözlerim
Behr-i dür gevvasıyam mirvari gözler gözlerim.
Feyzinin müştəği çeşmim müttesil bidardır
Şol teriget mürşidi Nigari gözler gözlerim.
Sagiya ver bir gedeh artır gözüm fevvaresin
Çün senin sermestinem xummarı gözler gözlerim.
Gılma inkârın hasuda aşigin mehbubu var
Var olalı yox deme bir varı gözler gözlerim.
Eşg serfinden hebiba bir metaim var benim
Bu metai satmağa bazarı gözler gözlerim.
Şükriüllah çün Vahidi sagiden sermestdir
Mest-i lütf-i vehdetem didarı gözler gözlerim.

Siracəddin Qarabaği

Sözsüz ki, Şeyxin ədəbi davamçıları arasında diqqət çəkən isim Şeyxin oğlu Siraci-Siracəddindir. Qeyd edək ki, Siracəddin Şeyxin Əminə xanımdan olan oğludur və ona ustadı Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvaninin ismini qoymuşdu. 1851-52-ci ildə Ərzurumda yaşayarkən adam göndərib bu ana-balanı Qarabağdan bura yanına gətirtmişdir. Lakin taleyin acı qisməti ilə Siracəddin xəstələnib ölür, bu ağrı Şeyxi ömrünün sonuna qədər tərk etmir, ağır üzüntü ilə yada salır.

Təəssüflər olsun ki, cəmi 18-19 il ömür sürmüş, şeirləri ilə Seyid Əzim Şirvani, Sədi Sani Qarabağının də diqqətini cəlb etmiş Siraci haqqında demək olar ki, müasir Azərbaycan oxucusunun məlumatı yoxdur. Hətta, Seyid Nigari haqqında son illər çıxan kitablarda, yazılan məqalələrdə də onun həyatdan vaxtsız getmiş bu istəkli övladının yaradıcılığı barədə məlumat yoxdur. Halbuki Osmanlı dövründə də, Türkiyədə də çıxan bir çox külliyyatlarda onun şeirləri toplanmış, haqqında bilgiler verilmiş, ancaq əslən azəri türkü, Seyid Nigari yadigarı olması qeyd edilməmişdir.

İstanbul Universitetinin professoru, ədəbiyyatımızın gözəl bilicisi və yorulmaz tədqiqatçı, təbliğatçısı olmuş Əhməd Cəfəroğlu yazırdı ki, ona Amasyada yaşamış Hacı Mahmud Əfəndizadə tərəfindən bağışlanan Sədi Qarabaği divanının sonunda Seyid Nigari, İbrahim Veysi bəylə birlikdə Siraci şeirlərinin də 8 səhifəlik əlyazmaları da var imiş, həm də bu tanıtma ilə: “Seyid Nigari oğlu olan Mövlanazadə Siracəddin əfəndi həzrətləri Qarabağlıdır.” Amasya tarixinin tədqiqatçısı Hüsəməddin bəyə görə Siracəddin 1858-ci ildə (hicri 1278) Qarabağda dünyaya gəlib 1877-ci ildə vəfat edib. Şeirlərindən görünür ki, güclü təbi varmış, dilin və şeirin qayda-qanunlarını gözəl bilirmiş.

Dostu Sədi Siracinin 13 qəzəlini, 2 müxəmməsini və 1 natamam tərkibbəndini öz divanının sonuna köçürməklə nə qədər böyük xeyirxahlıq etmiş olduğunu heç düşünməzdi. Əgər Sədi Qarabağının bu zəhmətinin bəhrəsi olmasaydı, heç həmin şeirlər də gəlib günümüzə çatmazdı. Ə.Cəfəroğlu həmin şeirləri 1932-ci ildə İstanbulda latın əlifbasıyla kiçik bir kitabçada nəşr etdirmişdir. Kitabçanın titul vərəqində isə yazılmışdır: “Azəri ədəbiyyatının materiallarını ilk dəfə toplayan mərhum Firidun Köçərlinin əziz ruhuna ithaf edirəm.” Siracinin “Saqi” rədifli qəzəlinə 2

müxtəlif musiqi yazılıb, bu gün də Ərzurum və İstanbulda sevilərək oxunur, dinlənilir. Bu şeirin bir özəlliyi və gözəlliyi ondadır ki, rədifli qəzəlin hər misrasını təqt bölgüsüylə ikiyə böləndə xalq şeiri üslubunda oynaq, rəvan bir gəraylı alınır:

Ver mənə cami yarı
Ta ki, bulam qərarı
Verməm bu ruzigari,
Bihudə badə, saqi!
Atəşlərə Siraci,
Yandı, nədir əlaci?
Gəl ol sən ona naci
Sübhü məcadə, saqi!

Şeirləri dövrünün bir çox şairlərindən fərqli olaraq sadəliyi, rəvanlığı ilə seçilir, ərəb-fars sözləri ilə yüklənməyib, Qarabağda gen-bol işlənən söz, ifadələrlə zəngindir, həm də bu şeirlərdə gənc yaşdakı Siracinin poetik təfəkkür sahibi olduğu görünür.

Müjən, qəmzən dəlib bağrım töküb qanım gülüstanə
Qızılıgüllər yəqin ondan boyanıbdır al qanə.
Ey Siraci, söylədin bir şeri-şirin zövqilən
Eyləsin tənzir, pişi-şairi Şirvanə çək!

yaxud,

Zülfün siyahı saldı mənim başıma sevda,
Sevda səri-səhranı mənə göstərir eyva!
Eyvah! Oluram Qeys məsəl sahibi-səhra.
Səhranı tutub kim aparar hər gecə Leyla...

Ziyaəddin Fəxri bəy də “Ərzurum şairləri” adlı kitabına (İstanbul, 1927) Siracinin şeirlərini daxil etmiş, ancaq bu zaman səhvən “Ərzurumlu şair Osman Siracəddin” adıyla vermişdir.

İnanırıq ki, Siracəddin Mir Həməzə Seyid Nigari oğlunun şeirləri toplu halında Azərbaycanda da nəşr ediləcəkdir.

...Özülü 2 əsr əvvəl qoyulan qardaşlıq körpüsü son illər daha da möhkəmlənir, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında bütün sahələrdə günbəgün genişlənməkdə olan əlaqələrdən “şahzadələr şəhəri” Amasyaya da bir qol ayrılır, get-gəllər yaranır. İndi bu şəhərdə Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı dərniyi, muzeyi fəaliyyət göstərir. 19 oktyabr 2012-ci ildə Azərbaycanın dövlət televiziyası ilə göstərilən 1 saatlıq verilişdə ötən 2 əsrdə Qafqazdan

buraya köçən insanların övladları danışdırlar, Azərbaycan adının bütövlükdə Amasyada nə qədər məhəbbətlə çəkildiyini, sevgilərini izhar etməkdən doymurdular. Onların sözlərinə görə hər 3 amasyalıdan birinin kökü Qafqazlara gedib çatır. Şəhər ətrafında çox sayda kəndlər yalnız azərilər tərəfindən salınıb, Osmanlı dövləti, ardınca da Türkiyə Qafqazdan gələnlər üçün münbit torpaqlarda el-oba, kənd salmağa izin verib, hər cür şərait yaradıb.

İlk təşəbbüs olaraq 2011-ci il oktyabrın 14-də Amasya şəhərində Saraydüzü Qışlası Kültür mərkəzində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 20 illiyi münasibətilə “Ağsu möcüzəsi” adlı sərgi açılmış, 2012-ci il mayın sonunda ölkəmizdən də böyük bir heyətin qatılımı ilə Amasyada Beynəlxalq Mir Həmzə Nigari Simpoziumu keçirilmişdir. 2014-cü ildə isə növbəti Simpoziumun Azərbaycanda keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Urudda doğuldu, İstanbulda əbədiyyətə qovuşdu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, maarifçi, yazıçı, jurnalist, nəşir, mühacir siyasi-ədəbi irsimizin görkəmli nümayəndəsi Mirzə Məmmədsadiq Axundzadə 1895-ci ilin dekabrında Zəngəzur qəzasının Sisian bölgəsində Urud kəndində nüfuzlu bir nəslə mənsub ailədə doğulmuş, ilk təhsilini Urud mədrəsəsində almışdır. O, Türkiyədə Mehmet Sadıq Aran kimi tanınmışdı.

9 illik təhsil verən Urud mədrəsəsi haqqında bu torpağın yetirməsi olan Xalq yazıçısı Əli Vəliyev yazırdı: *“Nəcəfdə (İraq) ali təhsil alıb mollalıq etmək hüququ qazanmış Fətullah, Gorusda 2 dərəcəli rus məktəbi qurtarmış Sadıq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər o biri kəndlərdən qat-qat çox idi. Urud kəndində 1918-ci ilə qədər molla Bağırılılar ailəsi, Molla Səmih bəy, Molla Fətullah mədrəsədə dərs demişlər. Burada dini dərslərlə yanaşı, dünyəvi fənlər də tədris edilirdi. Burada dərs deyən Mirzə Sadıq Axundzadə Təbrizdəki ali dini mədrəsənin məzunu idi.”*

1880-ci illərdə Zəngəzurdə 491 mədrəsə, 21 ibtidai, 6 ruhani məktəbi fəaliyyət göstərirdi, həm də əksəriyyəti ayrı-ayrı imkanlı şəxslərin maddi, mənəvi yardımını ilə.

Yelizavetpol-Gəncə quberniyasında 1901-ci ilə qədər 28 rus-tatar məktəbi vardı ki, onun da 12-si Zəngəzur qəzasında açılmışdı. Sonralar uzun illər Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyində təmsil olunanlar, sənayenin müxtəlif sahələrində mühüm postlarda çalışanlar arasında zəngəzurluların sayının çoxluğu, eləcə də bu torpaqlardan xeyli sayda tanınmış elm, mədəniyyət xadiminin yetişməsi, Azərbaycanla yanaşı, keçmiş SSRİ-nin bütün guşələrinə səpələnməsi məhz bu yeni tipli məktəblərin sayəsində mümkün olmuşdu.

Təkcə Gorus məktəbində əsrin əvvəllərində 200 azərbaycanlı oxuyurdu.

Ermənistanın kommunist rəhbərliyinin bütün maneələrinə baxmayaraq 1930-cu ildə Zəngəzurdə 30 məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi. 1941-ci ildə Zəngəzurdakı 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddi illik, 4-ü isə orta təhsil müəssisəsi idi.

Zəngəzurdə maarif, elm, təhsil ocağı qalayanlardan olan Məmmədsadığın mənsub olduğu nəslin yetirmələri əsrlərcə davam edən ənənələrlə dədə-babalarından dini təhsil alıb nəsil-dən-nəslə ötürüblər, müəllim, üləma olaraq özləri də müqəddəs islam dinimizi öyrədiblər, ərəb, fars dillərinin tədris edilməsində misilsiz xidmətlər göstəriblər, bu səbəbdən də Azərbaycanda Axundzadə soyadı ilə tanınıblar.

İlk təhsilini uşaqkən ailəsində alan Məmmədsadıq da fars, ərəb, rus dillərini kamil öyrənib, “Quran-i Kərim”i sərbəst oxuyub tərcümə edərmiş. Sonra Naxçıvan rüştiyəsini –gimnaziyasını bitirib. Bakıda Pedaqoji İnstitutda daxil olub. Türkiyəyə getdikdən sonra İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil alıb, müxtəlif məktəblərdə müəllimlik edib. O, klassik Azərbaycan musiqisini də mükəmməl öyrənib.

Yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayan Məmmədsadıq ilk şeirlərini “Açıq söz” və “Fyuzat” jurnallarında dərc etdirir. Təqib və məhdudiyətlər qarşısında bir müddət İrana qaçır, Marağada ibtidai məktəb açır. 1917-ci ildə isə Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorusa gəlir və orada da məktəb açır.

Çar Rusiyasında baş verən 1917-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda istiqlal hərəkatına başlayanların ilk sıralarında olub. O, bu illərdə Azərbaycanın qurtuluşu və milli istiqlalına qovuşması yolundakı mücadiləyə bütün varlığı ilə qatılır, Zəngəzurdə əsas liderlərdən biri, 28 may

1918-ci ildə bağımsızlığını elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Zəngəzurdan seçilən millətvəkili - Parlamentin üzvü olur. 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan parlamenti öz işinə başlayanda Parlamentdə 11 partiya (fraksiya) təmsil olunmuşdu. Mirzə Məmmədsadiq Axundzadə I Müsavat və Birtərəflər fraksiyasında idi.

Ruslar Azərbaycanı tamamilə işğal etdikdən sonra o, Bakıdakı dostları ilə birlikdə gizli qurtuluş təşkilatını qurur və İstanbuldakı Milli Azərbaycan Təşkilatı ilə əlaqə yaratmaq üçün Türkiyəyə gedir, sonra yenidən Azərbaycana qayıdır. “Çeka” dəstələri tərəfindən Tiflisdə tutulub həbsə alınır. Fürsət tapıb həbsxanadan qaçmağa müvəffəq olur. Siyasi mühacirət nümayəndələrinin bir çoxu kimi onun da 1920-ci ildə İran üzərindən keçərək Türkiyəyə üz tutmasının əsas səbəbi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizlərin sıralarına qoşulması, qısa ömürlü Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəal tərəfdarlarından biri olması idi. Labüd ölümdən, ən yaxşı halda ömürlük sürgündən xilas olmağın yeganə yolu mühacirət idi.

Məmmədsadiq 1923-cü ilin sonunda İrana gedir, buradan isə Türkiyəyə mühacirət edir. Əvvəlcə Trabzonda müəllimlik edir, sonra da İstanbula gələrək, Azərbaycan istiqlal davasına, nəşriyyat sahəsindəki fəaliyyətlərlə yanaşı, sosial və iqtisadi sahələrə də dəstək verir. İstanbulda olduğu 15 il ərzində Azərbaycan Milli Mərkəzində də fəallıq göstərir.

Məmmədsadiq daha sonra Finlandiyaya gedir (1931-1933). Orada İdil-Ural türklərinin uşaqlarını oxutmaq üçün məktəb açaraq müəllim və idarəçi vəzifəsində çalışır. Eyni zamanda türkcə və fincə “Yeni Turan” adlı bir qəzet də təsis edir. Qəzetin hər sayında oxuculara Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsində verdiyi qurbanlar, bolşeviklərin türklərə qarşı törətdikləri dəhşətli cinayətlər barədə çox dəyərli, ətraflı bilgiler verir. Finlandiyadan İstanbula döndükdən sonra mətbu fəaliyyətini davam etdirən M.S.Aran İkinci Dünya müharibəsindən sonra (1939-1945) əvvəl “Millət”, sonra da “Cümhuriyyət” qəzetlərinin müxbiri kimi İranda işləyir. O, 1942-ci ildə İstanbulda Sənan Azər təxəllüsü ilə “İran türkləri” kitabını çap etdirir. Kitabın birinci hissəsi İran əhalisinin yarısını təşkil edən Azərbaycan türklərinin tarixinə, ictimai-siyasi həyatlarına, ikinci hissəsi isə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuşdu. Maraqlıdır ki, həmin kitab Türkiyənin yürütdüyü rəsmi siyasətə zidd sayılaraq Prezident İsmət İnönünün göstərişi ilə qadağan edilmişdi.

Az sonra müəllif “Türkün altun kitabı” adlı ikinci kitabını nəşr etdirir. M.S.Aran pedaqoji siyasi fəaliyyətlə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Onun “Qara köynək”, “Gənclərə nəsihət” “Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası” adlı nəsr əsərləri, “Qaçaq Nəbi”, “Top səsləri” kimi pyesləri, çoxlu şeirləri var. Əsərlərinin əksəriyyəti 1952-ci ildə çap olunmuş “Ərkənəkon yolları” adlı kitabında toplanıb.

M.S.Aran naşiri olduğu “Ərgənəkon Yolu” dərgisinin amalını belə xarakterizə edirdi: “Türk ölkəsində türk yolları hələ yapılmamış olduğundan, biz də türk yolunda yürüyə bilmədik. Bundan ötrü amaca doğru əski dədələrimizin yürüdüğü qurtuluş yolunda, Ərgənəkon yollarında yürümək zorunda qaldıq. Bu tilsimli yollarda yürüyərkən heç bir yabançı dala tutunmadıq... Bir gün, bir bozqurd bizi Ərgənəkon tilsimindən qurtaracaqdır”.

Məmmədsadiq Türkiyəyə gələnə qədər artıq ziyalı və siyasətçi olaraq xeyli təcrübə qazanmış, əqidə və məslək adamı kimi müəyyən yol keçmişdi. Rus, fars və ərəb dillərini bilməsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentində təmsil olunması, türkcülüyn qızğın tərəfdarlarından biri kimi tanınması tezliklə onu Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin ön sıralarına çıxarmışdı.

O, 1924-cü ildə qurulan və Ankarada fəaliyyət göstərən və öz ətrafında Cümhuriyyətin M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədli, Ş.Rüstəmbəyli, N.Şeyxzamanlı, C.Hacıbəyli, Mir Yaqub Mehdizadə və s. görkəmli nümayəndələrini birləşdirən Azərbaycan Milli Mərkəzi İdarə Heyətinin ən uzun ömürlü, “stajlı” üzvlərindən biri olmuşdu. Məmmədsadiq eyni zamanda mühacirət mətbuatının fəal xadimlərindən biri kimi tanınmış, müxtəlif qəzet və məcmuələrdə çoxsaylı məqalələr çap etdirməklə yanaşı "Azəri türk", "Yeşil yaprak", "Türk yolu", "Erkenekon" dərgilərinin naşiri, yaxud redaktoru olmuşdu. Uzun müddət həm də qurucularından olduğu Ankaradakı Türk Kültürlərini Araşdırma İnstitutunun əməkdaşı kimi çalışmışdı. “Azəri-Türk” jurnalında məsul redaktor olaraq Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində onun böyük rolu olub.

Məmmədsadiq Axundzadənin -Mehmet Sadık Aranın 1945-1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq mübarizəsini obyektiv şəkildə işıqlandıran və bu məsələdə keçmiş SSRİ-nin, Böyük Britaniyanın və Pəhləvi rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş siyasətini

açıqlayan silsilə məqalələrin də müəllifidir.

Məmmədsadığın xüsusən 6 dekabr 1946-cı ildən həftəlik çıxan “Şark yolu” qəzetində yazdığı “Azəri türk şairləri”, “İrənin keçmiş və bu günkü hali”, “Məfkurə-Ülkü”, “Azərbaycanda qadın türk şairləri”, “Milletlərin haqqı və məhkum türklərin davası”, “Qızıl vəhşət”, “Bədbəxt Azərbaycan məsələsi”, “Kamalizmin istismarı”, “Məhkum türklərin iztirabları”, “Mühacirətdə Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Vəhşət xəbərləri”, “Azərbaycan və Rusiya”, “Qars vilayətində erməni zülmü”, “Tarixdən səhnələr: Azərbaycan-İrən qovğası”, “Burjua kommunistlər”, “Kommunist hədyanlarına cavablar” silsiləsi və Türkiyədə çap olunan “Azəri-Türk”, “Yaşıl yarpaq”, “Türk yolu” və “Ergenekan yolu” kimi dərgilərdə çıxan onlarla məqaləsi, kitabları bu gün də öyrənilməyə, toplanıb nəşr edilməyə layiqdir.

“Azerbaycan Dergisi” ndə öz bioqrafiyasını da yazıb çap etdirib (S. 205, 1972, s. 63-66, “Mehmet Sadık Aran (San’an). Böyük vətənsəvər yazılarının bir çoxuna da “Sisyanlı” imzası qoyub.

O, sona kimi mühacir vətən fədailəri ilə bir arada olub, Azərbaycan, Zəngəzur həsrəti ilə yaşayıb, vətəninin azadlıq və istiqlalına qovuşacağına inanıb, bu yolda ömrünü fəda edib, 1971-ci ildə İstanbulda vəfat edib. Bir çox mənbələrdə Azərbaycan mühacirləri arasında ən tanınmış isimlərin sırasında Mehmet Sadık Aran M.Ə.Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmmədzadədən sonra adı 3-cü sırada çəkilir.

Sebahəttin Şimşirin “Mehmet Sadık Aran (Sanan Azer) yaşamı və mücadilesi” əsəri bu böyük vətənpərvərin ömür yoluna ayna tutan kamil əsərdir.

Kitabın “Tanıtım Bülteni”nden: “Azərbaycan mühacirətinin önəmli isimlərindən olan Mehmet Sadık Aran haqqında hazırlanan bu çalışma ilə onun və mücadiləsinin gənc nəsillər tərəfindən anlaşılmasına vəsilə olmaq ən böyük diləyimizdir.

Sürətlə dəyişən dünyada şəxslər və onların mücadilələri birlikdə anılmaqdadır. Mehmet Sadık Aran da şübhəsiz Azərbaycan Türkləri başda olmaq üzərə Türk Dünyası tərəfindən anılacaq şəxsiyyətlərdəndir.

Azərbaycanda başlayan mücadilə həyatı Azərbaycanın işğalı səbəbi ilə səmtini dəyişmiş, həbs edilmiş, qaçmağı bacarmış, İranda olmuş, Türkiyəyə gəlmiş, Avropaya getmiş, Finlandiyada fəaliyyətlərini yürütməyə çalışmış və təkrar Türkiyəyə gələrək qaldığı yerdən mü-

cadiləsini sürdürmüş bir dava adamı. Bundan dolayı unudulması mümkün olmayanlardan birisi.

O, bütün imkansızlıqlara rəğmən hər getdiyi yerdə yayın fəaliyyətlərinin içində olmuş, parasının son quruşuna qədər xərcləməkdən çəkinməmiş, “Yeşil Yaprak”, “Yeni Turan”, “Türk Yolu” və “Ergenekon Yolu” isimli dərgiləri bu şəkildə çıxarıb yayınlamışdır.

Ancaq onun haqqında yazılan bu kitab fəaliyyətlərini və bütün yazılarını əhatə etmir, çünki onların xeyli hissəsinin kitabxanalarda, arxivlərdə nüsxələri saxlanmamışdır. Ona görə bu kitab bir nəticə deyil, bəlkə ilk başlanğıçdır. Bundan sonra da Mehmet Sadık Aran ilə bağlı araşdırmalarımız davam edəcəkdir.”

Bu hissə isə azadlıq mücahidinin tələbək dostu yazar, naşir Tahsin Demirayın "Canlı Tarihler" (1971) kitabından götürülmüşdür:

“...1927-ci ildə İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsilimə davam edəndə 12 tələbəsi olan qrupumuzda iki də azərbaycanlı vardı: Kemal və Mehmet Sadık. Kemal tam azəri ləhcəsiylə danışırdı, amma Mehmet Sadık isə azəri və türkiyə ləhcələri ilə qarışıq danışırdı, bilgili, yaraşığı gənc idi. Farscanı və ruscanı yaxşı bilirdi. Mehmet Sadık din adamı ailəsindən gəldiyi üçün ərəb dilini də bilirdi. Heç biri fakültəni bitirmədi, çünki hər ikisi siyasət adamıydı, mücahid idilər, qısa ömürlü Azərbaycan Cümhuriyyətinə xidmət etmişdilər, bu dövlət Moskva tərəfindən istila edilincə Türkiyəyə sığınmışdılar. Sonra Kemal İran Azərbaycanına gedərək mücadiləyə orada davam etdi və İkinci Cahan Savaşında İran Moskva tərəfindən işğal edildiyi zaman kommunistlər tərəfindən qətlə yetirildi.

Mehmet Sadık Aranın bizim ədəbiyyat fakültəsində öyrənəcəyi bir şey yox idi, Füzulini zətən əzbər bilirdi, İran, divan ədəbiyyatını da elə. Onunku Azərbaycanın qurtuluş davası idi. Bu səbəblə fakültəni buraxdı. İstanbuldakı azərilərdən bir qismini başına yığıb dərgi çıxarmağa, təbliğat aparmağa, Azərbaycan istiqlalı uğrunda fəaliyyətə başladı. Onda bezmək, ümitsizliyə qapılmaq, yorulmaq yox idi, nikbin idi, zarafat etməyi sevərdi. Hər azəri tələbənin köməyinə tələsirdi, yardım etməyə çalışırdı. Cihangirdə yaşayırdı, istidə, yağmurda tez-tez yanıma gələrdi, hansısa azəri tələbənin işi üçün kiminsə yanına getməyi ar bilməzdi. Ona: "Türklər üçün uğraşan bir Atatürk, Qaqauzlar üçün bir Ataqaqauz Hamdullah Suphi olduğu kimi, azərilər üçün çalışan bir Ataazəri var, o da sən-

sən" demişdim.

Hökumətdə bir yanlışlıq görəndə "Siz Osmanlılar bütün türkləri batırdınız" deyə sözə başlar, səhvləri inandırıcı izhar edərdi.

Azərbaycanlıların xalq söyləntiləri arasında Şah İsmayılın Yavuzu yenərək guya İstanbulu zəbt etdiyi haqqında bir rəvayət varmış. Bunu qəhqəhələrlə gülüb anlatmışdı. Bir gün telefonla məni aramış və "Burası Şah İsmail Səfəvəddinin qərargahı" deyincə məndən: "Burası da Yavuz Sultan Selimin qərargahı" cavabını alınca "Canım, indi mən yuxudan oynarıkən Yavuzu xatırlatmanın heç yeri idimi?" deyərək gülmüşdü. Şah İsmayıl ilə məni qorxutmayınca daha sonrakı bir telefonunda: "Burası Axsaq Teymurun qərargahı! Osmanlı ölkəsini yıxmağa gəlirik" demiş, mən də "Axsaq Teymur bizdən öncə sizin ölkənizi yıxdı" cavabını alınca da yenə gülərək "O qədər qarışdırma" demişdi.

Mehmet Sadık Aran Azərbaycan davası uğrunda ömrünü sərf etsə də, azərbaycançı deyil, türkçü idi. Zarafatla "Nə etməliydik? Siz Osmanlılar yardıma gəlmədiniz, biz də öz başımızın çarəsinə belə baxdıq" demişdi. Mehmet Sadık Aran, Şimal Azərbaycanlıları kimi şiə idi. Bir telefonda əhvalımı sorub, "mən bir sünni namazı qılacağam. Sən də orda şiə namazı qıl, sonra görüşərik" demişdi.

İstanbullu kübar bir müəllimə ilə evliydi. İllərlə qaldıqları ilk evləri Cihangirdəki Sormagir küçəsində 111 nömrəli mənzil idi. Küçə ünvanlarını soruşanlara belə deyirdi: Cihangir, Sormagir, Yüz on bir.

"Əziz qardaşım Mehmet Sadık Aran! Sən son nəfəsə qədər çarpışan bir cəbhə əsgəri kimi öz Vətənin qarşısındakı vəzifəni yerinə yetirib aramızdan ayrıldın. Sən uzun zaman dillərdə anılacaq, sonra da Türkcülük tarixindəki yerini dolduracaqsan. Sözlərimi bitirərkən, çox dəfə söylədiyim sözü təkrarlayacağam: günün birində sənın Quzeyli və Güneyli bütöv azad Azərbaycan arzun gül açacaqdır."

İnanırıq ki, bu kitab yaxın vaxtlarda Azərbaycan türkcəsinə çevrilərək Bakıda nəşr ediləcəkdir.

Zəngəzurun qədim tarix və zəngin mədəniyyətinin canlı salnaməsi olan şöhrətli Urud kəndində dünyaya göz açıb Məmmədsadiq adı ilə böyüyən, Azərbaycan milli istiqlal tariximizə adını Mirzə Məmmədsadiq Axundzadə olaraq yazdıran, AXC Parlamentində Zəngəzur qırğınlarının harayını, ah-naləsini çatdıran, qardaş Türkiyəmizdə Mehmet Sadık Aran adı, soyadı ilə istiqlalçı, yazıçı, jurnalist, nəşir, ictimai xadim kimi

məşhurlaşmış Azərbaycan, türkçülük, turançılıq məfkurəsi uğrunda mücadilə aparan bu dəyərli insanın adı ölkəmizdə əbədləşməyə layiq şəxsiyyətlərdəndir və ümid edirik ki, bu belə də olacaqdır.

Müsavətın 5-ci Başqanı: Zəngilanlı Dr. Mehmet Azer Aran

Mehmet Azer Aran 1911-ci ildə Zəngəzur qəzasının Zəngilan şəhərində doğulmuşdur. İlk, orta və lisey təhsilini tamamlamış, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdur. 1920-ci ildə Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra təqiblərdən canını qurtararaq öncə Güney Azərbaycana, daha sonra Türkiyəyə keçmişdir.

Hərbi Tibb Akademiyasına daxil olub uğurla bitirmiş, müxtəlif yerlərdə hərbi həkim kimi fəaliyyət göstərmiş, həkim nevroloq kimi böyük ad-san qazanmışdır. Bir neçə mühüm əhəmiyyətli əsgəri xəstəxanalarda Baş həkim vəzifəsində çalışmış və öz istəyi ilə əməkliyə-təqaüdə çıxmışdır. Albay-polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Türkiyəyə qədəm qoyduğu gündən Azərbaycan davasının da Anadoluda ən ardıcıl, yorulmaz mübarizlərindən olan Aran ömrü uzunluğunu Məmməd Əmin Rəsulzadənin etibarlı silahdaşlarından biri olmuş, əqidəsinə sadıq qalmışdır.

6 mart 1955-ci ildə Müsavat Partiyası lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə Ankarada vəfat etdikdən sonra həmən toplanan Müsavat Partiyası Rəsulzadənin yerinə Mirzə-Bala Məmmədzadəni Baş katib-Genel başqanlıq seçmişdir. 1959-cu ildə onun vəfatı ilə genel başqanlıq Kərim Odər seçilmişdir. 1981-ci ildə Kərim Odərin vəfatından sonra Mehmet Azer Aran bu vəzifəyə seçilmişdir. Yəni Müsavat Partiyasının lideri-“Milli Müsavat Halk Fırkası və Milli Merkez Başqanı” kimi şərəfli görevi də daşımışdır. <http://www.resulzade.org/musavat.html>

Gənc yaşlarından Türkiyədə Azərbaycan istiqlalının yükünü çiyinlərində daşıyan Mehmet Azer Aran 1949-cu ildə yaradılan Azərbaycan Kültür Dərnəyinin də qurucu və idarə edici, yönətim rəhbərlərindən biri olmuşdur.

Onun haqqında nekroloqda yazılmışdı: “Atası və bütün əqrəbası Məmməd Əmin Rəsulzadənin qurduğu Azərbaycanın istiqlala və hürriyyətə

qovuşmasını, Azərbaycan Milli Cümhuriyyətinin qurulmasını istəyən Milli Müsavat Xalq Partiyasının mənsubudurlar.”

O, təqaüdə çıxandan sonra parkinson xəstəliyinə tutulmuş, 8 aprel 1993-cü ildə 82 yaşında Ankarada həyata gözlərini əbədi yummuşdur.

Ahmet Karacanın “Dr.Mehmet Azer Aranı Ebediyete Uğurladı” başlıqlı təsirli yazısı bu nəcib insanın ömrünə işıq salan dəyərli mənbədir. (“Azərbaycan Dergisi”, mart-aprel 1993)

Zəngəzurun igid oğlu Baba Yüzbaşı

Baba Məmmədov 1887-ci ildə Zəngəzur mahalının Almaliq kəndində dünyaya gəlmişdir. Qubadlı rayonunun Fərəc kəndinə bitişik bu kənd 1920-ci ildə Qafana verilib. Ancaq sonralar Baba M. NKVD-də istintaq ediləndə onun doğum, yaşayış yeri Fərəc göstərilib. Atası Məhəmməd Yaquboğlu Sarallı-Sofulu-Ücənis elinin yüzbaşısı olub, camaatı ədalətlə idarə edib. Uşaqlıqdan ağır günlər görüb, bu işə onu ruhdan salmayıb əksinə iradəsini daha da möhkəmləndirib, çətinliklərə sinə gərməyi öyrədib. 6 yaşda anasını, 12 yaşda atasını itirib. Dayıları Türkiyəyə köçüb gedəndə yetim qalmış 2 kiçik qardaşını da özləri ilə aparıblar. Baba ilə bacısının dayıları-Zəngəzur müftisi Molla Kərim Əfəndi himayəsinə alır. O, İraqın Nəcəf şəhərində ali dini təhsil alıb, bir çox elmlərə vəqif olmuşdu, ağılına, zəkasına görə də bu vəzifəyə qoyulmuşdu, zəngin kitabxanası vardı. Bacısı oğluna vaxt ayırmağa çox imkanı olmadığından onu Halda oxumuş adam olan Kosa Əfəndinin yanına qoyur, ancaq Babanın iti zehni, dərslərdə qabağa getmə həvəsi, uşaqlıqdan hökmlü, qürurlu olmağı onu heç açmır, sifariş göndərir ki, Baba ilə məşğul olmaq mənlilik deyil, gəlin uşağınızı aparın. Ücənis ermənisi Mirzə İvan Babaya rus dilini öyrədir və yaxın ətrafındakılara həsədlə deyərmiş ki, müsəlman olasan belə də başın ola, bu uşaqda çox güclü baş var, bunun gələcəyi olacaq. Molla Kərim də bildiklərini Babaya həvəslə öyrədib. Babanı görənlər də, şəkilləri də eyni şeyi deyir: onun sağlam bədəni, yaraşılıq boy-buxunu, döş qəfəsi irəli, eşmə bığı, çatmaqaş, zəhmli adam olub, dərrakəli, əqidəsində sabitqədəm olub. Bu xasiyyətlərinə görə camaat elliklə Babanı 17 yaş

olanda özlərinə yüzbaşı seçiblər. Rus hökumətinin yerli məmurları da onların dilini təmiz bilən bu gəncin yerli nümayəndələri olmağına razı olublar. 7 erməni kəndi də ona tabe olub, Tiflisdən gələn general babanın necə sevilib seçildiyini görüb, danışdırıb heç Tiflisdən rəsmi əmrin verilməsini gözləmədən yüzbaşılıq rəmzi medalyonunu çıxarıb camaatın qabağında Babanın boynuna salır, silahlarını da çıxarıb verir ona. Ancaq çılğınlığı, ötkəmliyi Babaya problemlər yaradır, bir neçə nüfuzlu bəylə, kəndxuda ilə sözləri düz gəlmir, Tiflisə şikayətlər gedir, Feller adında bir cuhud şikayəti araşdırmağa gəlir, Babanın iti ağı, camaatın onu müdafiə etməsini görür, şikayətçiləri də danışdırır, Feller də çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Bunu görən Baba öz xahişi ilə “çıxıram” deyir. Qəza mərkəzi Gorusda meşə idarəsinə işə girir. Bir dəfə atəş açmaqda ermənilərin hamısının mat qoyur. Üstündən 3 il keçir, camaatın təkidi ilə Baba yenidən əvvəlki işinə qayıtlır.

İl 1905-dir. Qəzada ermənilər silahlanıb ayağa qalxıblar. Ermənilərlə birlikdə işləyən Baba onların planlarını bilirdi, hər şeyi görürdü, o da boş durmur, gizlicə aclıq çəkən erməni kəndlərindən tayı, pul əvəzi 60 silah, bir top makinası alır, ehtiyatlarını da imkan olduqca artırır, qoçaq cavanları silahlandırır təlimatlandırır. Rusiyada fevral burjua inqilabı başlayandan böyük imperiyanın hər yerində xaos, hərc-mərclik, “hürriyyətçilik” baş alıb gedirdi, harda ki Baba kimi yerli məmur iş başındaydı orda qayda-qanun var idi. Baba bir gün görür ki, Dondarlıda məşhur oğru Ziyadı tutub qolun qandallayıb aparırlar işin bitirməyə, onunla Babanın da haqq-hesabı olmuşdu, neçə dəfə bu yoldan döndərməyə çalışmışdısa da, xeyri olmamışdı, hələ bir dəfə Babanın da üstünə camaat içində silah çəkmiş, amma Baba onun günahından keçmişdi, Babanın ərazisində oğurluq etməsə də, o biri kəndlərdə peşəsin davam elətdirmişdi. Baba:- Bunu hara aparırsız?-Cavab verirlər ki, asmağa. Baba tapançanı çəkib bir güllə ilə qandaların vurub açır, deyir –oğru olanda nə olar, bu cavan qabaq-qənşər döyüşdə 10 erməniyə cavab verir, belə adamları öldürmək yox, düz yola qaytarmaq lazımdır. Ziyad həmin gündən tövbə edib oğurluğun daşın atır, Babanın ən etibarlı yasavullarından olur.

Ermənilər bu qorxubilməz yüzbaşidan qurtulmağın yolunu axtarırlar, bir neçə dəfə aradan götürmək planı qursalar da, cəhdləri boşa çıxır, onların “Baba-toba”-yəni Baba ilə qurtardıq sözləri Babanın da qulağına çatır. Qəzəblənən ermənilər fürsət tapıb əvəzin qohumu Məmmədaldan

çıxırlar, mal otaranda bir neçə erməni xəlvətə salıb onu yaxalayır, sağ qolun dibdən kəsib göndərir. Babanın üstünə ki səni də belə gün gözləyir, yəni silah tutan əlini kəsəcəyik. Baba da əvəzin layiqincə ödətdirir, ermənilər xeyli vaxt Babanın idarəçiliyində olan Qafan, Qubadlı sərhəddindəki kəndlərə girməyə, qırğınlara yol verməyə qorxurlar. Zəngəzur qırğınlığında da Baba kiçik bir dəstəsi ilə yüzlərlə ailəni Njde və Dronun amansız caynağından xilas eləyir. Zəngəzurdə aclıq olur, Baba Hacı Zeynalabdin Tağıyevə məktub yazır, Hacı xoş sədasın eşitdiyi Babaya məktubunun cavabı ilə birlikdə xeyli miqdarda ərzaq, pul da göndərir. Babanın səs-sorağı, bölgədəki nüfuzu Gəncəyə, Bakıya, Tiflisə də çatmışdı. Nuru Paşa Gəncəyə gələndə ilk görüşdüklərindən biri də Baba olur. Milli Hökumət qurulandan sonra noyabrın 19-da “Azərbaycan Parlamenti haqqında” qanun qəbul edir, qərara alınır ki, bir palatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olacaqdır. Zəngəzurdə seçkilərə 3 namizəd olur, Baba, Cəlal bəy Behbudov və Sisianlı Mirzə Sadıq Axundzadə. Baba Bakıya getmək, bu dağlardan ayrılmağı ürəkdən istəmirdi, ona görə onlardan birinə səs verməyi camaatdan xahiş edir, ancaq onun bu çağırığı səs yığmur, Hərtiz dağının başı üstünə hər kənddən gəlib yığılan camaat yekdilliklə 20 ildən bəri hər yerdə onların haqqını müdafiə edən Babanı parlamentə seçirlər. Dağlıq Qarabağdan Baba Məmmədovu, Düzən Qarabağdan Xosrov bəy Sultanovu Cümhuriyyət tariximizin bu ilk demokratik seçkisində özlərinə millət vəkili seçib bu səlahiyyəti verirlər. Nəsibbəy Yusifbəyov və Mehmandarov bu ikisinin şərəfinə Şuşada böyük ziyafət verib Babanı da özləri ilə gəldikləri xüsusi qatarda Bakıya aparırlar. Ancaq Baba növbəti seçkidə iştirak etməkdən israrla imtina edir.

az.wikipedia.org/wiki/ Baba_Məmmədov: “Zəngəzur qəzasının yüzbaşısı, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamentində deputat olmuşdur. O dövrlərdə həm Bakıda, həm də rayonlarda erməni daşnakları ilə mübarizədə fəal iştirak etmiş, Gəncədə Nuru Paşa ilə tanış olaraq onun köməkliliylə Zəngəzurun müdafiəsi üçün xeyli silah yardımı almışdır. Parlamentdə olarkən H.Z.Tağıyevlə də çox yaxın münasibətdə olmuşdur.

1920-1924-cü illərdə Qubadlı bölgəsində milis işləmiş, Əliyanlı kəndindən olan qaçaqlara qarşı hər hansısa əməliyyatın aparılmasına imkan verməmişdir.

1929-cu ildə Baba həbs edilərək Şuşa turməsinə salınmış, lakin

tezliklə Hüsü Hacıyevin köməkliyilə azad edilmiş və Arazın o biri tayına keçmişdir. Orada da uzun müddət qalmayaraq, Türkiyəyə getmişdir. Burada o Xosrov bəy Sultanov və Nuru Paşa ilə yenidən görüşmüşdür.

Baba Məmmədov uzun müddət vətən həsrəti ilə İstanbulda yaşamış və 1974-cü ildə orada vəfat etmişdir.”

Bunlar hissiz, duyğusuz sətirlərdir, yəni bir insan ömrü barədə az şey deyir.

Azərbaycanın təzə hökuməti-bolşeviklər üçün ən çətin bölgə Zəngəzur olub, Ermənistanla “mübahisəli ərazi” statusu almış bu başibəlalı mahalda erməni-müsəlman savaqları hələ də davam edirdi. Yeni hökumətə isə sakitlik, sabitlik lazım idi ki sonra öz qara niyətlərini arxayınlıqla həyata keçirsinlər. Zəngəzur dağlarına çəkilməmiş qaçaqlar da bir yandan bolşeviklərin başına gen dünyanı dar elmişdilər. Belə bir vaxtda təkcə güc, silahlar bəs etmirdi, nüfuzlu adamların yardımı olmadan iş aşırmırdı. Baba Yüzbaşının nüfuzu, qəzadakı hörməti, dağlara çəkilən igid adamların bir çoxu ilə də yaxınlığı, həm Azərbaycan, həm erməni əhalisi arasında xətir-hörməti onların işinə yarayırdı. Hələ 37-ci ilin qanlı havasına xeyli var idi. Babaya qəza milis rəisi olmaq təklif edilir. Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri Hüsü Hacıyev onun evinə gəlir, uzun tərəddüddən sonra Baba razılaşıır, yalnız bu fikirlə ki, el-obanın məşəqqətləri bir az azalsın, günahsız qanlar az axıdılın, erməni quldurları onun torpağında meydan sulamasın. İlk ağır döyüşü əhalinin köməksiz vəziyyətindən istifadə edib Arazdan gündə bir sərhəd kəndinə hücum edib camaatın var-yoxunu aparan iranlı qaçaq-quldur dəstəsi ilə olur. Süsən meşələrində lövbər salan iranlılara rus sərhədçiləri də yaxın düşə bilmir, ya da istəmərdilər, bu onlara lazım da deyildi. Baba başının dəstəsi ilə Araz qırağında bu quldur yığnağını mühasirəyə alır, ən yaxın məsafədən atılan atəşlə əksəriyyəti məhv edilir, bir qismi də yaralı, ya əsir alınır, bununla da Arazdan bu yana basqınlara son verilir. Ancaq bu savaş oddan-aldandan çıxmış Babanı ömürlük şikəst edir, 2 əl barmağını dibdən kəsib atır, üz sümüyünün bir hissəsini də söküüb dağıdır, ancaq al qan içində də sona qədər döyüşür və komandirlik edir. Rus hərbi səhra həkiminin “ustalığı” sayəsində üz sümükləri də əyri bitir, yaraşlıqlı sifətində əyrilik yaranır. Baba sonralar kəsik barmaqlarını gizlətmək üçün əli cibində gəzərmiş. Onlarla qaçağı sözünün gücü ilə dağlardan evlərinə endirir, müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anladır. Mir Cəfər Bağırov

Əlyanlı qaçaqlarını məhv etmək üçün gəldiyi Muradxanlıda ilk qarşılaşmada Babadan gözü su içmir, onun ötkəmliyi, düşündüyünü açıq deməsi xoşuna gəlmir, açıqdan açığa Əlyanlı qaçaqlarına qarşı əməliyyata razılıq vermir, Baba danışıqlarla onları dağdan endirəcəyini vəd edir, ancaq “osobı otdel”ə soxulmuş ermənilər bu zaman Bağırovun müavini, ən yaxın dostunu qətlə yetirib “qaçaqlar vurdu” deyərək Bağırovun tərəddüdünə son qoyurlar, qanlı əməliyyatda Əlyanlıda əli silah tutan bütün kişilər qətlə yetirilir, ermənilər qoçaq Əlyanlıların Qarabağ və Zəngəzurda qırdıqları erməni dayı, əmi, dədələrinin heyfini çıxırlar, ancaq Baba burda da köhnə dostu Qaçaqbaşı Qəbili qurtara bilir; özü qəsdən bir tərəfi açıq qoyub havayı güllə ilə Qəbilə bu tərəfin təhlükəsiz olduğunu bildirir. Bakıya qayıdan kimi Bağırov Babanın işdən çıxarılması barədə tapşırıq verir. Hətta, çoxlu xahiş-minnət də kar eləmir Bağırova. Şuşalı Hüsü Hacıyev vaxtilə onun yanında katib işləmişdi, dostuna çox arxa olsa da, gücü yetmir. 1929-cu ildə onu yeni quruluşun əleyhinə çıxmaqda təqsirləndirib həbs etməyə gəlirlər, heç kim ürək edib Babaya yaxın gəlmir, cəsarət edib üzünə baxan da olmur, özü vəziyyəti qiymətləndirib düşür qabaqlarına, Şuşa türməsinə gətirib salırlar. Hüsü bunu eşidir, bir müddət sonra risq edib onu türmədən çıxarıb özü ilə Laçına, ordan da Babanın Fərcandakı evinə gətirir (kəndin ən axar-baxarlı guşəsində ucaldılmış dəfələrlə olduğum bu bina sovet vaxtı məktəb olmuşdu, evin divarında Babanın adı da həkk edilmişdi və direktor, şirin təbli çair, yaxşı ədəbiyyatçı Sevi Sevdimalıyevin çoxsaylı müraciətlərindən sonra çox sayda dəyərli insanlar yetişmiş bu məktəbə Baba Məmmədovun adı verilmişdi). Məqsədi də o imiş ki, Babanın dilindən təzə hökumətin ünvanına camaat içində 5-10 kəlmə xoş söz dedirdib, eşitdirib yuxarı məlumat verib bununla da onu həbsdən azad eləsin. Baba təzə hökumətin iç üzünü görmüşdü, anlamışdı, əqidəsindən dönüb el-oba qarşısında adına ləkə salası deyildi, ona görə gecənin bir aləmi qalxır, geyinir, heç kimə bildirmədən atına minib üz tutur Araza, ordan da İrana. Baba cəmi 4 ay İranda ailəsindən, göz açıb gördüyü el-obasından ayrı qala bilir, orada gizlənən bir dəstə Əlyanlı qaçağını da başda Qaçaq Qəbil, qardaşı Şükür, əmioğlusı Əlabbas olmaqla 7 nəfəri də götürüb özü ilə gətirir silahları ilə birlikdə sərhəddə dayanmış rus komandirə təslim olurlar, əhvalatı, bu adamların da sakitliklə öz evlərində, ailələrində dinc yaşamaq arzu, məqsədini də yazdığı ərizədə bildirir, həbs edilib istintaq üçün Bakıya gətirilirlər. Tarix 26 iyul 1930 idi. Babanın

ağlına gətirmədiyi olur, Bakıya çatan kimi onların yeddisinə də ölüm hökmü kəsilir, qardaşı Şükür də aralarında olmaqla 6-sı güllələnir. Baba mərdanə adam idi, kişi idi, bu düşüncə ilə yaşamışdı, başqalarını da öz arşını ilə ölçürdü və düşünməzdi ki, onun bu xoş niyyəti belə qəddar alçaqlıqla sonuclanacaqdır, O, bu hökumətin nə qədər iyrənc, qaniçən olduğunu indi anladı, nə qədər böyük səhvə yol verdiyini başa düşdü, ancaq gec idi və bu günahı onu ömrü uzunluğuna incidəcəkdirdi. Hansısa müəmmalın əlin hökmü ilə Dyakov və Volinski adlı 2 müstəntiqin məxfi məktubu ilə Babanın ölüm cəzası son anda 10 illik həbslə əvəz edilir. O isə hər an güllələnməyə aparılanların arasında öz adının çəkilməsini gözləyirdi.

Bütün bunlar haqqında məlumatlar MTN-nin arxivində 14261 N-li istintaq işinin materialları içində ətraflı yazılıb, üstəlik səsinin lent yazısı ilə birlikdə saxlanılır. Qəribədir ki, NKVD-nin rus müstəntiqi Babanın doprosunu lentə alıb və özü də Babadan rus dilini harda belə təmiz bildiyini də soruşur. Qardaşı Şükürün də həbsdə müstəntiqlə sorğu-sualını o tərcümə edib.

İstedadlı qələm dostum, dəyərli eloğlum Xeybər Göyyallının 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi “Baba Məmmədov” kitabında bütün bunlar barədə ətraflı yazılıb və mən də müəllifin izni ilə yazımda bu kitabdan yararlanmışam.

Baba həbsdə olarkən bir nəfəri də ələ vermir, əksinə həbsdəkilərin bir çoxunu itti ağı ilə ölümdən xilas edir. Fərcandan İrana keçməsinin də, qaçmasının da səbəbin ələ bununla izah edir: -mən gedib onlara qoşulmasaydım özümlə qaytarıb gətirib təhvil verə bilməzdim.

Bayıl türməsində Baba onunla bir yerdə yatan yoldaşına xəlvətə deyibmiş ki, sərhəddə İranlılarla atışmada yaralananda gətirildiyi zəstəvədə gördüyü bir rus zabiti istintaqda gizli işarə ilə onu tanıdığını bildirir, yəqin o kömək etmiş olar, çünki o vaxt demişdi, Mamedov sən əsil qəhrəmansan, mən sənin necə vuruşduğunu görürdüm, ona xeyli silah, iranlı əsir də təhvil vermişdim, indi onun rütbəsi artıq general imiş, türmələrə nəzarət edirmiş.

Bağırov hərdən gəlib türmədə bir çox dustaqları özü danışdırar, cəzasın da ələ burda kəsərmiş, cəbhəyə göndərməyə azadlıqda adam qalmamışdı, Moskva əsgər istəyirdi, nemesin qabağına göndərməyə, planı verməyə əlac türmədəkilərə qalmışdı, hamı sıraya düzülüb, Bağırov təsadüfən sırada dayanmış Babanı görür, əllərinin geyişməsi tutur, gözləri

səyriyir, qəzəbindən səsi titrəyir:-Mamedov, sən sağsan hələ?!-deyib türmə rəisinə baxır, həmin gün rəislikdən azad edirlər onu. Babanın gül-lənməyinə sayılı saatlar qalır, ancaq yenə bir möcüzə baş verir, gecəynən Baba Bayıl türməsindən qaçırılır, buna ayrı ad vermək olmaz, bu tür-mədən digər qəhrəmanımız ilk hərbi nazirimiz, Qarabağın general-quber-natoru Xosrov bəy Sultanov da qaçırılmışdı, özbaşına burdan qaçmaq mümkünsüz idi. NKVD-dən qabaq gəlib çatır Fərcana, daha həbsxanaya düşməyəcəyinə qərar vermişdi. Yayın qızmarı imiş, yalnız gecələr gəzir-miş, ailəsinin yarısını kənddə, qalanların Qafanın başı üstündəki Oğlanıca yaylağında tapır. Ömür-gün yoldaşı Güldənə xanımınla, balaları ilə görüşür. Öyrənir ki, onun izinə düşüblər, sərhəddə əlavə qüvvə yerləşdiriblər, Bağırov cilov gəmirir, tapşırıq çox ciddi verilmişdi. Gecəynən Zəngilanın Bartaz kəndi tərəfdən keçir İrana, Bağırovun qəzəbinə bir neçə milis rəisi, sərhədçi də güdaza gəlir.

Təbrizdə yaşamaq istəyi baş tutmur, İranda izini itirməyi bacaran Baba Türkiyəyə keçir, gizli adlarla yaşayır, İstanbula gəlir, bir silah fab-rikinin açıldığı öyrənib iş üçün müdirin yanına girməyə nail olur. Baba Nuru Paşanı görəndə gözlərinə inanmır, öpüşüb görüşürlər, çay süfrəsinə bir nəfər daha çağırılır, bu da Xosrov bəy Sultanovdur. –Babanı sənə tapşırıram, ev tap, elə et ələ keçməsin, ömürlük gözükölgəli qalarıq, onsuz da çox qiymətli adamlar itirmişik. Baba bu diqqətdən razı qalsa da, İstanbulda qalmaq fikrində olmadığını, burda çox sıxıldığını söyləyir:-mən Vətənə-Azərbaycana yaxın yerdə dağlı, meşəli yerdə olmaq istəyirəm ki, yurdumun havasının dadın, tamın hiss eliyim. Oralarda Zəngəzur, Qarabağdan da çox sayda mühacir, köçkün, həmməsləki vardı, nə qədər risqli, təhlükəli olsa da, sərhəddin o tayı ilə gizli əlaqələr də saxlanırdı. İki paşa bir gün Babanı yenə məsləhətə çağırırlar, Nuru paşa deyir:-görürəm çox fikir çəkirsən burda, təklif pis şeydir, mənəim də başım çəkib, sənəin tənha yaşayan vaxtın deyil, baxanın olmalıdı, çay-çörəyini verən olmalıdı yanında, ayrılıq da Allahın bir qədərیدir. Sənəin Azərbaycana yaxın olmaq arzunu da anlayıram. Bizim Ərzurumda bir çərkəz dostumuz vardı, vəfat edib, bir gəlini qalıb, orda tənhaydı deyə gəlib burdakı qo-humlarına sığınıb, bir az da torpağı, mülkü var orda, gəl evlən onunla get Ərzuruma, rus-erməni agentləri çoxdu İstanbulda, iyini alıblar.

Razılaşır. Babanın vətəndə 1905-ci ildə Zəngilanın Ağkəndindən aldığı Güldənədən olan 3 qızının 3-ü də təhsil almışdı, “Lenin” ordenli

Münəvvər Zəngəzurda ilk ali təhsilli qadın, həm də təyyarəçi olub. Böyük oğlu Məhəmməd “xalq düşməni” oğlu olduğu üçün Qazaxıstana sürgün edilib, qayıdıb 59 yaşında vəfat etmişdi. Kiçik oğlu Rəsulun da türmələrdə canı çürüyür, Sultan bəyin uşaqları ilə bir vəqonda anası ilə birlikdə 36 gün gecə-gündüz sürgünə sürülür, çox sayda əzizləri də onun ucbatından güdaza gedir, həbsdən, sürgündən yayınanları da müharibə udur. Ali Sovetin sədri Nəzər Heydərova çatdırırlar ki, Babanın uşaqları sürgündə, bir yarısı buralarda ağır gündədir. Köhnə dostu Babanın Zəngəzur camaatı üçün elədiklərini yadına salır, onlara kömək üçün yollar axtarır və bəzi şeylər edə bilir.

Əzizlərinin çoxu Çanakkalada Şəhid olmuşdu

Babanın Türkiyədə ilk işi uşaq vaxtı dayılarına qoşulub gələn qar-daş-bacılarını axtarmaq olur, aldığı xəbərdən həm içi göynədi, həm qürurlandı; cavanların, kişi qisminin hamısı Çanakkalada Şəhid olmuşdular.

Nəslin budağının biri qurumuşdu. Baba burda olsaydı, yəqin o da ya Qazi, ya Şəhid olmuşdu indi.

Osman Əli hekayəti

İl 1918. Ermənilər rus-türk davasında əldə etdiyi xeyli silah-sursat, topladıqları 10 minlik nizami ordu ilə Zəngəzurda müsəlmanların qanını axıdılar, Osmanlıdan kömək istəyənlərdən biri də Baba olur, Türk qoşunlarından bir bölük Zəngəzura gəlir, Baba da bunlarla birlikdə öz dəstəsi də öndə olmaqla savaşıq, əməliyyatı da özü qurur, bələdcilər ayırır. Hər iki tərəfdən çoxlu can verilir, erməni tam bir il Qafan tərəfdən hücum etməyə ara verir. Ağır savaştan sonra dincini alan türk dəstəsindəkilərin pərişan halı Babanın gözündən yayınmır. Öyrənir ki, türk qoşunu içərisində Osman adında bir əsgər varmış ki, Osmanlıdakı erməni qırğınlarında bütün ailəsi, qohum-əqrəbası, kəndi amansızlıqla məhv edilibmiş, tək körpə oğlu gözdən yayınıb salamat qalıbmış, savaştan geri dönən əsgər oğlunu da götürüb Qafqaza yardıma gələn Qafqaz İslam Ordusuna qoşulur, oğlunu gözündən uzaq qoymur, bu dəfə də özü ilə birlikdə imiş.

Osman bu döyüşdə özü mühasirəyə düşüb şir kimi döyüşür, oğlunu xilas etməyə çalışsa da, gücü yetmir, özü Şəhid olur, 6 yaşında oğlu da əsir götürülür.

Baba bu əhvalatı eşidir, olayı yerli-yataqlı öyrənir, qeyrət, namus hissi içində od tutub alovlanır, indi o uşağı gözləyən taleyi göz önünə gətirir, vətəninin harayına gələn tək qalmış türk əsgərinin ruhu elə bil onu köməyə çağırır, bu səs onu rahat buraxmır. Baba bu dağların, kəndlərin hər gizli keçidinə bələd idi, onun ərazisində yerləşən erməni kəndlərinin hamısını əlinin içi kimi tanıyırdı. Risqi, onu gözləyən taleyi də göz altına alır, lap ölümünü bilsə də, alınına sıxmağa bir son gülləni də yüzbaşı qalifeyi paltarının döş cibinə qoyur, evə gəlir, bir az yuxusun alır, gecə yarıdan ötəndə halalı ilə, uşaqları ilə baxışları ilə halallıq istəyir, yola düşür. Burdan o yana atla getmək mümkünsüz idi, yollarda erməni qaraulları dururdu. Atı meşənin qalınlığında ağaca bağlayır, silahını götürüb erməni kəndi Dığın arxasına keçir, dəfələrlə evində olduğu yüzbaşı Arakelin evinin arxa pəncərəsindən yataq otağına girib tapançanı alınına dayayır: - qorxma öldürməyəcəm, çox çörək kəsmişik səninlə, bir hökumətə qulluq eləmişik, bir-birimizə sirmimizi açmışıq, kirvə olmuşuq, ancaq indi iş o yerə çatıb ki, ya səni aparmalıyam özümlə, ya da türkün əsir uşağın tapıb verməlisən mənə. Arakel Babanı yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki dediyin eliyəndi.-İmkan ver, görüm neynirəm...

Baba Arakelin sonbeşik oğlun yorğana büküb qoltuğuna vurur: - o Türk çocuğu mənim əmanətim idi, dan ulduzu doğmamış gətirirsən Qara yalın ayağındakı bulağa yenən arxa cığırdakı palıdın dibinə, sağ gətirəsən, sağ aparasan, ölü gəlsə, ölüsün aparasan uşağının...Arakel "əmanət"i gətirir, bircə bunu deyir:-vaxtında gəldin, səhər açılarda gec olacaqdı...Xoruzun ilk banında qucağında uşaq içəri girən Babanı xanımı Güldənə qarşılayır:- bu bizim övladımızdır bu gündən, uşaqlarına baxdığın kimi bax buna, bir az da artıq, adı da Osman Əlidir, soyadı da Məmmədov. Osman Əli məktəbi, Şuşa seminariyasını bitirir, mühasib ixtisası alır, ta 1945-ci ilə qədər Qubadlı, Zəngilanın bir çox idarəsində işləyir. Hamı da onu Babanın doğma övladı kimi tanıyır. Osman Əli atası bildiyi Babanın dalınca Bayıla da gəlir, dəfələrlə görüşür, son dəfə həbsxanadan qaçan Baba ona İrana, ordan da Türkiyəyə keçəcəyini, qardaşlarını axtaracağını demişdi. O da qərarını vermişdi, Baba kimi kişilərin qədri bilinməyən məmləkətdə yaşamaq artıq onu da məngənə kimi sıxırdı.

45-ci ildi, günün günorta çağı Xanlıq kolxozunun ona təhkim olmuş qaşqa atını minib sürür Zəngilana “oçot” verməyə, Arazboyu kənddə sakit bir yer tapıb gecənin düşməyin gözləyir, irəlicədən pəsətlədiyi yerdən Arazi vurub keçir İrana. Ərzurumda özünə ata bildiyi Babanı arayıb çox çətinliklə tapır, ömrünün sonuna kimi ona oğulluq borcunu sədaqətlə yerinə yetirir.

Doğma Yurd! Sən nə yaman şirin şey imişsən!

İl 1974. Baba kişi hiss eləyirdi ki, ömrünün son günlərini yaşayır, çoxdan mehr-ülfət bağladığı azəri kökənli yazar, iş adamı Əli Turanı, bir də kürəkəni, Türkiyə Baş naziri Süleyman Dəmirəlin müşaviri olmuş Erol bəyi çağırır yanına, o Əli Turanı ki, öləndə vəsiyyətlə eləmişdi ki, mənə Baba kişinin ayaqları altında dəfn edərsiz, elə billəm başımı Azərbaycan torpağına qiyub yuxuya getmişəm, deyir əvvəl çox demişdiz, eşitməmişdim, ancaq indi görürəm ki, düz deyirsiz lazımdı mənə deyəcəklərim gələcək nəsillərə, mən dediklərimi yazın, qoşun o maqnitofonu da, səsım yadigar qalsın o tərəfdən gəlib çıxacaq balarım, daha dözməyə, o tayın dərđin çəkməyə dözüümüm çatmadı...Baba bütün həyatını danışır, çoxsaylı sulları da yerli-yataqlı cavablandırır. Bu lentlər hamısı durur. Dövlət bağımsızlığına qovuşan Azərbaycandakı övladları Babanın Türkiyədəki qardaş bacıları ilə tapışır. Ataları ilə bağıli xatirələrini bölüşürlər, bir yerdə Ərzurumun Xorasan kəndindəki qəbristanlıqda məzarı üstündə qucaqlaşib ağlaşırlar.

Baba kişi vəsiyyətlə eləmişdi ki, onun nəşini Fərcanına bənzəyən

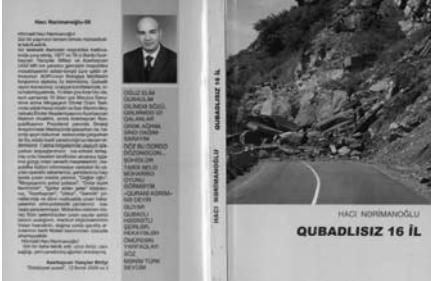

bu Xorasan kəndinin başı üstündəki tərəyə çıxarsınlar, qəbirin də üzün Qarabağa tərəf qoysunlar... o son günlərə kimi çıxıb bu tərənin üstündən üzü vətən dağlarına baxar, göz yaş tökərdi. Yaş 80-i təzə ötmüşdü. Baba vətənə qayıtmaq ümidi ilə bu qədər yaşamışdı.

Babanın Səsi qəribliyin, qürbət ağrısının nə demək olduğunu açır, özü də bir neçə dəfə hıçqırıqla təkrarlayır bu sözləri:

-Doğma yurd! Sən nə şirin imişsən! Səni belə

sevməsəydim başıma bu qovğalar da gəlməzdi. Sənin şirinliyindən mənə ömrüm boyu zəhər dadızdırsalar da, səni yenə canım qədər sevirəm...ax doğma yurdum, kəndim, canım elim-obam, sənsiz necə yaşadım bu illər uzunu, sənə qovuşmadan son yolçuluğa getmək nə qədər çətindir bilsən...”

Nə deyim, nə yazım BABA! Sən çəkdiyini 20 ildir ki, indi biz nəvələrin, övladların çəkirik, nə yaman dərd imiş vətənsizlik, qəriblik, yurdsuzluq, öz vətəninə dünyaya göz açıb ilk gördüyün, könül verib ilk sevdiyini, ayaq açıb ilk addımı atdığı torpağa gedə bilməmək nə yaman

dərd imiş, sahibsiz qalmış qəbirlərdən göylərə bülənd olan ah-uf içimizi göynədir, necə dözmüsən, necə dözüürük bu dərdə, haqqının haqsız yerə əlindən alındığını, haqqına çatmaqda əlacsız, imkansız qaldığını görməkdən böyük nə faciə, dərd, ağrı ola bilər bu qaranlıq işıqlı dünyada...sənə nə təsəlli verə, necə “rahat yat” deyə bilirim ki...

Goruslu azadlıq mücahidi

Taki Aran Azərbaycanın Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhərində dünyaya gəlmişdir. Atası bölgənin nüfuzlu insanlarından olan Fetullah Əfəndi idi.

İlk və orta təhsilini doğulduğu Gorus şəhərində tamamlamışdır. 1920-ci ildə Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğal edilməsindən, Gorus şəhərinin də ermənilərə verilməsindən sonra ağabəyi Mehmet Sadıq Aran ilə birlikdə ailəliklə Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qalmışlar. Türkcü, turançı ailədə doğulub bu ruhda tərbiyə alan gəncin qırmızı rus imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilən bir diyarda qalıb yaşaması ölümü göz altına almaq demək idi. Zəngəzur bolşeviklərin hakimiyyətinə keçəndə artıq Gorusda bir nəfər də olsun azərbaycan türkü qalmamışdı, ya tələf edilmiş, ya da canlarını götürüb qaçmışdılar.

Taki Aran Türkiyəyə gəldikdən sonra burada lisey və ali təhsil almışdır. Türkiyədə müxtəlif nazirliklərdə-bakanlıklarda çalışan Taki Aran, son olaraq Xarici İşlər Nazirliyində (Genel Muhasebe Müdür-

lüğündə) çalışmış və buradan əməkli-təqaüdçü olmuşdur.

Taki Aran, çox hissiyatlı, atəşli nitq söyləyən, milli davasına bağlı və Azərbaycanın bağımsızlığı üçün mücadilə edən insan olub. Buna görədir ki, Azərbaycanın bağımsızlığı üçün Türkiyədə fəaliyyət göstərən bütün qurum və quruluşun yanında yer almışdır. Bunlar arasında Azərbaycan Kültür Dərnəyi, Azərbaycan Milliyətçilər Dərnəyi, Azərbaycan Yardımlaşma Dərnəyi sayıla bilər.

Taki Aran ahıl yaşına rəğmən, son günlərinə qədər hər toplantıya, hər hərəkətə qoşulmuş, Azərbaycanda böyük olayların yaşandığı 20 yanvar 1990-cı il gecəsi göz yaşları içində ağlayaraq şahidlərin yanında bu qətləmə törədənlərə nifrətlər yağdırmışdır. Vətəninə baş verən hadisələri diqqətlə izləmişdir.

9 dekabr 1991-ci ildə gözlərini həyata əbədi yummuşdur.

Mehmet Gengerlinin “Taki Aran vəfat etdi” yazısında onun vətən sevgisi təsirli dillə qələmə alınıb (“Azerbaycan Dergisi”, noyabr-dekabr 1993-cü il).

Xələcli istiqlalçı Əhəd Ural

Əhəd (Ahet) Ural 1903-cü ildə Zəngəzur qəzasının Qubadlı nahiyəsinə bağlı Xələc (Türkiyə mənbələrində Hallaç) kəndində doğulmuşdur. Bu kənd öz əsilli-köklü, adlı-sanlı, sınaqmış seyid ocaqları ilə tanınırdı.

Ötən əsrin əvvəllərində Zəngəzurda baş verən hadisələri, qanlı qırğınları ilk dəfə gördüyü kimi “Zəngəzur” romanında böyük cəsarətlə qələmə alan Nəzər Heydərov yazırdı: “Xələc kəndində seyidlər çox olduğuna görə qaçaqlar orda gizlənidilər, ona görə ki, o kəndi heç kim qorxusundan gedib yoxlamazdı.”

Qaçaq Nəbi-Həcər dəstəsinə ən ağır günlərdə bu kəndin cəsarətli sakinləri arxa, dayaq olublar.

Əhəd də belə bir seyid ocağında doğulduğundan adının qarşısında və sonunda titulu var idi: Mir Əhəd Ağa. Atası Məşədi Teyyub İsfahan və Xorasanda ali dini təhsil alıb vətəninə qayıtmış, yaxın-uzaq kəndlərdə

müəllimlik, mollalıq etmiş, elmin, maariflənmənin təbliğatçısı olmuşdu.

İlk təhsilini Qubadlıda alan Əhəd, Birinci Dünya Savaşının başlaması ilə təhsilinə ara vermək zorunda qalmışdır. 28 May 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Şuşa

şəhərində Pedaqoji kurslarda təhsilini bitirən Əhəd müxtəlif kəndlərdə-Cibikli, Fərcanda müəllimlik və müdirlik etmişdir. Şəhərcikdən qayıdanda bir dəfə ayı ilə əlbəyaxa olur, ayını boğub öldürsə də, özü də xeyli yara alır, Məşədi Qara hazırladığı həblərlə, dərmanlarla bu xalq müəllimini sağaldır.

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qırğınlar ara vermirdi, müsəlman türk və kürdlərin səsinə harayına yetişən Osmanlının Qafqaz İslam Ordusu əsgərlərinin bir qrupu da Qubadlıdan keçib Qafanın başı üstündəki “Qızıl daş”a gedirmişlər. Əhəd ağa bir neçə ağsaqqalla Türk əsgərlərini qarşılayır, heyvanlar kəsilir, yemək süfrələri açılır, əlavə ərzaq tədarükü də görülür, imkan dairəsində əsgərlərin geyimləri dəyişdirilir, istilənir, atları yemlənilir, yorulub əldən düşənlərin əvəzinə gümrahları verilir. Türk paşası gənc Əhədin bu diqqət, qayğısından, el-oba arasında cavan yaşda belə xətir-hörmət qazanmasından çox məmnun qalı deyir:-Nə vaxtsa sənin bu xəcalətindən çıxsam, elə bilərəm ki, Allah qarşısında borcumun birin də vermiş olaram.

Əhəd qardaş yardımına gəlib çatan, gəlişi ilə də erməni daşnak ordusunun canına vələlə salan türk ordusuna şükranlıq borcunu ödəmək üçün bunların çox az bir şey olduğunu söyləyir.

Hər cür fərqli düşüncəyə, xüsusilə millətçi görüşlərə malik, Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışmış insanlara qarşı bolşeviklərin başladığı qırmızı terrorun onun üçün də həbs qərarı verdiyini öyrəninçə 1928-ci ildə gənc Əhəd qaçmağı bacarır, Zəngəzurun, Qubadlının hər keçidinə, kahasına, qayasına bələd olduğu əlçatmaz dağlarında gizlənilir. 2 il rus-erməni təqiblərindən yayınıb özü kimi dağlara pənah aparan əqidə dostları ilə birlikdə dəvətsiz, məkrli niyyətlərlə torpaqlarımızı işğal edən ruslara qarşı bəzən açıq, bəzən gizli hücumlar etmiş, onları xeyli itkiyə də uğrat-

miş, bu yerlərdə Şura hökumətinin gəlişindən sonra da dağların əsil sahibi olan qaçaqlara qoşulmuşdur. Atası Məşədi Teyyub Ağa bu üzdən illərlə bu ocağa sədaqət göstərən yaxın-uzaq kəndlərdə gizlədilir, hətta hökumət nümayəndəsi belə onu ot tayası içində tapanda bu mötəbər insanı həbs eləməyə cəsarət etmir, el töhmətindən, bir də bu nəslin ağır seyid nəfəsindən qorxub çəkinir. Çox sayda qohumları həbs olunur, hər yərə səpələnirlər, əzablı işgəncələr çəkirlər.

Fərzanlı Yüzbaşı Babanın MTN-nin arxivində saxlanan istintaq materiallarında Məşədi Teyyubun da adı keçir: “1927-ci ilin aprelində Ağbulaq kəndində Xələc kənd sakini Məşədi Teyyubun rəhbərliyi ilə keçirilən məxfi iclasda Baba Məmmədov da iştirak edir və ona İrandan aldığı direktivləri çatdırır...”

Qaçaqların cəsur mübarizəsi 15 ildən çox bu yerlərdə sovetlərin tam hakimiyyət qurmasına imkan verməmişdir. Onların günbəgün nəzarəti artırdığını görənlər bolşevik hökuməti qəti hücumla keçir, xəyanətkarlar dağdaşlara salınır, güclü silahlı hərbi qüvvələr dəstəsi bölgəyə göndərilir. Qaçaqlar günahsız insanların, yaxın qohum əqrəbalarının da xeyli itki verdiyini, uğur qazanmağın mümkünsüz olduğunu görüb İrana keçməyi qərara alırlar. Ancaq rus sərhədçiləri onları ələ keçirmək üçün planlar qurmuşdu, Araz boyu sərhədlərin mühafizəsini bu məqsədlə xeyli gücləndirmişdi. Hətta, bir neçə sərhəd zastavasına tank və hərbi vertolyotlar da gətirmişdi. Onların izinə düşən qırmızılarla döyüşə-döyüşə Cəbrayılın Araz boyu kəndlərinə girən qaçaqların bir çoxu həyatlarını itirənlər də qolundan ağır güllə yarası alıb xeyli qan itirən Əhəd Arazı keçib İranın Səfərli kəndinə yetişməyi bacarır. Bu yara onu ömürlük şikəst edir. Əhəd və səngər yoldaşları İranda da təqib edildiklərini görüb Türkiyənin İran Konsoloslarından Ziya Beyin yardımları nəticəsində 21 dostu ilə birlikdə Türkiyəyə keçib girməyi bacarırlar və Van şəhərində yerləşirlər.

Türkiyədə Ahet Ural adı ilə yaşayır, Vanda zabit katibliyi və “Erkek Sanat Enstitüsü”ndə mühasib olaraq çalışır, İstanbula köçür. Üç oğlan və iki qız atası olan Ahet bey 20 dekabr 1977-ci ildə Vanda həyata gözlərini yummuş və buradakı Akköprü məzarlığında dəfn edilmişdir.

O, Türkiyədə də Azərbaycan təşkilatlarında fəallıqla çalışmış, doğma Vətəninin bir zamanlar yenidən istiqlalına qovuşacağına ürəkdən inanmış, bu yolda əldə silah mücadilə aparmağa hər zaman hazır olduğunu söyləmişdir.

“Azerbaycan Dergisi”nin yanvar-mart 1978-ci il tarixli sayında “Merhum Ahmet Ural Bey” başlığı ilə ömür yoluna həsr edilmiş yazı verilmişdir.

Maraqlı məqam bir də odur ki, Ahet bəy də, digərləri də hamısı tərcümeyi-hallarında özlərini Zəngəzurlu saymış və bunu doğum yeri olaraq qeyd etmişlər.

Mir Əhəd Ağanın böyük oğlu Çingiz Əhədiyyə, qızı Pərçan xanım, Şenasi, kiçik oğlu Yetkin Uraldır. Babalarının vətəninə sevgilərini ürəklərində saxlayır, yaşadır və övladlarına ötürürlər. Yetkin Ural İstanbulda tanınan əczaçı həkimdir, dəfələrlə Bakıya gəlib, qohumlarını arayıb tapıb, dar gündə ehtiyacı olanlara həyan olub. Xələcli qohumlarını tez-tez Türkiyəyə dəvət edirlər, görüşür ki, qohumluq bağları itməsin, davam etsin. Nəslin bir qolu bu kök üstə bitir, qol-qanad atır: Seyid Həsən-Seyid Abbas-Məşədi Teymur-Mir Əhəd və Türkiyədə yaşayan övladları.

Bu kitab üzərində işləyəndə Zəngəzur elinin ürəyimə yaxın olan yetirmələri, tanınan ziyalıları ilə əlaqə saxladım, köməklərini istədim. Türk, Azərbaycan tarixinin bir çox ən sirli səhifələrini özünəməxsus müdrikliklə açmağa nail olan dəyərli dostum Razim Əliyev nişan verdi ki, sənin köhnə dostun Xələc məktəbinin direktoru Çingiz İsa oğlu Salmanov təzə kitab yazıb orda Əhəd Ural haqqında məlumat var. Çingiz müəllim mətbəədən təzəcə çıxmış “Xələc iman yeri, möcüzələr ocağıdır” kitabını dərhal mənə göndərdi. Türkiyə mənbələrindən Ahet Ural haqqında məlumatlarımı bir az da dolğunlaşdırdı bu kitabdakı 2 səhifəlik yazı ilə.

Xələcli seyidlərin bir üzvü Mir Mehdi Ağə da Qafanın Şəhərcik kəndində məktəb müdiri işləyib, Xalq yazıçıları Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Budaq Heydərov kimi isimlərə dərs verib. Əli Vəliyev onun haqqında deyib:-Mir Mehdi dəniz idi, dərs deyəndə elə coşub çağlayırdı ki, heyf, elə insanlardan...S. Rəhimov Qubadlıdakı yubiley mərasimində çıxışında onu belə tərifiylə sözlərlə xatırlayıb deyib:-Mir Mehdi'nin Azərbaycanda tayı-bərabəri yox idi. Ancaq belə dəyərli insanlar bolşeviklər gələn kimi ya terrorla qətlə yetirildi, ya sürgünlərdə çürdü, ya da baş götürüb vətəndən qaçdılar. Mir Mehdi'nin də taleyinə İran yazıldı, qısa zamanda elminin, aqlının zəkasının nuru şah sarayına çatdı, çağırıldı, danışdırıldı, Şaha təqdim etdilər, vəzifə verdilər, qabiliyyətin görüb irəli çəkildilər-Mir Mehdi Ağə Şahın müşaviri, ən yaxın məsləhətçilərindən olur,

yollar naziri vəzifəsinə qədər yüksəlir. Nümayəndə heyətinin tərkibində gizli adla Bakıya gəlir, qonşu kənddən olan yaxşı tanıdığı (Əyidlə Xələc bitişik idi) Süleyman Rəhimovu gizlincə tapır, bir tərəfə çəkib özünü tanıdır, ancaq adının, bu görüşün gizli saxlanmasını istəyir, qohum-qardaşdan xəbər tutur, təhlükə yaratmamq üçün onları aramadığını söyləyir. İrana keçmədən əvvəl inandığı adamlarla vida görüşündə deyibmiş- Bu dövlət bir küpədir; üstü bal, ortası yağ, altı zibildir. Balı bəh-bəhlə kef çəkə-çəkə yeyəcəklər, yağa çatanda da vəziyyətləri pis olmayacaq, zibilə enəndə bir-biri ilə boğuşacaqlar, didəcəklər bir-birin, başları öz haylarına qarışacaq, bir də görəcəklər it də gedib, ip də, tifaqları dağılıb. Bu hökumət belə gedişlə 60-70 il ancaq davam edə biləcək. Bu kommunist biletlərin gəzdirməyə xəcalət çəkib cırıb atacaqlar, qoyub qaçacaqlar. Uşaqlarınızı oxudun, elmlə olsunlar, qarşıdan yaxşı günlər gələcək, o günə hazır olsunlar ki, ölkə başsız qalmasın. Bu söhbətləri çox adam övladlarına danışib, çox yaddaşlarda özünə yer eliyib qalıb. Deyilənə görə İranın Əlyazma fondlarında Mir Mehdi Ağanın nəşr edilməmiş xeyli yazıları durur.

1993-cü ilin Novruz bayramında bu soyun çox hörmətli davamçısı Seyid Şüşə oğlu Nadirlə sorağını aldığı atasının izi ilə Tehrana gedir, atabir qardaş-bacıları ilə görüşür, atalarının Behişt-Zəhradakı qəbrini ziyarət edirlər, ruhuna “Yasin” oxuyub bağışlayırlar. Babalarının vəsiyyətlərini onlara çatdırırlar; Mir Mehdi Ağa vəfatından əvvəl “Şurəvi”də yaşayan övladları üçün ayrıca ev alıb qoyubmuş, deyibmiş ki, Sovetlər yaxın vaxtlarda dağılacaq, ordakı övladlarımla bir-birinizə qovuşacaqsınız, bu onlara əmanətimdir...Türkiyədəki qohumlar da gəlib Tehrandə bir-birin tapırlar, Vətəndən pərən-pərən salınmış, perik düşmüş nəsil uzun ayrılıqdan sonra qovuşur bir-birinə.

Qazi İbrahimlə Sərkar Qönçə eşqi

Bu yazılar üzərində işləyəndə doğulub böyüdüyüm, 31 avqust 1993-cü ilə -işğala qədər yaşadığım Qubadlının Diləli Müskanlı kəndinin (mən 8 il Saray kəndimə bitişik bu məktəbdə oxumuş və 1 il də müəllimlik etmişəm) qocaman sakini Ənvər dayının illər öncə Sumqayıtda bir yas məclisində söylədiyi əhvalat yadıma düşdü.

Adları bir daha dəqiqləşdirməyi bu kəndin sakini rayon İcra Hakimiyyətində işləyən milli düşüncəli eloğlum və qohumum Novruz Hüseyn oğlu Abdullayevdən xahiş etdim, onun mənə yazdığını məktubu kiçik redaktə ilə təqdim edirəm.

...1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Nuru Paşa komandanlığında Azərbaycanı xilas etməyə gələndə bir bölüyü də bizim kənddə qalmalı olur, əsgər yığıb öyrədirlər. İbrahim əfəndi adında bir cəsur türk əsgəri bizim nəsildən Sərkər Abdullanın qızı Qönçəyə aşiq olur, bir-birinə könül verən cütlük el adəti, şəriət qaydasıyanan evlənilər. 2 də övladları olur. Maraqlıdır ki, sərkər bu tayfanın ancaq kişilərinə deyilərmiş (elə indinin özündə də bu kəndin "sərkər"liləri hamısı bəllidir), ancaq tayfasının adın ucaldan qoçaqlığına, namus-ismətinə görə Qönçəyə də el arasında Sərkər Qönçə deyərmişlər.

Türklər qardaşlıq, müsəlmanlıq borcun yerinə yetirilər, Bakını, digər yerləri azad edib minlərlə günahsız insanı labüd ölümdən xilas edirlər. Ancaq Bolşevik Rusiyası yenidən vəba kimi Azərbaycana, Qafqaza dönmüşdü, hər yerdə rus casusları türk əsgərlərin axtarırdılar. İbrahim əfəndi övladlarını, çox sevdiyi Qönçəsini də götürüb labüd ölümdən xilas olmaq üçün Anadoluya dönməyə məcbur olur.

El-oba yığışib yola salırlar. Qönçə üzüntülü ayrılığın sonunda üzün kəndinə, doğma, əzizlərinə tutur deyir: "Ya qismət bir də görüşək, görüşməyək, ancaq hər axşam gün batandan sonra görükən o sarı ulduza baxıb məni xatırlayarsınız, mən də neçə ki canımda can var, nəfəsim gedib-gəlir, üzümü o ulduza tutub sizi yada salacam, bu yurdumu xatırlayacam..."

Qönçə gedəndən sonra kiçik qardası Əmiraslanın qızı olur, onun adın da Qönçə qoyurlar...

Sonra Türkiyədən onların övladlarının yaxşı sorağı gəlmişdi, tanınmış insan olmuşdular, ancaq sovetin vaxtıydı, axtarıb tapan olmadı.

Bu əhvalat da el-obanın yaddaşındadır, hələ də danışılır; həmən İbrahim bir axşam qapılarına gələn bir cöngəni pəyəyə salır, gecənin bir aləmi Qönçəni yuxudan durğuzur, gətirir pəyəyə, deyir ehtiyacım var, bu cöngəni kəsib ətin aparıb bir yerə verib gələcəm. Qönçə baxır ki, dana dopdoğmaca qardaşının malıdır. Dinmir, kömək eliyir, kəsib, soyurlar, kisələrə yığıb atın belinə yükləyirlər, İbrahim harasa aparır, sübh açılmamış da qayıdıb gəlir evinə. Üstündən 1 il keçir. Bir axşam İbrahim

Qönçəni də, oğlun da salır yanına, həyətindəki boğaz düyünün başına çəti bağlayıb gətirirlər qaynının qapısına, deyir:- düz bir il əvvəl sən o itən cöngəni mən sən bu bacının köməyi ilə kəsib soyub gecəynən aparıb Qaravun dərədə qaçaqlara verib gəldim. Bu bir ildə bir dəfə də olsun sən Qönçə bacın nə bir dəfə söz soruşdu, nə yadıma saldı, nə üzümə vurdu, bu da həm də bir sınaq idi, indi zamanı gəlib açdım; neçə ki canımda can var, bu bacını gözümün üstündə saxlayacağam Allahın köməkliyi ilə, sən də ötənləri bağışla, bu boğaz düyü də onun əvəzidir, gəl halallaşaq, biz uzun yol gedəsiyik, bəlkə bir də görüşmədik... Türk İbrahimgilin ailəliklə Anadoluya dönüşünün axşamı idi.

Qarsda torpağa qarışan Xalq Qəhrəmanı Sultan Bəy

1871-ci ildə Əlipaşa bəyin ocağında bir oğlan uşağı dünyaya göz açdı və atası ona özünün ana babası Əsədsultanın adını verdi. Get-gedə uşağın adındakı Əsəd unudulub, Sultan qaldı. Obada hamı onu Sultan bəy çağırırdı. Sultan böyüyüb anası Bəyim xanıma oxumaq istədiyini bildirdi. Bəyim xanım oğlunun istəyini atasına çatdırdı. Əlipaşa bəy obalarının savadlı adamı Molla Xudaverdi Tanrıverdi oğlunu (1835-?) çağırıb, balaca Sultanı öyrətməsini tapşırırdı. Sultan bəy beləcə bir neçə il Molla Xudaverdidən "əlif-bey"i öyrəndi. Sonra atası onu Şuşa şəhərinə, qəza məktəbinə göndərdi.

Sultan bəy öncə qəza məktəbində, sonra Gəncə şəhərində gimnaziyada oxudu. Orta təhsilini tamamlayıb, Sankt-Peterburq şəhərinə yollandı. O dövrün ən ünlü hərbi məktəbinə, Sankt-Peterburq Hərbi Akademiyasına daxil oldu. O, bu təhsil ocağını tamamlaya bilmədi. Bu natamamlığın bir neçə səbəbi var. Kimi deyir ki, Sultan bəy qiymət üstündə müəllimlə mübahisə edib. Akademiyanın müəllimləri yüksək çinli zabitlər, müdavimləri isə əsgər sayılırdılar. Əsgərin zabit üzünə qayıtması

böyük suç sayılırdı. Kimi isə bildirir ki, atası Əlipaşa bəy Xanmurad bəy oğlunun xahişi ilə Akademiyayı yarımçıq buraxıb geri, doğma vətənə dönmüşdü.

Sultan bəy doğma yurda, Qasımuşağı obasına qayıdıb əmək fəaliyyətinə başlayır. öncə maldarlıqla məşğul olur. Yerli və xarici cinsdən çoxlu inək alıb dağlar qoynunda, çəmənlərdə bəsləyir. Bu qarışıq cins sonralar "Hacısamlı" adlanır. Dədə-baba peşələri olan qoyunçuluğu daha da inkişaf etdirən Sultan bəy Yağ-pendir zavodu tikdirir.

Sultan bəy maldarlıqla yanaşı, meşəçiliklə də məşğul olmağa başlayır. Hacısamlı nahiyəsinin ərazisində olan meşələrdən taxta istehsal edib xarici bazarlarda satır. ünlü sovet dövlət xadimi Nəzər Heydərov "Zəngəzur dağlarında" adlı xatirəsində yazır: "Sultanovlar qiymətli Hacısamlı meşələrini muzdurlara qırdıraraq xaricə, Fransaya göndərirdilər". Qafan mis mədənləri, Bərgüşad çayının axarı boyu inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı, Çalbayır maldarlıq mülkləri Sultanbəylər ailəsinə məxsus idi. İndiki Laçın rayonunun Kürdhacı kəndində yaşayan Sultan bəy maldarlıq sahəsində xüsusi ad çıxarmışdır. Çalbayırda yaşayan el-obasının qayğısına qalaraq, birinci növbədə, xalqın ağır güzəranını yaxşılaşdırmağı üstün tutmuşdur. Onun Çalbayır yaylaqlarında on minlərlə davarı, qaramalı saxlanırdı. Kürdhacıda tikdirdiyi yağ-pendir zavodu nəhəng qurğular sistemini xatırladırdı. Hacısamlı, Şəlvə, Kürdhacı meşələrinin qırmızı palıdını konyak istehsal edən zavodlara daşıdıran Fransa tacirləri Sultan bəyin yağ-pendir zavodunun məhsullarının da əsas müştəriləri idilər. İstehsal olunmuş yağ, pendir böyük motallara, dəmir və ağac çəlləklərə doldurulub buzlu zirzəmilərdə, soyuq kahalarda saxlanırdı. Məhsulları uzaq yerlərə daşımaq üçün bəyliyən xeyli atı, öküzü, kəl arabaları, dəvə karvanları vardı. Dinc əməklə məşğul olan Sultan bəyin ailəsinin də vətəndəşlərinin mühafizə etmək üçün çox da böyük olmayan süvari dəstəsi vardı.

Sultan bəyin milli qəhrəmana çevrilməsi 1905-ci il erməni-müsəlman hadisələri ilə bağlıdır. Müsəlman dəstələrdən birinə Sultan bəyin atası Əlipaşa bəy başçılıq edirdi, onun isə ən yaxın yardımçısı böyük oğlu Sultan bəy idi. Zəngəzur mahalında xalq arasında belə bir məsəl vardı: "Paşa bəyin ədaləti, Sultan bəyin cəsarəti".

Sultan bəyin fəaliyyətinin ikinci hissəsi 1918-ci il olayları ilə bağlıdır. 1918-ci ildən başlayan erməni-müsəlman müharibəsində Sultan

bəyin başçılıq etdiyi silahlı milis dəstələrinin bölgədəki müsəlman kəndlərinin mühafizə olunmasında müstəsna xidmətləri olmuş, Zabux dərəsində mühasirəyə alınmış Andranikin dəstəsinin əsas hissəsi məhv edilmiş, Qaragöl ətrafında toplanan çoxsaylı erməni silahlıları məğlub edilmiş və onlardan 600 nəfər əsir alınmış, İrana keçmək istəyən yüzlərlə erməni silahlısı Araz çayı yaxınlığında Sahil əməliyyatı ilə məhv edilmiş, Zəngəzurda onlarla kənd erməni silahlılarından təmizlənmişdir.

1920-ci ildən sonra Azərbaycanda Sovet imperiyası öz hakimiyyətini qurdu. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycan bəyləri öz vətənlərində qaçaq vəziyyətində yaşamağa başladılar. Onlar elə arxalanır, onları el saxlayırdı. Ermənilərin hiylələri ilə qırmızı Ruslar Sultan bəyə yeni sui-qəsd hazırlayırdılar. Yaranmış vəziyyətin mürəkkəbliyini dərk edən Sultan bəy Azərbaycan İnqilab Komitəsinə müraciət edir. Buradan ümidverici cavab almadığına görə Sultan bəy İran şahına üz tutur. Şah İranda Rusiyanın erməni casuslarının çox və qüvvətli olmasına baxmayaraq Sultan bəyin müraciətini qəbul edir. Sultan bəy qardaşları Xosrov bəy və İskəndər bəy ilə düşmənlərdən qoruduğu vətəndən xaricə mühacirət etməli olur.

Sultan bəy vətəndən, doğma yurddan, Qasımuşağı obasından ayrılarkən Kürdhacı kəndinin ərazisində ən uca zirvə, "Qarapalçıq" adlanan dağın zirvəsinə qalxır. Oradan Qırxqız yaylaqlarını, dağları son dəfə seyr edir və bir neçə bayatı çağırır:

Mən aşıq qəm qalağı,
Dağların qəm qalağı.
Dağlardan uca könlüm,
Olubdur qəm qalağı.

Mən aşıq dolan gözüm,
Dol gözüm, dolan gözüm.
Gedərsən qayıtmazsan,
Vətəni dolan gözüm.

Sovet imperiyasının göndərdiyi xüsusi casuslar İranda Sultan bəyin qardaşı İskəndər bəyi öldürdükdən sonra vəziyyətin pis olduğunu görəndə İran Şahı təhlükəsiz həyat şəraitini təmin edə bilmədiyini üçün Sultan bəyə Türkiyə dövlətinə müraciət etməyi məsləhət görür. Sultan bəy Türkiyə dövlətinə müraciət etdikdə Türk dövləti 1923-cü ildə hər iki qardaşı – Sultan bəy ilə Xosrov bəyi rəsmi keçidlə qarşılayıb Qars vilayətinin

Köçqoy kəndində mülk və malikanə verərək təhlükəsiz həyat şəraiti ilə təmin edir.

Sultan bəy 1955-ci ildə Qars ətrafında, Köçkoy kəndində vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

Nəvəsi Elburus Muradovun söhbətləri:

-Babamın qəbrini axtarmaq üçün uzun illər çalışdım. Dost və qardaş Türkiyəyə gedən hər tanışımdan soraqlamağı xahiş etdim. Gələnlərdən soruşdum. Gördüm deyən olmadı. Nəhayət, internet araçılığı ilə axtarışlarımı davam etdirdim. Qars vilayətinin Köçköy kəndində hələ XIX yüzildən laçınlıların məskunlaşdığını öyrəndim. Adil Laçın adlı bir nəfərlə yazışib, telefon nömrəsini öyrəndim. Zəngləşib vədələşdik ki, mən Türkiyəyə gəlim. 15 may 2006-cı ildə Türkiyəyə uçdum. Adil bəy məni Esenboğa hava limanında qarşıladı. Səhər saat 6-da Qarsa tərəf yola çıxdıq. Maşınla bir neçə saat yol qət etdik. Yolboyu həyacanlıyım. Görəsən, doğurdanmı babamın qəbri odadır, yoxsa başqa variantlar kimi bu da özünü doğrultmayacaq?! Sultan bəyin Ərzurumda, Konyada dəfn olunması haqda versiyalar mövcuddur. Nəhayət, Köçköy kəndinə yetişdik. Molla çağırıldı. Kənd əhalisinin seçmə ağsaqqalları ilə qəbiristanlığa getdik. Qəbiristanlıqda sadə bir qəbri göstərib "Sultan bəyin məzarıdır" söylədilər. Tutuldum. İnanmamağa əsasım yox idi. Amma qəlbimdə şübhələr vardı. Ağsaqqallar babamı olduğu kimi təsvir edib şübhəmi dağıtdılar. Qəribədir ki, Köçköy kəndində yaşayan adamların çoxu bizim soyun insanlarına bənzəyirdilər. Mən hətta öz oxşarımı da orda tapdım. Bakıya qayıdıandan sonra məndə olan nəsil şəcərəmizi yoxladım ki, müəyyən etdim ki, Adil bəyin ulu babası ilə mənim ulu babam doğmaca qardaşdırlar.

*Daşnakların və havadarlarının nəzərə almadığı qüvvə:
Andraniki ağlar günə qoyan Sultan bəy*

Tat qırğını

1905-6-cı illərdə Zəngəzurda və digər bölgələrdə törədilən erməni qırğınlarının təşkilatçısı çar Rusiyası idi. Müsəlmanlara silah gəzdirməyi qadağan etmiş çarizm erməniləri hər vəchlə silahlandırır. Qırğınların qurbanı tək-cə silahsız müsəlmanlar deyildi, erməni daşnakları məkrli planlar quraraq özlərinə sərf etməyən rus məmurlarını da terrorla aradan götürürdülər, məsələn İrəvan, Bakı, Gəncə qubernatorlarını, bir xeyli məmuru da qətlə yetirib çar hakimiyyətini müsəlmanların üstünə qaldırırdı. Artıq bu zamandan gələcək Erməni dövlətinin sərhədləri cızılmağa başlandı. Mir Möhsün Nəvvab “Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və ixtişaş tarixləri” əsərində canlı şahidi olduğu bu məsələləri, “parçala, hökm sür” siyasətini çox gözəl qələmə alıb.

Daşnak ordusunun əsrin əvvəllərində Zəngəzurda törətdiyi vəhşiliklərdən ən dəhşətli Tat qırğınıdır. Andranikin quduzlaşmış ordusunun

Tat kəndində törətdiyi vəhşiliklər heç bir müharibə tarixində görünməmişdir. Bu döyüşdə tatlar baltadan, yabadan, ağacdan, daşdan istifadə edib şücaət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti çox olduğundan düşmənin qarşısını ala bilməmişlər. Tatlar çox böyük itkilərlə məğlub olmuşlar. Daşnaklar camaatın bir hissəsini böyük kahalara doldurub ağzında kərmədən ocaq qalayıblar. Onları tüstüdə boğub, odda yandırılıblar. Bir dəstə əsiri Zabıx kəndinə gətirdikləri zaman yolda erməni dığalar bir gürzəni ağacla götürüb qolları bağlı kişinin üstünə atırlar. İlan dərhal kişinin boynuna dolanıb üz-gözünü gəmirir. Sonra qulağını ağzına alır. Kişi bir qədər getdikdən sonra huşunu itirib yerə yığılır. Daşnaklar kişinin öldüyünü güman edib başına, kürəyinə bir neçə daş salıb gedirlər. Əsir götürdükləri qadın və qızların əvvəl saçlarını kəsdirib çəti toxutdururlar. Onlara ağlasığmaz işgəncələr verib, çılpaq-çılpaq ağaclardan asırlar. Quldur daşnak ordusunda xidmət edən bir erməni hakiminin göstərişi ilə sağlam görünən kişi və qadınların başlarını kəsib qanlarını ayrıca qablara yığırlarmış. Yetmiş uşağın qarnına süngü soxub yol boyu işarə daşları kimi düzürlər. Patrona qənaət etmək məqsədi ilə adamların başlarını daşların üstünə qoyub gürzlərlə əzərək Zabıx çayına tökürlərmiş. Qədim

yazılı ağır bir daşı Ermənistana aparmaq üçün 20 nəfər Tat kişisini arabaya qoşurlar. Xumar adlı kənd Tat gözəlini Andranikin çadırına apararkən Sərt döngə deyilən yerdə qız qəflətən Özünü uçurumdan atıb intihar edir. Xumarın qardaşı İbrahimi qolu bağlı itlərin qabağına ataraq quduzlara parçalatdırır, sonra ağaca bağlayaraq sinəsinə bıçaq atırlar.

Daşnaklar törətdikləri vəhşilikləri Zəngəzur camaatı arasında yayıb vahiməyaratmaq üçün bir neçə qadın və kişinin budlarına, kürəklərinə möhürə bənzər dəmiri qızdırıb basaraq Abdallar kəndinə tərəf buraxırlar. Xəbər Ağanus, Fətəlipəyə, Söyüdlü, Mıgırdərə, Malxələf kəndlərinə çatanda camaat sel kimi axışıb köməyə gəlir. Lakin iş-ışdən keçmişdi. Kəndlər tamam yandırılıb əhalisi qırılmışdı.

İntiqam gecikmədi

Tat qırğınından sonra Andranik Abdallardan Şuşaya keçmək üçün Sultan bəydən yol istəyir. Elçiləri vasitəsi ilə Sultanbəyə çatdırır ki, hərgah Qarabağ yürüşümün təhlükəsizliyini təmin edə bilsən sənə istədiyən qədər qızıl verərəm. Sultan bəy Şuşa quberniyasında işləyən çox ağıllı, müdrik zəkali qardaşı general Xosrov bəylə təcili məsləhətləşdikdən sonra Andranikə bildirir ki, onun Qarabağ yürüşünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir qədər silah lazımdır. Andranik Sultan bəyə 20 qatır yükü silah verir. Sultanbəy Andranikdən aldığı sursatla özünün süvari dəstələrini silahlandırır Qaladərəsindən Şuşaya gedən yolda, Yeddiqatın ayağında nal şəkilli pusqu yaradır. Andranikə xəbər göndərir ki, yolda şübhə doğurmamaq üçün topları da sökdürsün və mənim işarəmi gözləsin. Andranik belə də edir. Topları sökdürüb, yükləri hazırlatdırır. Əhvalatın üçüncü gününün axşamı Sultanbəy Andranikə xəbər göndərir ki, gecə gəlin keçin. Andranik xəbəri alandan bir az sonra silah yüklənmiş 170 qatır karvanını Şuşaya yola salır, özü isə sübh çağı ordu ilə getmək qərarına gəlir.

Eyni zamanda həmin gecə Sultanbəy bir neçə atlıya neft dolu tuluqlar verdirib tapşırır ki, Dığa, Xinzirəyə, Gorusa, Sisiana gedib Andranikin gəldiyi yollardakı bir neçə erməni kəndlərinə od vursunlar. Gecə Andranikin silah aparan karvanı yeddiqata çatanda Sultanbəyin pusquda dayanmış süvariləri meşədən çıxıb silah yüklü qatır karvanının yönünü Kürdhacı kəndinə tərəf döndəririlər. Beləliklə, zəhmli silahlar Andranikin

ordusunun əlindən çıxır. Həmin gecə arxa kəndlərdən tez-tez çaparlar gəlib Andranikə bildirirlər ki, türklər arxadan hücumla keçib kəndləri yandıra-yandıra gəlirlər. Qayıdıb onların qabağını kəsmək lazımdır. Gecədən xeyli keçmiş Andranikə xəbər verirlər ki, Qarabağa göndərdiyin silah yüklü qatır karvanı keçib Sultanbəyin dəstələrinin əlinə. Bu xəbəri eşidən Andranik buraxılmış səhvin nə ilə nəticələnəcəyini dərk edərək qorxu və həyəcanını ordusundan gizlədə bilməyib çox bərkdən hönkürək zarıyır. Sonra orduya geri qayıtmaq əmri verir. Andranikin ordusu geri dönüb Zabıx kəndinin yaxınlığındakı dərin dərədən Dığ kəndinə keçmək istəyərkən Sultanbəyin dəstələri daşnakları mühasirəyə alıb dərəni qabaqdan və arxadan kəsirlər. Tarixdə daşnaklara ibrət dərəsi olsun deyə Sultanbəy quldur ordusunun minlərlə əsgərini, 61 yüksək çinli zabitini quzğunlara yem edir. Qocalar danışırlar ki, bir müddət Zabıx çayından qan axırmış.

Andranikin quduz ordusunun Zabıx dərəsində məhv edilməsi xəbəri Zəngəzur kəndlərində böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olub.

Erməni daşnak ordusunun yenidən təşkil edilən, Dəlidağ, Minkənd istiqamətindən Qarabağ ermənilərinə köməyə keçmək istəyən hərbi dəstələri ilə döyüş bu dəfə Qaragöl ətrafında 1917-ci il mayın 10-da səhər saat dördə başladı. Kürd partizanlar səhih məlumatlar gətirmişdi, döyüşə atılacaq dəstə başçılarının hər birinin yeri, vəzifəsi müəyyən edilmişdi.

Döyüşə Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcətın rəhbərliyi ilə qazilər dəstəsi, Pristav Şahsuvar bəy Kələntərovun dəstəsi də cəsür, igid atlılarla gəlmişdi. Sultanbəy Qazının Azərbaycan dilinə tərcümə edib ona bağısladığı nəfis toxunmuş dəsmala bükülü “Quran”ı 3 dəfə öpüb üzünü qibləyə dönüb başını, əllərini göyə qaldırdı, hamının eşidəcəyi səslə dedi: “Ey “Quran”, haqq işimizə görə bizə özün kömək elə”. Sonra ehtiramla “Qurani” ürəyinin başına qoydu. Qazıya tərəf dönüb, ehtiramla: “inşallah qələbə bizim olacaq!” dedi. Yuxuda heç nədən xəbərsiz, tökdükləri qanlardan doyub yatmış, Qarabağa sabahkı hücumun xoş xəbərləri ilə yatan daşnak ordusunun hədəfi dünəndən nişan alınmışdı, əmr gözləyən topçular komandiri Çal Aslana tərəf dönüb “atəş!” komandası verdi. İlk topun mərmiləri silah-sursat anbarını göyə sovurdu, yer-göy titrədi. Səhərin ala toranında başlarını itirən yağılar hara qaçmağı da ayırd edə bilmədilər. Hər tərəfdən top, güllə yağışı altında qışqırıq, ah-vay nidaları eşidilirdi.

Müqavimət göstərmək barədə düşünməyə, nə də qaçmağa imkan yox idi. Qaragöl döyüşündə Sultanbəy 9 uzaqvuran, 5 yaxınvuran toplardan, 40 pulemyotdan, 3 min müxtəlif növ tüfəngdən, 120 qılıncdan, 50-dən çox güzrdən, 9 minə qədər silahlıdan istifadə edirdi. Bunların əksəri Andranikdən qənimət alınmışdı. Döyüş günortaya qədər davam elədi. Əsir alınanların sayı 600-dən çox idi. Hər tərəf qırılan və yaralananlarla dolu idi. Qaranlıq düşənə yaxın Sultanbəy atlara qoşulu topları sürətlə yeni mövqelərə çıxarmağı əmr etdi, topların üzünü daşnak yuvası, Andranikin özünü general-qubernator elan edib mərkəz seçdiyi Gorusa çevirdi. Ağaməmmədin Minkənd alayı mühasirəyə alınmış Xinzirək kəndinə tərəf qaçanları güllə yağışına tutdular.

Bununla Zəngəzur yaylaqlarındakı təhlükələr aradan qaldırıldı. Sultan bəy Araz çayı ətrafındakı tərəkəmə ellərinə adam göndərdi ki, yaylaqlara arxayın köçə bilərsiniz.

Sahil əməliyyatı

Sultan bəyin qəfil zərbələrinə tab gətirməyib İrana qaçmaq istəyən silahlı daşnak dəstələri Araz çayı sahilindəki qamışlıqlara doluşaraq gecələr fürsət tapan kimi çaya tökülüb o taya adlayırdılar. Buna yol vermək olmazdı, düşmən sonadək qovulub məhv edilməli idi. “Sahil əməliyyatı” hazırlandı. Bu savaşa Həkəri və Bərgüşad çaylarının vadilərindəki kəndlərin camaatı və Zilanlı kürdləri xüsusi fəallıq göstərirdilər. Zilanlı kürdləri Arazın sahilində sol cinahda Dirı dağı, Xudafərin körpüsünü, sağ cinahda isə Mincivanadək sahil boyunu nəzarət altında saxlayıb Arazı tökülən daşnak dəstələrini gülləbaran edib axırlarına çıxırdılar. Kürdlər donuzları neftləyib, od vurub qamışlıqlarda yanğınları törədərək düşmənləri məhv edirdilər. Yanğından qaçan erməniləri Zəngilan, Məmmədbəyli kəndlərinin ətrafındakı dərələrdə kütləvi şəkildə qırırdılar. Daşnakların xaricə aparmaq istədikləri vətəni əllərindən alıb Azərbaycan kəndlərinə paylayırdılar. Sahil əməliyyatı zamanı ermənilərdən alınmış silahlarla Çaytumas, Ağalı, Alaqrşaq, Xanlıq kəndlərində güclü silahlı dəstələr yaradırdılar.

Daşnaklar bolşevik cildində

Əcnəbi ölkələrə qaça bilməyən bəzi daşnaklar cildlərini dəyişib Gorusda inqilabçıların sıralarına soxuldular. Beləliklə, Zəngəzurda çox təhlükəli vəziyyət yarandı. Daha doğrusu, Mikoyanın, Saumyanın Zəngəzur siyasətinin həyata keçirilməsinə başlandı. Məqsəd Zəngəzurda Azərbaycanlıları “əritməkdən” ibarət idi. Bu vaxt minlərlə adamları yenidən Gorusun türmələrinə doldurdular. Onlara ağır işgəncə verdikdən sonra “inqilab”, “yeni cəmiyyət” düşmənləri, varlılar, mülkədarlar, qolçomaqlar və s. adlar qoyaraq özlərinə qəbir qazdırtırıb gecələr saxta hökmələr oxuyaraq güllələyib cinayətin izini itirirdilər. Yerə qənaət etmək üçün bəzən onlarla adamı güllələyib bir xəndəyə tökürdülər. Andranik zülmündən xilas olub Qarabağa gedən çox sayda zəngəzurlu bolşeviklərə inanıb doğma yurdlarına qayıdanda burda onları gözləyən aqibətdən xəbərsiz idilər. Gorus küçələrinin altında minlərlə günahsız öldürülmüş azərbaycanlının sümükləri çürümüşdür. Mikoyanın tapşırığı ilə Zəngəzurda azərbaycanlılarla kürdlər elə seyrəldildi ki, Zəngəzurda mal-qara saxlamağa kişi qalmamışdı.

Erməni agentlər gecələr rus əsgərlərlə gəlib Azərbaycan kəndlərindən mal-qaranı, bəzən evlərdən istədikləri şeyləri yığıb aparırdılar. Bir də göürdün ki, gecənin yarısı bir neçə erməni yanlarında rus əsgəri, təlim görmüş itlərlə varlı ailələrin sahiblərini götürüb apardılar. O gedən bir daha qayıtmazdı.

Sultan bəyin qızı Bəyim xanımın xatirələrindən

Uzun illər sürgünlərdə olmuş Bəyim xanım ailələrinin faciəli taleyindən belə nəql edir:

- Qırmızı ruslar Zəngəzura gəldikdən sonra atama ardi-arası kəsilmədən sui-qəsd edirdilər. Qəsdlərin birində atama güllə də atdirdilər, çənəsindən yaralanmışdı. Atamın yağı düşməndən namusla qoruduğu doğma vətəninə özünü qorunmağına heç bir ümid yeri qalmamışdı. Bütün mülklərimiz əlimizdən alınmışdı. Atam gələcəkdə vətəni yenə düşmənlərdən xilas etmək, əlverişli zamanı gözləmək üçün İran, ya

Türkiyəyə mühacirətə getmək qərarına gəldi. Anam Qarabağ xanlarının nəslindən, şair Natəvanın nəslinin ziyalı qızlarından biri idi. Bugünkü Xan kəndi mənim ana babalarımın torpaqlarıdır. Biz bir qədər Qarabağdakı qohumlarımızın himayəsində yaşadıqdan sonra Bakıya köçməli olduq. Anam ziyalı, qoçaq və bir qədər də diplomat qadın olduğundan xeyli vaxt məsul vəzifələrdə işlədi. Bakı Şəhər sovetinin deputatı oldu.

Otuzuncu illərin həyəcanlı gecələrinin birində qapımız döyüldü. Anam qapını açdı. Hərbi formada bir neçə adam icazəsiz evə girib başladılar evi axtarmağa. Evi alt-üst etdilər. Biz hələ də məəttəl qalmışdıq ki, bunlar nə axtarırlar. Demiyəsən, NKB-də işləyən daşnak agentlər çoxdan bizim evi nəzarət altında saxlayıb güdürlərmiş. Bir azdan atamın şəkli, “Quran”ı, müxtəlif, lazımlı sənədləri, qiymətli əşyaları saxlanan boxçanı yükün arasından götürüb açdılar. Gələnlərdən biri erməni idi. O atamın şəklini görəndə kimi həyəcanla: “vot, vot Sultanbek” deyib şəkli onunla gələnlərə göstərdi. Bir neçə dəqiqədən sonra anama bildirdilər ki, evdən heç nə götürmədən həbs olunursunuz. Əynimizin paltarlarını da götürməyə də imkan vermədilər. Gecə hamımızı gətirdilər Bayıl türməsinə. Biz türmədə eşitdik ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin ailəsi də burdadır. Sonra bizə dedilər ki, 700 azərbaycanlı qadını bu gecə sürgün edəcəklər. Səhərə yaxın bizi yük vaqonlarına doldurub Bakıdan çıxartdılar. Hara apardıqlarını bilmirdik. Yağışın, küləyin, günün altında bir aya yaxın yollarda qaldıq. Aclığa, susuzluğa tab gətirməyib ölənləri qatar gedə-gedə hara gəldi atırdılar. Demək olar ki, hamı üzülmüşdür. Körpə uşaqların vəziyyəti daha ağır idi. Üstümüzdə dayanan silahlılar Azərbaycan uşaqlarına düşmən uşağı kimi baxırdılar. Hər gün gözümüzün qabağında onlarla uşaq ölürdü. Bu vaxt ən dəhşətli ölənlər azərbaycanlıların məzarları üstündə ad-soyad yazmağa icazə verməmələri idi. Gələcəyə iz qalmasın deyərək, qəbiristan yaratmağa qoymurdular. Azərbaycanlıları mənəvi cəhətdən ən çox sarsıdan burada da məhbusların taleyinin ermənilərin ixtiyarına verilməsi idi. Azərbaycanlılar yaşayan həbs düşərgələrində ermənilər ağlasığmaz dəhşətlər törədirdilər. Canilər qadınların üstlərindəki qızıl zinətləri (təsadüfi hallarda bəzi qadınların üstündə qızıl olurdu,) açırdılar, hətta ağızlarındakı qızıl dişlərini də kəlbətinlə sındırıb çıxarırlar, düşərgələr dolu idi azərbaycanlılarla. Çox vaxtı adamlar bir-birilərindən soruşurdular ki, görəndə Azərbaycanca heç azərbaycanlı qalıbmı? Sürgündəki adamları çox işlədirdilər. Qazaxıstanın bir çox vilayətləri

sürgün olunmuş azərbaycanlıların qabarlı əlləri, alın tərləri hesabına abadlaşdırılmışdı. Anam qoçaqlıqda ad qazanmışdı. İşdən sonra sürgündəki azərbaycanlı uşaqlarına savad öyrətmək məqsədi ilə dərnək təşkil etmişdir. Uşaqlar anamı müəllim deyə çağırırdılar. 1948-ci ildə anam icazə ilə Bakıya gəlib, Bağirovun qəbuluna yazılıb onunla görüşür. Ailəmizin Bakıya qayıtması haqqında icazə istəyir. Bağirov anama deyir ki, Sultanbəy nəslinin bir daha Azərbaycan torpağına ayaq qoymağına icazə verilməyəcək. Anam cəsarətlə qəbuldakıların yanında Bağirova deyir: “Sultanbəyxalqının qəhrəman oğludur. O, Zəngəzurda xalqımızı daşnaklardan xilas etmişdir. Tarix bunu heç vaxt unutmayacaq. Amma sən, bu gün Azərbaycan xalqını sürgünlərdə məhv edən cəllad kimi vaxt gələcək xalq qarşısında cavab verməli olacaqsan”.

Anam kor-peşman yenə Qazaxıstana qayıtdı. 1956-cı ilə qədər biz sürgündə qaldıq. Biz Azərbaycana qayıdanda Bağirovun məhkəməsi gedirdi. Anamı da məhkəməyə dəvət etmişdilər. Anam bir banka qara mürəkkəb düzəltdi ki, məhkəmədə onun üzünə çırpınsın. Lakin nə fikirləşdisə məhkəməyə getmədi. (Səbahəddin Eloğlunun “Zəngəzur hadisələri” kitabından)

Ruhu Qarabağda, cismi Trabzonda Azərbaycanın ilk Hərbi naziri Xosrov bəy Sultanov

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il may ayının 10-da Zəngəzur qəzasının Hacısamlı nahiyəsinin Kürdhacı (Qasımuşağı obasında) kəndində (indiki Laçın rayonu) dünyaya göz açmışdır. Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Odessada ali tibb təhsili almışdır (1903-cü il), Nəri-

man Nərimanovla tələbə yoldaşı olub. Oxuduğu Odessa Universitetinin rektorunun qızı ilə evlənir, Xosrov bəyin ondan Murad adlı bir oğlu olsa da, uşaq yaşlarında dünyasını dəyişir və bir daha ailə qurmur.

Tiflis və Bakıda fəal siyasi, ictimai iş aparır. 1915-ci ilin martında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Xosrov bəyin başçılığı ilə (Xosrov bəy Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkili olub) Anadoluda rus-erməni qırğınlarından sağlamat qalmış əhaliyə yardım üçün bir komissiya göndərib. O, aprelin 15-də Ərdahandan “Kaspi” qəzetinə yazırdı:

“Müsəlmanlar yaşayan bütün məntəqələrdə bir nəfər də olsun canlı insan tapmaq mümkün deyil. Yalnız 2 məntəqəyə 50-60 qadın-uşaq, 6 da əldən düşmüş qoca vardır.” O gecə-gündüz xəstələri müalicə edir, dərman tapmayanda uşaqlıqdan Laçında böyüklərdən öyrəndiyi tibbi müalicələrlə, bitkilərdən hazırladığı məlhəmlərlə insanlara şəfa verirdi. Evində zəngin kitabxana yaradıb gənclərə, uşaqlara təmənnəsiz dərslər deyirdi.

1918-ci ilin 28 mayında Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsinə-İstiqlal Bəyannaməsinə imza atan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Xalq Cümhuriyyətinin həmin gün təşkil edilmiş birinci hökumət kabinetində Xosrov bəy hərbi nazir postunu tutmuşdur. O, Zaqafqaziya Seyminin və Azərbaycan parlamentinin üzvü, əvvəl “Müsavat”ın (1917-ci il) üzvü olub, sonra da “İttihad” partiyasının qurucularından olmuşdur.

AXC Hökuməti 1918-ci ilin yayında Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarını Gəncə quberniyasının tərkibindən çıxarıb Qarabağ

general-qubernatorluğu yaratmışdı. Xosrov bəy Sultanov 1919-cu ilin 15 yanvarında Gəncə general-qubernatorluğundan dəyişdirilib Qarabağın general-qubernatoru təyin olunmuşdur. Müavini isə məşhur bolşevik Çingiz İldırım idi. Həmin ilin 21 martında erməni-daşnak hərbi dəstələri Qarabağa yeganə keçid olan Əsgəran keçidini zəbt etmişlər. Amma daşnak generalı Njdenin hərbi dəstələri Xosrov bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan əsgərləri tərəfindən mayın 30-da darmadağın edilmiş, Xankəndi və Şuşa geri alınmışdır.

Bolşeviklərin Azərbaycanı işğalından sonra da Xosrov bəy Nərimanov, Çingiz İldırım kimi nüfuzlu söz sahiblərinin sayəsində Şuşada İnkilab Komitəsinin rəhbərliyində saxlanmışdı, ancaq bütün hakimiyyət strukturlarına, xüsusən də “Çeka”ya, XI Qızıl Ordunun siyasi rəhbərliyinə, NKVD-yə soxulmuş daşnak tör-töküntüləri Xosrov bəy və Sultan Bəy qardaşlarının onlara tutduğu divanı unutmamışdılar. Bakıdan onun həbsinə razılıq ala bilməyəndə Moskvaya yazmağa başladılar, arxivlərdə saxlanan danoslarda Xosrov bəyin 74 erməni qız-gəlinini zorladığı da yer almışdı. Nəhayət, arvadı erməni olan Serqo Orconikidze və Mikoyanın razılığı ilə Xosrov bəy iş otağından rus ordusunun xüsusi idarəsinin zabitləri tərəfindən həbs edilib Bayıl türməsinə gətirilir. Bu xəbəri eşidib toy-bayram edən ermənilər yenidən ayağa qalxıb Azərbaycan hökumətinə qarşı Ermənistana birləşmək tələbi ilə Şuşada, Vərənddə üsyan qaldırırlar. Qəza İnkilab Komitəsinin rəhbəri Şamil Mahmudbəyov N.Nərimanova, H.Sultanova, Ə.Qarayevə məktub yazaraq Xosrov bəyin həm azərbaycanlılar, həm kürdlər, həm də dinc erməni əhalisi arasında böyük nüfuza malik olmasını, sülhpərvər insan olmasını, dinc azərbaycanlı ailələrinin erməni silahlılarından qorunmasında misilsiz xidmətlərini əsas tutaraq tezliklə Xosrov bəyin azad edilməsi xahişi ilə müraciət edir, onu şəxsən zəminə götürməyə, onun loyallığı, bütün hərəkətləri üçün şəxsən məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu da bildirir. Ancaq göstərilən cəhdlər nəticəsiz qalır, generalın həbsi Qafqazda əsas söz sahibi olanlar tərəfindən verilmişdi, ona görə də Orconikidzeyə göndərilən müraciətlərin müqabilində Xosrov bəyin tezliklə aradan götürülməsi barədə göstəriş gəlir.

Lakin təzə bolşevik hökumətində Hərbi Dəniz Donanmasının komandanı olan çox cəsur, qorxubilməz insan olan Çingiz İldırım çox sevdiyi əmisi oğlunun haqsız həbsinə, onu gözləyən labüd ölümə laqeyd

qala bilməzdi, məhz onun qurduğu əməliyyatla Xosrov bəy həbsxanadan qaçırılır. Bəzi araşdırmaçılar burda Nərimanovla Xosrov bəyin tələbəklik illərindən yaxın dostluq münasibətlərinin də rol oynadığını yazırlar.

1923-cü ildən general Xosrov bəy Sultanovun həyatında mühacirət dövrü başlanmışdır. 1924-cü ildə İstanbulda yaradılmış Qafqaz Konfederasiya Komitəsinin 3 azərbaycanlı təsisçi rəhbərindən biri olmuşdur, o biriləri Ə.Əmiraslanov, Ə.Şeyxzamanov idi. Əlimərdanbəy Topçubaşov və digərlərinə qarşı Türkiyədə çıxan tənqidi yazı, çıxışlara “Yeni Kafkazy” dərgisində və digər qəzetlərdə tutarlı cavablar verib, Azərbaycan istiqlalı ilə bağlı yazıları çıxıb. O, Türkiyə, İranda (1926), daha sonra Fransa və Almaniya da yaşamış, Almaniya da Tibb Universitetində professor vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycanlı əsirlərin müalicəsi, xilas, onlardan ibarət xüsusi dəstələrin yaranmasında xüsusi səylər göstərib. Yüzlərlə insanın nicat tapmasına yardımçı olub.

Türkiyəyə qayıdıb çox güman ki, başqa adlarla həmişə onu gözləyən erməni terrorçularından gizlənərək yaşamışdır.

Xosrov bəy Sultanov 1947-ci ildə Trabzonda vəfat etmişdir.

Xosrov bəy Sultanovun nəticəsiz qalan israrlı təkidləri:

“...geciksək, Zəngəzur və digər qəzaları itirəcəyik”

Amerika, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan, Rusiyanın çox böyük səxavətlə silahlandırdığı ciddi hərbi intizama malik qoşunları ilə Zəngəzurdə 115-dən çox türk-kürd kəndini yağmalayaraq dağıtmış, 5 mindən çox silahsız insanı qətlə yetirib Gorusu mərkəz seçib özünü “Zəngəzur qubernatoru” elan etmiş Andranik Uzunyanın canlı qüvvəsini barmaqla sayılacaq qədər mühafizəçiləri istisna olmaqla Laçınlı Sultan bəy Paşabəy oğlu Sultanov başının dəstəsi ilə Zabux dərəsində aldadıb mühasirəyə salaraq tamamilən məhv etmişdi. Andronik bu biabırçı məğlubiyyətdən sonra xəfiyyəsi olduğu, planlarını yerinə yetirməyə zəmin durduğu İngiltərə və Fransa hökumətlərinin yardımını ilə miskin görkəmdə Avropadakı himayədarlarının yanına qaçmışdı (25 mart 1919).

Sultan bəy Azərbaycan tarixinə öz adını həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xilaskarı kimi ədədi yazdırmışdı. Erməni daşnakları Əsgəran qalası, Şuşa da daxil, bütün Qarabağa nəzarəti ələ keçirib “Qarabağ

Respublikası” yaratmışdı. “Bakı Soveti” isə Şaumyanın əlində idi. Koalisiya qüvvələrinin-ingilis, fransız, italyan hərbiçi və diplomatlarının təlimatı ilə hazırlanıb qarşıya qoyulan məqsəd Rusiyanı Qafqazdan çıxarıb yenidən müstəqilliklərini elan etmiş 3 respublikanı nüfuz dairəsinə daxil etmək, Bakı neftinə sahiblənmək, Naxçıvanla Şuşa arasında yaşayan müsəlman əhalini qırıb bu əraziləri boşaldıb yeni yaradılacaq xristian Ermənistan respublikasına qatılmasına maneəsiz zəmin hazırlamaq, Zəngəzur və Qarabağdakı erməni qoşunlarının birləşib Gəncəyə hücum etməsi, Azərbaycan Milli Şurasını-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini beşikdəcə boğmaq, Bakıya tərəf hərəkətə başlayıb üzübəri gələn Bakı sovetinin hərbi hissələri ilə birləşib “Böyük Ermənistan” ideyasını tez bir zamanda reallaşdırmaq, Nuru paşa komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun hərbi yardımını gəlib çatanadək Qafqazda- Türkiyə və İranla Rusiya arasında elan edilmiş müsəlman-türk cümhuriyyətinin yaranmasına imkan verməmək, koalisiya qüvvələrinin Atatürk komandanlığında Anadoluda uğradıqları sonuncu səlib yürüşündəki acı məğlubiyyətin əvəzini Qafqaz müsəlman türklərindən çıxmaq idi. Bəşər tarixində misli az-az olan peşəkarlıq, ermənilərin yuxuda da ağına gəlməyən müdrik dəqiqliklə hazırlanmış həmin cəsarətli hərbi əməliyyatda Sultan bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Hökumətindən heç bir kömək almadan, ala bilmədən erməni və erməni dostlarının bu planlarını puça çıxarmışdı. Həmin günlərdə paralel olaraq Sultan bəyin qardaşı, AXC-nin ilk hərbi naziri, Gəncə, sonra da Qarabağ quberniyasının general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun rəhbərliyi altında Qarabağdakı milis və yenidən təşkil edilən hərbi dəstələrin iştirakı ilə erməni hərbi hissələrinə qarşı uğurlu əməliyyatlara başlanmış, Əsgəran və Şuşa azad edilmiş, Erməni Milli Şurası Şuşadan qovulmuşdu.

Lakin acı təəssüflər olsun ki, ermənilərin aldığı bu sarsıdıcı zərbələrdən sonra AXC hökuməti yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Zəngəzur və Qarabağda erməni mövcudluğuna son qoymaq fürsətini əldən verdi, Qarabağda baş verən hadisələrin mərkəzi siması olaraq Xosrov bəy Sultanovun 1918-ci ilin mayından başlayaraq aprel 1920-ci ilədək Nazirlər Şurasına, Hərbi Nazirliyə, Milli Şuraya, Baş nazirlər Fətəlixan Xoyski və Nəsibbəy Yusifliyə ünvanladığı xeyli məktub, teleqram, reportları, xüsusən Qafqazda əsas söz sahibi olan ingilis generalı Şateltvortla Qarabağ məsələsinə dair apardığı müzakirələrdən dərhal sonra 25 iyun

1919-cu il tarixdə Milli Şuraya göndərdiyi “Qarabağda ingilis siyasəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış vəziyyət və onun düzəldilməsi üçün zəruri tədbirlər” adlı məlumat-məruzəsi, eləcə də Andranikin 1918-ci il sentyabrın 4-də Zəngəzura ayaq basdığı gündən tökdüyü qanlar, məqsədi, hərəkət planları barədə qəza rəisi Məlik Namazəliyevin Gəncə, ardınca da Bakıya göndərdiyi onlarla məktub, teleqram da Milli Şurayı, AXC Hökumətini lazımi zamanda qətiyyət, siyasi iradə, cəsarətli hərəkətə keçməyə sövq edə, inandıra bilmədi. Hələ üstəlik 1918-ci ilin qanlı mart qırğınlarından sonra da, hətta Nuru paşa komandanlığında Bakının işğaldan azad edilməsindən sonra belə ermənilərin həyasızlıqla AXC-nin Bakıdakı bütün hökumət strukturlarında möhkəmlənmək, parlamentdə daha çox yer tutmaq səylərinə nəinki gərəkən cavab verilmədi, hətta süst biganəliklə, sanki heç nə olmamış kimi ermənilərin Bakıda yenidən qol-qanad açmalarına imkan yaradıldı. Daşnak erməni ordusunun əsas pul kisəsindən biri Bakıda yaşayan, mart qırğınlarının, Nuru Paşa qoşunlarına qarşı müqavimətin təşkilatçılarından olan general Baqratuni idi.

Xosrov bəy həmin günlərdə israrla xarici emissarlarının kölgəsində Qarabağda lövbər salmış Erməni Milli Şurasına və onların hiyməsindəki silahlı dəstələrə 6 gün ərzində tabeliyindəki hərbi hissələri ilə birlikdə Qarabağ və Zəngəzurun hüduqlarından çıxması barədə ultimatum verilməsini, yuxarı Qarabağ ərazisindəki əslində mövcud olan ikihakimiyyətliyə son qoyulmasını, imtina edib çıxmadıqları təqdirdə, AXC-nin hərbi hissələrinin təxirə salınmadan Zəngəzura yeridilməsinə icazə və kömək istəyirdi, İranla sərhəd bölgələrində boş-boşuna dayanmış 600 nəfərlik top-tüfəngli hərbcilərin bu məqsədlə onun sərəncamına göndərilməsini rica edirdi, xəzinədən ayrılmış pulun, hərbi geyimlərin hələ də gəlib çatmadığını yazırdı, erməni silahlı qüvvələrinin Laçında ağır itkilərə məruz qalmasından sonra bir daha müvazinətini düzəldə bilmələrinə imkan verməmək üçün bunun vacibliyini əsaslandırırırdı və İrəvandan Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə planlanan, uzağa hesablanan hərbi yürüşlərinin qarşısının alınmalı olduğunu yazırdı, təhlükə barədə dönə-dönə xəbərdarlıq edirdi: “...geciksək, Zəngəzur və digər qəzaları itirəcəyik, Azərbaycanda hərə-mərclik yaranacaq”-deyirdi. O, ingilislərin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış müqavilələrin ermənilərin xeyrinə olduğunu, bununla vaxt qazandıqlarını, imkan düşdükcə öz bəd əməllərini davam etdirəcəklərini,

AXC hərbi dəstələrinin Şuşa və Laçından (Abdallar) çıxarılmasının yolverilməz olduğunu, ingilis siyasətinin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa yönəldiyini, iki qonşu xalq arasında münasibətləri hədsiz kəskinləşdirdiyinə dair sənədlər, sübutlar, müraciətlər göndərirdi, əvəzində isə AXC Bakıdan İrəvana, Tiflisə, Amerika, İngiltərə, Fransa, İtaliyanın hərbi və diplomatik missiya başçılarına xahişlər, dişsiz xəbərdarlıqlar, ard-arda nəticəsiz qalan notalar göndərirdi.

Xosrov bəyin tələblərinin nə qədər düzgün olduğunu zaman göstərdi, onun tələbləri, mövqeyi qəti idi, vətəni, millətini, dövlətini sevən bir hərbcinin siyasi iradəsinin həyat, mücadilə amalı idi, yeganə doğru yol idi:

1. Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina edilməlidir,

2. İngilislər Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində bizə yalnız maneçilik yaradırlar,

3. Məcburi tədbirlər görülmədikcə ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmayacaqlar,

4. Bu problem həllini tapmadıqca əhali hökumətin gücsüz olduğuna inanacaqdır. Bu isə həmin bölgələrdən əlimizi tamam üzmək deməkdir.

Xosrov bəy məsələnin həllinin yolunu da göstərirdi:

1. Təxirə salmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, ermənilərin İrəvandan Zəngəzura, Azərbaycanın digər bölgələrinə hərəkətinin qarşısını almaq,

2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və altı gün vaxt qoymaq

3. Bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək, ultimatum dövründə onlarla hər cür danışıqları kəsmək, ultimatum bitdiyində dərhal hərbi əməliyyatlara başlamaq və bütün məsuliyyəti erməni başçılarının üzərinə qoymaq...

Xosrov bəy "İttihad" partiyasının qurucu rəhbərlərindən idi, Osmanlıda bu partiyanın rəhbəri Hərbi nazir Ənvər Paşa idi, Xosrov bəy Ənvər Paşanın erməni məsələsini necə həll etdiyini də gözəl bilirdi; erməni durduqca problem duracaq, erməni məsələsini həll etməyin yeganə yolu ermənilərdən azad olmaqdır.

Tarixi şans bir dəfə verilir, sən ondan yararlanmadınsa, qarşıdakı

yararlanacaq, Zəngəzur ortada qalıb sahibini gözləyən ov kimi idi, birinci kim götürdüsə onundu...

Ruhun bizi bağışlamasın, Xosrov bəy, qarşında üzümüz qara, başımız aşağıdır. Sən nə qədər uzaqgörən insan imişsən! Budur 20 ildir sənin tələblərinə, çağırışlarına, hay-həşirinə əməl edilmədiyinin ağrısını bu dəfə daha ağır yük altında çəkirik...

Xosrov bəy 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Hərbi nazir vəzifəsini qəbul edərkən Milli Şura qarşısında 3 vəzifəni yerinə yetirəcəyini bu sıra ilə elan etmiş və bundan ötrü Hökumətin yardımını istəmişdi: “erməni hərəkəti ilə mübarizə və bu hərəkətin tamamilə məhv edilməsi, qayda-qanunun bərpa olunması, məcburi köçkünlər arasında gəzən epidemiyalarla mübarizə, onlara yardım”. Ancaq erməni məsələsində tutduğu qətiyyətli mövqenin nəticəsi olaraq Xosrov bəy tezliklə istefaya getməyə məcbur qaldı və Rusiyada ali hərbi təhsil almış general yeni hökumətdə Əkinçilik naziri postuna və Qarabağın general-qubernatorluğuna təyin edildi. Bu qeyrətli, vətənsəvər insan son gücünə qədər ermənilərin Şuşa da daxil, Qarabağın dağlıq hissəsinə girməsinə, Zəngəzur qırğınlarının burda təkrar olunmasına imkan vermədi, gücü, qüvvəsi yalnız bura qədər yetdi. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəyin 1919-cu il aprelin 2-də AXC Nazirlər Şurasının sədrinə məktubda yazırdı ki, general-qubernatorluğun hüduqlarında siyasi məsuliyyəti mən daşdığım halda hərbi hissələrin mənə tabe olmaması, lazımı zamanda silahlı qüvvələrin gücündən istifadə etmək hüququndan, həm də hökumətlə teleqraf, rabitə əlaqəsi, xüsusən zəruri hallarda Hərbi nazirlə əlaqə qurmağımın qeyri-mümkünlüyü bölgəni böhranlı vəziyyətə salıb, faktik olaraq iki-hakimiyyətlik hökm sürür, ingilis missiyası öhdəsinə götürdüyü missiyanı yerinə yetirmir, ermənilərlə, ingilislərlə apardığımız danışıqlar heç bir nəticə vermir, ermənilərin hərəkətlərindən görünür ki, onlar güclü hazırlıq aparırlar. Qanuna görə general-qubernatorun hakimiyyəti Baş komandanın hakimiyyətinə bərabər tutulur, ona görə də hərbi hissələr onun tabeliyinə keçməlidir. Cavab gəlmir, Xosrov bəy yenidən yazır: “...Qarabağda erməni məsələsinin dinc yolla həlli üçün hərbi hissələrin mənə tabe edilməsinin zəruriliyi haqqında dəfələrlə verdiyim bəyanata baxmayaraq indiyə qədər cavabsız qalmışdır. Mənim tərəfimdən bildirilmişdir ki, bu cür tabe edilmə qətiyyətli mövcud qanunlarla ziddiyyət təşkil etmir. Məsələnin bütün vacibliyinə və təxirəsalınmazlığına

baxmayaraq, Azərbaycanın bu vilayətinin taleyi bu məsələnin həlli ilə bağlıdır. İndiki vaxtda Qarabağ məsələsinin həll edilməsinin mənim cavabdehliyimdə olduğunu nəzərə alaraq xahiş edirəm ki, hərbi hissələri Qarabağın general-qubernatoruna tabe edilməsi haqqında qərar verəsiniz, ya da mənim istefamı qəbul edib, hərbi hissələri ona tabe etməklə digər bir şəxsi mənim yerimə təyin edəsiniz. Mən bu haqda bəyanat verərkən tamamilə vətənpərvərlik hisslərindən çıxış edirəm. Nə üçün? Ona görə ki, vilayətdə hərc-mərclik olmasın, vilayət özbaşına buraxılmasın, Hökumətin Qarabağdakı nümayəndəsinə heç bir mövcud siyasi vəziyyətlə, mövcud qanunlarla bəraət qazandırılmayan qeyri-müəyyən və anlaşılmayan münasibət bəsləyən ermənilərin hakimiyyətinə verilməsin...” Xosrov bəy növbəti məktublarında Hərbi nazirliyə tabe olan hissələrdəki əsgərlərin ayaqqabı, geyim, patron çatışmazlığından, hətta itaətsizliyə gətirib çıxaran vəziyyətin kəskinliyindən, neçə aydır şəxsən ona vəd olunan patronları almadığından yazır, Qarabağ, Zəngəzurdakı vəziyyətin böhranlı həddə çatdığını, Qarabağ qubernatorluğuna aid ərazilərin məsələsinin birdəfəlik qəti həlli üçün hərbi sursatla 2 min əsgərin onun tabeliyinə keçirilməsini, əks təqdirdə istefaya buraxılmasını israrla təkid edir. Xosrov bəy israrında tamamilə haqlı idi. O, yeni yaranmaqda olan Milli Ordu hissələrinin Zəngəzurdə Andranik, Njde, Dro komandanlığında nizami qoşunlara qarşı kortəbii, cəsarətsiz, pərakəndə savaqlarının şahidi idi, təlim keçməmiş, silahla davranmağı bilməyən, regionun sərt iqliminə, dağlıq relyefinə bələd olmayan bığ yeri təzəcə qaralmış əsgərlərin qırılmasını da, bir çoxu rus, ingilis, ermənilərlə əlbir olan zabidlərin xəyanəti, səriştəsizliyi sayəsində yerli partizanların tutduqları strateji yüksəkliklər ağır itkilərlə ermənilərə verilməsini də görürdü (general-leytenant Sulkeviç, general Yadigarov (Sultan bəyin təşkil etdiyi kürd partizanlarının əlində olan strateji yüksəkliklərdə möhkəmlənmək üçün göndərilən Yadigarov əməliyyatı pozduğuna, Qaragöl və digər ərazilərin yenidən ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verdiyinə görə hərbi nazir Mehmandarov tərəfindən komandan müaviniyindən azad edilib qərargah zabitliyinə endirilmişdi) polkovnik Tuqanov, polkovnik Levestman, ştabs-kapitan Stolbb, praporşiklər Vidadov, Vaçnadze və.b). Xosrov bəyin Qarabağdakı müsəlman əhalinin, eləcə də yaylaqlara köçən aran maldarların təhlükəsizliyini qorumaq üçün tabeliyində olan az sayda “xalq milisi”nin gücü ilə nə qədər işlər gördüyü də

sənədlərdə, raportlarda qalır.

AXC Nazirlər Şurasının sədri Nəsiyyəy Yusifbəyli Xosrov bəyin bu məktubu ilə bağlı Hökumətin 1919-cu il 19 aprel iclasında şəxsən məruzə edir, qızğın müzakirə keçirilir və məsələ həllini tapmır, səbəb (bəhanə) Xosrov bəy hərbi deyil. Onun “Azərbaycan” qəzetinin 5 aprel nömrəsindəki müsahibəsi də vəziyyətin kritikliyini aşkar göstərsə də, Hökumət və Parlamentdəki müəyyən qüvvələr müxtəlif bəhanələr, arqumentlərlə, əsas da ingilis nümayəndəliyinin təzyiqi qarşısında geri çəkilərək Qarabağda vəziyyətin birdəfəlik Azərbaycanın xeyrinə həllinə mane oldular.

«Наше время» qəzeti 1919-cu il 13 iyun tarixli nömrəsində yazırdı: “...8 iyunda Qarabağda qanlı hadisələrə dair Van kilsəsi yanında mitinqdə aşağıdakı qətnamə qəbul edilmiş, Müttəfiq Dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət qəbul edilmişdir:...3. Qarabağda daimi olaraq sakitliyi və qayda-qanunu pozan məşhur Türk agenti və Azərbaycan general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və bütün Azərbaycan hərbi hissələri Qarabağdan çıxarılısın...”

Mayın 25-də Şuşanı tamam ələ keçirən Erməni Milli Şurasının silahlı qüvvələrinə qarşı əməliyyata başlayan Xosrov bəyə atəşi dayandırıb dərhal Şuşadan geri çəkilmək barədə İngilis nümayəndəliyinin ultimatumu çatdırılır. Xosrov bəy Azərbaycan hökumətinə tabe olan dinc erməni əhalisinin can, mal varlığına təminat verib, bütün erməni əsgərlərini tərksilah edir, onların tutduqları kazarmaları boşaldıb AXC əsgərlərini yerləşdirir, 10 iyunda tək-cə ermənilər, 27 iyunda isə müsəlman və erməni əhalisi Şuşada qurultay çağıraraq AXC Hökumətinə tabe olduqlarını bəyan edən qətnamə qəbul edirlər, barışıq komissiyası yaradırlar. 29-30 iyulda Baş nazir Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Rəfibəyov, Hərbi nazir Mehmandarov Şuşada erməni, müsəlman əhali ilə, məscid və kilsə qarşısında görüşüb çıxış edirlər, avqustun 20-də Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayında seçilmiş 20 nəfər nümayəndənin imzası ilə Xosrov bəyin iştirakı ilə 26 maddəlik “Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan Hökuməti ilə müvəqqəti müqavilə”si imzalanır, 28 avqustda Bakıya gəlib Yusifbəyli ilə görüşürlər, AXC hökumətinə tabe olduqlarını bildirirlər. Aclıqdan əziyyət çəkən ermənilərə 100 pud un payladır.

3 ay davam edən sakitlikdən sonra 1919-cu il 23 noyabrda Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistanın hökumət başçıları ABŞ və Gürcüstan təm-

silçilərinin də iştirakı ilə atəşi dayandırmaq barədə müqaviləyə qol çəkirlər.

Dekabrın ilk günü gələn dəhşətli xəbərlər Qarabağ, Zəngəzur əhalisini yenidən yer-yurdundan silib süpürür, türk-müsəlman qana susamış ermənilər kəndləri qan gölünə döndərir.

Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Njde və Dronun nizami qoşunlarının Zəngilana hücumu başlanan kimi 1919-cu il dekabrın 7, 8, 11-də AXC hökumətinə və Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramlarda ermənilərin noyabrın 23-də imzaladıqları sazişi kobudcasına pozaraq amansız hücumu keçdiklərini, tabeliyində heç bir hərbi qüvvə olmadığını bildirir və təcili kömək istəyir. Dekabrın 13-də az qala yalvaraq Zəngilan əhalisini qorumaq üçün ona çox yox, yaxınlıqdakı Qaryagində (Füzuli) hazırda heç bir təhlükə gözlənməyən İranla sərhəddə dayanmış 3 zabitlə 600 türk əsgəri, 2 pulemyot təcili göndərməyi rica edir, əlavə kömək gələndə qədər hələlilik bu güclə ermənilərin qabağını alacağını bildirir. Yenə də yardım gəlmir.

23 aylıq mövcudluğu ilə haqlı olaraq qürur duyduğumuz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni, savadlı, intelligent, sülhpərvər, bir çox hallarda sadələvh, yumşaq xarakterli rəhbərləri acı təəssüflər olsun ki, xaricdən gəlib Tiflis, İrəvan, Bakı, Gəncə, Şuşa, Gorusda lövbər salmış polkovnik, general, diplomat libaslı xristian emissarların diqtəsi ilə ermənilərlə Zəngəzurda, Qarabağda, Bakıda da “pişim-pişim”lə danışmağı üstün tutur, onların nazı ilə oynayırdılar. Bu da nəticəsi...

SSRİ DTK-sının arxivlərində Dro Kanayanla birlikdə dinc sakinləri qətlə yetirmiş ermənilərin, təbii ki, əski daşnakların ifadələri saxlanırdı. Həmin məlumatlara görə, “Dro Kanayan Qubadlı bölgəsində 100-dən artıq azərbaycanlı kəndinin talanına rəhbərlik etmişdir. Talandan sonra həmin kəndlər tamam yandırılmışdır. Bu kəndlərin ən irisi Şurnuxu (şirnax-gur şələləli yer anlamındadır-H.N) adlanırdı.”

Çox qəribə, həm də məntiqli uyğunluq var 1918-20-ci il hadisələri ilə 1992-93-cü il hadisələri arasında. Təkcə zaman, şəxslər fərqli idi. Milli Qəhrəman Əliyər Əliyevlə birlikdə Qubadlıda ilk özünümüdafiə batalyonlarının qurucu rəhbərlərindən və Rayonu Müdafiə Şurasının 12 üzvündən biri olaraq bunları yenidən xatırlatmalıyam; düşmənlə 130 kilometr üzbəüz dayanan Qubadlıya top, raket mərmiləri yağır, hücum olur, erməni mövqelərinə artilleriya cavab zərbəsi endirmək üçün Beyləqandakı

qərargahdan, havaya vertolyot qaldırmaq üçün Gəncədən izin alınmalıydı, gəl indi başa sal ki, düşmən hücumu keçib, insanlar qırılır, zərbə endirmək lazımdır, yalnız müdafiə olunmağa izin vardı, dəfələrlə ən gizli və açıq formada Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Cəbrayıldan cəbhədə eyni vaxtda birgə hərbi əməliyyat keçirmək istəsək də heç nə alınmadı, ən yüksək məqamlardan elə maneçiliklər gəldi ki, düşünəndə, yada salanda xəyanətin miqyası insanı heyrətə gətirir, Zəngəzurlu müdafiə naziri general-leytenant Valeh Bərşadlı, daxili işlər naziri general Məhəmməd Əsədovun uğurlu hərbi əməliyyatlara başladığı, ermənilərin Qarabağdan köçmək üçün Azərbaycan hökumətindən yalvar-yaxarla koridor, maşınlar istədikləri günlərdə Moskvanın buyruğu, siyasi rəhbərliyimizin maymaqlığı, cinayətkar xəyanəti ilə vəzifədən çıxarılmaları, onların hər ikisi ilə söhbətlərimi xatırlayıram, və əsrin əvvəllərində Xosrov bəyin nələr çəkdiyini, gördüyünü, Azərbaycan tarixinə qara haşiyədə düşən XX əsrin əvvəli və sonunda itirdiklərimizin miqyası, zamanın mənzərəsi gözümün qabağına gəlir, itirdiklərimizin uzaq-yaxın səbəbləri aydın görünür...

Yuxarıda nöqtə-vergülünə dəymədən gətirdiyim sitatları, teleqramlardakı Zəngəzur, Qarabağ haraylarını bir də dinləyək: “Hökumətin cinayətkarcasına fəaliyyətsizliyi Zəngəzur və Qarabağın məhvinə gətirib çıxarıb... siz türk xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz. Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin, Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir: aldığımız məlumata görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır, məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşmək, nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamam kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir... Yalvarıram, təcili tədbirlər görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir...”

Bu haraylar mənə yaxşı tanışdır; Qubadlı rayon İcraiyyə Komitəsi və İcra Hakimiyyətində “daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk etmiş vətəndaşlarla iş üzrə” məsul işçi, ardınca da AzərTAc-ın “Zəngəzur” İnformasiya Mərkəzinin direktoru –cəbhə bölgələri üzrə xüsusi müxbir olaraq gördüyüm, mahiyyətini çılpaqlığı ilə anladığım, Şuşa, Laçın, Qubadlı,

Zəngilan, Cəbrayıl, Füzulidən Bakıya verdiyim informasiyalar da bunlar kimi idi, heç bir effekti yox idi, elə bil dibsiz quyuya daş atırdın, görünən bu idi ki, hər şey əvvəlcədən planlanmışdı, ermənilərə veriləcək ərazilərin xəritəsi cızılmış, üstünə “dobro” dərkənarı qoyulmuş, icraya yönəldilmişdi, verdiyim xəbərlərin rəsmi dövlət informasiya agentliyindən bəzən necə təhrif olunaraq ekran, efirə buraxıldığı da yadımdadır, rəhbərlərimdən birinin canıyananlıqla “ay bala, özünü qoru, yuxarıda hamı bilir orda nələr baş verdiyini...” sözləri qulaqlarımda yenidən səslənir...

Sultanovlar nəslinin daha bir nümayəndəsi İsgəndər bəy Sultanov AXC-ADR-in ordusunda daşnak və bolşeviklərə qarşı vuruşmuş, “Məciyyə” Türk hərbi ordeninə layiq görülmüşdür. İrandan Türkiyəyə keçmək istərəkən daşnak-bolşevik agentləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Əfsuslar olsun ki, Xalq qəhrəmanı Sultan bəy və qardaşı Xosrov bəyin Türkiyədəki həyat və fəaliyyətləri barədə daha geniş bilgi almaq arzumuz hələlik bir nəticə vermədi. İstər Qars, istər Trabzonun valiliyinə, kultür idarəsinə, arxiv və muzeylərinə yazdığımız məktublara hər hansı bir məlumat yoxdur cavabını aldıq.

İnanırıq ki, bu həm də onların bolşevik, kommunist, erməni terrorundan qorunması, bəlkə də gizli adlarla yaşamağa məcbur olması, ya Türkiyə xüsusi xidmət orqanları tərəfindən mühafizə olunmaları ilə bağlıdır.

Süleyman Dəmirəl Sisianlıdır mı?!

Zəngəzur torpağının layiqli yetirməsi, tanınmış jurnalist, publisist Flora Xəlilzadənin “Yolum düşə Zəngəzura”, Araz, 2007 kitabından (səh: 510-11) bir detalı bura köçürürəm.

“...1996-cı ildə Azərbaycan Milli Məclisinin üzvü olan bir qrup qadın deputatları ilə qardaş Türkiyədə 15 günlük işgüzar səfərdə idik. Yaddançıxmaz görüşlərdən biri Prezident Süleyman Dəmirəllə oldu.

...-Sen neredensen?

-Sisiandan, əski ismi Qarakilsə.

-Əvət. Bənim baba vətənimdənsən.

-Necə?

-Ben Qaçaq Süleymanın torunuyam.

Zəngəzurda, xüsusilə Qarakilsədə Qaçaq Süleyman çox igid və məşhur bir adam olub. Onun qoçaqlığı haqqında həmişə müxtəlif hadisələr danışardılar. Süleyman Dəmirəl həтта baba kəndlərinin adını da dedi. Yaddaşım məni aldatmırsa, ya Dərəkənd idi, ya da Dərələr. Əlbəttə, Süleyman Dəmirəl kimi ciddi bir şəxsiyyət bu şəkildə zarafat etməzdi. Təəssüf ki, mənim onunla söhbət etmək imkanım olmadı. Amma dilindən qopan bu kəlməni unuda bilmirəm: “Mən Qaçaq Süleymanın torunuyam.”

Zəngəzurlu Baharlılar

Baharlılar-Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış türkdilli tayfadır. Baharlılar Zəngəzurun 2 kəndində-Qafan və Zəngilanda, bir də Qarabağda –Ağdamda məskunlaşmışdılar.

Mənşəcə oğuz tayfalarından olan Qaraqoyunlular dövlətini Baharlılar yaratmış, bu sülalənin nümayəndələri də dövlətə başçılıq etmişdilər.

Baharlılar Orta Asiya- Türküstandan İran və Anadolu torpaqlarına köçərək Van ətrafında güclü Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı (1380-89) yaradıblar. Ərzincan və Sivasda möhkəmləniblər, Ağqoyunlular, Teymurlular və Cəlairilərə qarşı mübarizə aparıblar, Qara Yusifin başçılığı ilə Azərbaycanın da daxil olduğu Qaraqoyunlu dövlətini qurublar. Azərbaycanın ərazisində də indi də Qaraqoyunlularla bağlı bir çox toponimlər var.

Qaraqoyunlu hökmdar sülaləsinin (1387-1468) banisi Bayram Xocadır. Hökmdarları: Qara Yusif (1410-1420), Qara İsgəndər (1421-1429; 1431-1436), Əbu Səid (1429-1431), Cahənşah Həqiqi (1437-1467), Həsənəli (1467-1468) olublar, az müddətdə İraq, Cənubi İran, Azərbaycan, Gürcüstanı sərhədlərinin içinə alıblar, 100 minlik qoşunu ilə yaxın qonşularını səksəkədə saxlayıblar. Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə Teymurlular, Cəlairilər, Şirvanşahlar, Ağqoyunlular, Gürcüstanla müharibələr aparılmışdır.

Qaraqoyunluların hakimiyyətinə Ağqoyunlular son qoymuşlar. Bu dövlətin başında duranlar Baharlı sülaləsi, vuran əli də baharlı tayfasını

igidləri idi. Döyüşkənliyi ilə birlikdə zəkali insanları da dövlətin güc və nüfuzunun möhkəmlənməsində mühüm rol oynayırdı. Ağqoyunlulara məğlub olduqdan sonra bu tayfa mənsubları Böyük Moğol İmperiyasının başçısı, Teymurləngin nəvəsi Zəhirəddin Babura (1483- 1530) qoşularaq Hindistana getmiş, orada 175 il sürən Qütbşahlar Dövlətini qurmuş, Əmir Teymur nəslindən olan xanımlarla ailə qurub hakimlik, sərkərdəlik, baş vəzirlik etmişlər. Türkmənistan Prezidenti Səfərmurad Niyazov da baharlı tayfasından idi. Orta Asiya respublikalarında bu tayfaya mənsub xeyli tanınmış insan var.

Zəngəzurlu baharlıların bir çox məşhurları olub; Məhəmməd Xan Baharlı (XVI əsr), şair, ictimai xadim, “Qarabağnamə” müəllifi” Mirzə Vəli Baharlı (XVIII əsr), coğrafiyaşünas, dövlət xadimi Məhəmməd həsən Baharlı (XX əsr), Azərbaycan xalqının böyük məhəbbətini qazanmış daxili işlər naziri, Şəhid general Məhəmməd Əsədov.

Qarabağ xanlığı dövründə Zəngəzur qəzasına daxil Zəngilanın Baharlı, Şayıflı, Çöpədənə və digər bir neçə kəndinin idarəsi baharlılara məxsus olub.

Zəngilandakı Bəsitçayın Arazboyu Baharlı kəndindəki Çinar meşəsi Kanadadan sonra dünyanın 2-ci ən böyük Çinar meşəsi, nadir təbiət möcüzəsi idi.

Xocahanskilər

Zəngəzur qəzasının Bərgüşadla Həkərinin qovuşduğu bol sulu, gen tarlalı, üzü Araza-Güney Azərbaycana baxan Xocahan kəndini iki əsrdən artıq Cəfər bəy soyundan olan xocahanskilər idarə edib burda yaşayırdılar. XVIII əsrin birinci yarısında Qarabağı işğal edən Osmanlıların təbəəliyini qəbul etsələr də, sonradan Səfəvilərin Osmanlılara qarşı savaşaşlarında bu dəfə də onlara qarşı vuruşublar. Bu soyun yetirmələri Mirzə bəy (həcc ziyarətində olubmuş), Fəttah bəy, Şəfi bəy, Fətəli bəy, Mirzəli bəy, Musa bəy, Dünyamalı bəy Xocahanın kənxudaları olublar, bir çoxu mədrəsə təhsili görüb, Məmməd həsən bəyin Əfəndilər kəndində də torpağı, mülkü olub. Teymur bəy Ordubadda təhsil alıb Yelizavetpol quberniya dəftərxanasında xidmət edib, 1916-cı ildən ədliyyə pristavı təyin edilib. Çox qəribədir ki, bu nəslin çoxsaylı övladlarının bir hissəsi

Osmanlı, digəri Səfəvi qoşunlarının tərkibində vuruşmuş, bəlkə də qabaq-qənşər döyüşmüş, bir qismi İrana, bir qismi Anadoluya köçüb getmişlər. Qalanları dədə-baba mülklərini idarə edib, kəndxudalıq ediblər. Hər iki dövlətin sərhədinə yaxın Zəngəzur mahalında bu taleyi yaşayan nəsilər çox olmuşdur.

Türk əsgərləri Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı mübarizədə

Qafqaz İslam Ordusu “Mudros sazişi”nə əməl edərək Azərbaycandan çıxdıqdan sonra komandan Nuru Paşa bir neçə silahdaşı ilə birlikdə Azərbaycana bolşeviklərlə üzbəüz qoyub tərək etmədilər.

Bakını xilas edən Nuru Paşa 1920-ci ildə 3 iyunda Şuşada üsyan qaldırıb Şuşanı bolşeviklərdən aldı, İnkilab Komitəsi üzvlərinin hamısını tutub qazamata saldı, 10 gün sonra ruslar güclü qüvvə ilə hücumu keçdilər, qırğına yol verməmək üçün Nuru Paşa Arazi keçib İrana, ordan Türkiyəyə getdi. İkinci Dünya Savaşında Almaniyada əsir azərbaycanlıları xilas etmək üçün çox çalışdı. Bu Qafqaz fətehi, Azərbaycan xilaskarı igid sərkərdə ölkəsini Qərbin silah asılılığından qismən qurtarmaq amacı ilə İstanbulda özü qurduğu bir silah anbarında törədilən terror aktı nəticəsində 35 işçisi ilə birlikdə 2 mart 1949-cu il saat 17.10-da yaşamını itirdi.

Bolşeviklərə qarşı bir üsyanı da Şəkiddə Nuru Paşa əsgəri Əbdülqadir qaldırmışdı. Üsyançılar Şəki şəhərini tutmuş, siyasi məhbusları azad etmiş, poçt-teleqrafi ələ keçirmiş və şəhər 7 gün üsyançıların əlində qalmışdı. Sovet qırmızı ordusunun gücü ilə üsyan amansızlıqla yatırılmışdı. Üsyan yatırıldıqdan sonra qırmızı cəlladlar Baş Göynüyə böyük bir silahlı dəstə göndərmişlər. Dəstənin rəhbəri Qonqin və onun köməkçisi Novruzov familiarlı bir erməni olmuşdur. Üsyanda iştirak etmiş onlarla göynüklü güllələnərək kütləvi məzarlıqda dəfn olunmuşdur. Güllələnənlər arasında üsyanın rəhbəri Əbdülqadir də var idi. Güllələnmə zamanı əlləri qandalı, yaralı Əbdülqadir əmrlərə tabe olmayıb, üzünü divara dirəməyib, sinəsini qabağa verib, son nəfəsdə də qürurunu saxlayıb. Rus əsgərinin açdığı atəş üç dəfə boşa çıxır. Bu vəziyyəti görə erməni komandir öz tapançası ilə Əbdülqadirə bir neçə dəfə atəş açır. Əbdülqadir dilində Quran ayələri üzə qibləyə yerə yıxılır. Bura yığışan camaat Əbdülqadiri kütləvi məzarlıqda dəfn olunmasına imkan vermir və onu kütləvi məzarlığın yaxınlığında ayrıca dəfn edir.

IV Fəsil

Məramımız fəaliyyətimizdə

“Zəngəzur”un yeni sədri seçilib

12 may 2010, mediaforum.az

Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin üzvü Hacı Nərimanoğlu “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi İdarə Heyətinin sədri seçilib.

1992-ci ildə yaradılmış bu Birliyin ilk sədri tanınmış dövlət və ictimai xadim, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini olmuş Kamran Hüseynov, ondan sonrakı 2-ci sədr isə uzun illər rəhbər vəzifələrdə ləyaqətlə çalışmış, çox hörmətli, dəyərli insan, respublika Ali Sovetinin deputatı olmuş Tofiq Mehdiyev idi.

Yeni kitablar xalqımızın qəhrəmanlıq

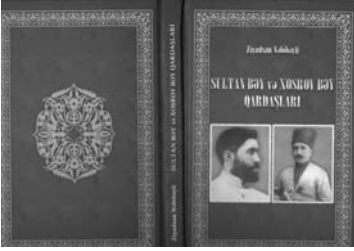
tarixini əks etdirir

Bakı, 8 sentyabr 2011 (AzərTAc). "Zəngəzur" Cəmiyyətləri Birliyinin dəstəyi ilə Zəngəzurun sonuncu qazısı, 37-ci il repressiyasının qurbanı, ədəbiyyatşünas alim Bəhlul Bəhcətin 1930-cu illərdə yazdığı “Qaçaq Nəbinin tarixi vəsiqə və sənədlər üzrə” və tarix elmləri doktoru, professor Ziyadxan Nəbibəylinin “Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları” kitabları nəşr edilmişdir.

"Zəngəzur" Cəmiyyətləri Birliyinin sədri Hacı Nərimanoğlu AzərTAc-a bildirmişdir ki, oxucular ilk dəfə olaraq bu kitablardan XIX əsrin son onilliyində Qaçaq Nəbinin başçılığı ilə rus çarizminə və xalqın qanını soran zülmkarlara qarşı aparılmış partizan müharibəsindən, 1918-20-ci illərdə Zəngəzur və Qarabağda misli görünməmiş qətlialmlar törədən erməni nizami ordusunu məhv edib bütün silah-sursatını ələ keçirən Sultan bəyin və onun qardaşı-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi naziri, Gəncə və Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun göstərdikləri şücaətlər barədə elmi-tarixi mənbələrə istinadla detallı bilgiler alacaqlar.

Birlik gənclərimizin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli qürur hislərinin gücləndirilməsi, xalqımızın şərəfli döyüş, qəhrəmanlıq tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq belə əsərlərin nəşrini davam etdirəcəkdir.

***QHT müsabiqəyə yekun vurdu:
Xosrov bəy və Sultan bəy haqqında kitab çıxdı***

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi Azərbaycanın Xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanovun anadan olmasının 140 ilinin tamam olması ilə bağlı elan etdiyi müsabiqəyə yekun vurub.

Bununla bağlı sentyabrın 7-də Birliyin yaydığı məlumatda deyilir: “İşğal altında olan Qarabağ-Zəngəzur və digər bölgələrimizdəki torpaqlarımıza qayıdış xalqımızın milli mənlilik, heysiyyət, qürur, vətənpərvərlik və hər bə hazırlıq duyğularının oyanışından keçir. Bu yolda Sultan bəyin komandanlıq, qəhrəmanlıq və xalqı vahid məqsəd uğrunda birləşdirmək bacarığı tariximizin ən ibrətli örnəyidir. Bunları nəzərə alaraq, Sultan bəy haqqında ən yaxşı kitab, məqalə, teleradio materiallarının müsabiqəsi keçirilmişdir.

Təqdim olunmuş materiallar arasında professor Ziyadxan Nəbibəylinin “Bütöv Azərbaycan”, “Təzadlar” və digər qəzetlərdə gedən silsilə məqalələri Sultan bəyin ömür yoluna həsr olunmuş ən uğurlu yazılar hesab edilərək, müəllifə elmi- tarixi əhatə dairəsin genişləndirməklə kitab şəklində hazırlamaq tövsiyyə olunub.

Birliyin maddi dəstəyi ilə 176 səhifəli “Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları” kitabı “Nurlar” Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzində işıq üzə görüb.

Kitabda Azərbaycanın qədim torpaqlarından olan Zəngəzurdə hər 5 nəfərdən birini xüsusi qəddarlıqla məhv edərək özünü “Zəngəzur qubernatoru” elan etmiş Andranikin qoşunlarına Sultan bəyin tutduğu divan, qardaşı- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Hərbi naziri, Gəncə və Qarabağın general – qubernatoru Xosrov bəyin erməni daşnaklarına qarşı mücadiləsi əsas yer tutur. Kitabda həmçinin Sultanov qardaşlarının təmsil

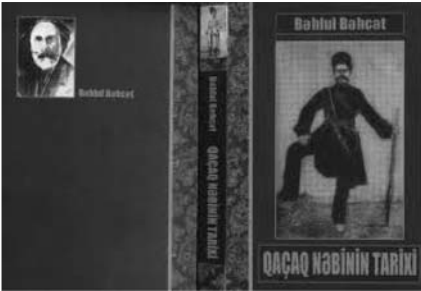
olunduğu Qarabağ- Zəngəzurun və onun Laçın bölgəsinin etno- mənəvi dəyərlər tarixindən ətraflı bəhs edilir.

Kitabdakı 100 – dən çox rəngli foto- şəkil qəhrəmanların yurd yerləri haqqında da zəngin təəssürat yaradır. mediaforum.az

Zəngəzurun sonuncu Qazısı Bəhlul Behcət

və onun “Qaçaq Nəbi tarixi” kitabı

22.06.2011, 525-ci qəzet

Zəngəzurun sonuncu qazısı, islamşünas, tarixçi, folklorşünas Bəhlul Bəhcətin 1930-cu illərdə yazdığı, 80 ildən bəri arxivdə saxlanan “Qaçaq Nəbinin tarixi” (vəsiqə və sənədlər üzrə)” kitabı çapdan çıxıb. 290 səhifəlik bu tədqiqat əsərinin müəllifi 1918-ci ildə Cihad Bəyannaməsi ilə xalqı rus

bolşevik və erməni daşnaklarına qarşı mübarizəyə qaldırıb, özünün yaradıb rəhbərlik etdiyi fədailər dəstəsi ilə Laçınlı Sultan bəylə çiyin-çiyinə Rusiya, ABŞ, Fransa, İngiltərənin silahlandırılıb dinc, əliyalın müsəlmanların kütləvi qırğınlarına rəvac verdikləri Andronikin 30 minlik qoşununa qarşı əlində silah mücadilə aparıb, 24-cü ildə tutularaq birinci dəfə tam 10 il Bayıl həbsxanasında saxlanıb, M.C.Bağirovun şəxsi israrına rəğmən sovet hakimiyyətini qəbul etməsə də, həbsxanada onun zəkasından istifadə edilib, ərəb, fars, rus dillərini kamil bildiyindən elmi-fəlsəfi, siyasi ədəbiyyatlardan tərcümələr etməyinə şərait yaradılıb, 1934-37-ci illərdə Azərneşrdə və Az.RAİ-nin ədəbiyyat bölməsində çalışıb, bu illərdə Quranı, “Şahnamə”ni ilk dəfə orijinaldan dilimizə tərcümə edib, 1922-ci ildə Tehrandə fars dilində, ötən il isə Azərbaycan dilində nəşr edilən “Məhəmməd Peyğəmbərin və ailəsinin tarixi” kitabını yazıb, “Qarabağ tarixi”, “Nizami və Qafqaz folkloru” və digər fundamental tədqiqatları tamamlayıb, Sarı Aşıq, Nəbati yaradıcılığını toplayıb tədqiq və nəşr etdirib. Təəssüf ki, Bəhcətin Azərbaycan tarix və ədəbiyyatına dair əlyazmalarının bir çoxu itib-batıb, tərcümələri özgə adlarla çıxıb. Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Əmin Abid, Əhməd Cavad, Əlağa

Vahid və bir çox müasirləri ilə sıx ünsiyyətləri olan, ziyalılar arasında adı hörmətlə Bəhlul Əfəndi deyə çağırılan ədib (Bəhcət təxəllüsüdür, ərəbcə “gözəllik”, “nəciblik” mənalarını verir) 15 mart 1938-ci ildə 3 aylıq həbsdən sonra kamil iman əhli olaraq əqidəsindən dönmədiyinə, sovetləşməyə qarşı olduğuna, Zəngəzur camaatını Cihada çağırdığına görə NKVD üçlüyünün qərarı ilə güllələnib. Məzarının yeri bəlli deyil.

Qaçaq Nəbi olduğu kimi

Azərbaycan xalqının ən çox sevdiyi, vəsf etdiyi Qaçaq Nəbinin həyatı və mübarizəsini əks etdirən ən etibarlı, bitkin, dolğun mənbə, heç şübhəsiz, Bəhlul Bəhcətin bu əsəridir. Ona görə ki, müəllif Qaçaq Nəbinin müasiri, həmyerlisi, onu və dəstəsindəkilərin əksəriyyətini yaxından tanıyan, görüşüb söhbətləşən, mübarizəsinin məramını yaxşı bilən müdrik insandır. Bəhlul Əfəndinin araşdırıcı kimi tədqiqat subyektinə yanaşma metodu, mövqeyi bir çox müasirlərindən fərqli olaraq tamamilə düzgündür, inandırıcıdır, obyektivdir: “Qaçaq Nəbi tarixini müxtəsər də olsa yada salanlar olmuş olsa da, lakin bir qədər yalan-yanlış və qeyri-təbii halda nəzərə çatdırıldığından o qədər də uğurlu alınmamışdır...Biz Qaçaq Nəbi tarixini nə əfsanələrlə dolu qeyri-təbii hadisələrin bir-birinə quraşdırılmış macərələr yığını hesab edirik, nə də Qaçaq Nəbini “olmayan sərgüzəştlər” qəhrəmanı və ya xalqı əyləndirici hekayələr sahibi “Don Kixot” kimi tanıyıyıq. Biz Qaçaq Nəbini həyatın ziddiyyətləriylə mübarizədə şöhrət qazanmış bir amil hesab edirik və onun həyat-mübarizə tarixinə də bu baxımdan yanaşmağı lazım bilirik”.

55 başlıqda verilmiş fakt, detalın hər biri Qaçaq Nəbi hərəkətinin mahiyyətini, fərdi şücaətinin, igidliyinin konkret bir səhifəsidir: “Qaçaq Nəbinin Xinzirəyə hücumu və Bedrus bəylə keşişi öz evində öldürməsi”, “Qaçaq Nəbinin dağbəyi Ginkor Qrikoru öldürməsi”, “Xuçmanski Lütvəli bəyi öldürməsi”, “Nəbinin qardaşı Mehдинin Ordubadın Qarçevan kəndində ermənilər tərəfindən öldürülməsi”, “Maltəpə Sarımsaqlıda Naxçıvan naçalniki Slovenki və Zəngəzur naçalniki Səlim bəylə döyüşü”, “Əliquluşağında erməni tacirlərin xəyanəti və öldürülməsi”, “Çətəndaşda savaşı və Telli Qaranın vurulması”, Güllü Pir, Qoparandağ, Qısırdağ davası, Kürdlər kəndində, Ərikli dağ, Murov, Dikpilkanda və digər savaşların hamısının iştirakçıları, şahidləri, söyləyənlər, savaş yerlərinin

dəqiq coğrafiyasına qədər hamısı kitabda yerbəyer, adbaad göstərilir. Qaçaq Nəbinin qaçaqçılıqdan əvvəlki həyatı (“Yurdu”, “Nökərçilik”, “Ailə vəziyyəti”, “Qaçaqçılıq və onun ümumi səbəbləri”, “Xalq Qaçaq Nəbiyə nə cür baxırdı”, “Qaçaq Nəbinin 1-ci dəfə tutulması”, “Qaçaq Nəbinin 2-ci dəfə tutulması”, “Həcərin 1-ci dəfə tutulması” və s.) sadə, aydın, dəqiq boyalarla göstərilir.

Xalq qəhrəmanının və Həcərin fiziki görkəmi, boy-buxunu (təəssüf ki, bizim kinoda gördüyümüz, yaddaşımızda da çox zaman eləcə canlanan Nəbi-Həcərin tamam əksi olan!) canlı təsvirlə oxucu gözləri önündə canlanır: ”Nəbi gödək boylu, yığcam cüssəli, zirək və yüngül hərəkətli bir oğlan idi. Nəbi qorxu nə olduğunu bilməzdi, onun bütün hərəkətləri mətin və qüvvətli bir iradənin səmərəsi idi. Həcər qarayanız, yəni qaraya yaxın qarabuğdayı rəngdə çöhrəyə malik sağlam bədənli xoşsima bir qadın idi.”

Nəbinin mənəviyyatını, əxlaqi keyfiyyətlərini səciyyələndirən sətirlər də inandırıcıdır, çünki bu xarakterlər bir çox konkret hadisələrdə özünü büruzə verir: “Nəbi öz hərəkətlərində namus və iffətli olub ondan xalqın əxlaqına və qeyrətinə toxunan bir əməl çıxarmazdı. O, qadına hörmət barəsində çoxdan çox ehtiyatlı idi, qadına toxunmazdı. Yoldaşlarına qarşı çox diqqətli və qayğı göstərən idi. Nəbi öz yoldaşlarına gizli oğurluğu qadağan etmişdi, onun bütün qarətləri müəyyən bir məqsədlə olurdu. O yolları kəsərək hər gələn-gedəni soymaq işindən uzaq idi. Təsadüfi yol kəsmək onların işi deyildi”.

Bəhlul Behcət bu xalq qəhrəmanlarının milli, etnik kimliyinə dair yer alan mübahisələrə, guya onların kürd olmasına dair yazılanlara məqamında dürüst qiymət, dəqiq bilgi verərək yazır: “Aşağı və Yuxarı, hər iki Mollu türk qövmünə mənsubdur”.

İrandan Şuşaya qaçaq mal daşıyan tacirlərə 10 il mühafizlik, bələdçilik, nökrçilik etmiş etibarlı, qorxubilməz kəndçi balası Nəbinin danışıqı da sadə, təbiidir, dialekt, şivə sözləri müəllifdə olduğu kimi saxlanıb:” Nəbi atlılara tərəf çağırıb dedi:-ey binamuslar, yenə düşmüşünüz Mahmudun dalına şotdadırsınız. Adınızı bəy qoyub camaatı yığıb tökürsünüz mənim üstümə...Adə, ay kürd, mənə güllə atmasanız da, o dılğır bəylərə də qoşulmayın! Nəbi bu davada divan atlısını çox kürşütdü” və sair.

Təkcə Qaçaq Nəbi (1850-96) ömrünə yox, həm də bütövlükdə

XIX əsr Qarabağ-Zəngəzur tarixinə, coğrafiya, etnoqrafiya, məişətinə güzgü tutan bu kitabın mətnini hazırlayan və ön sözün müəllifi professor İsrafil Abbaslı ilə elmi redaktor və nəşir tarix elmlər namizədi Əlağa Cəfərova nəcib əməllərinə, zəhmətlərinə görə təşəkkürlər düşür.

Qaçaq Nəbiyə xalq məhəbbətinin səbəbi

Bəhlul Bəhcət həm də Nəbinin şəninə xalqın qoşduğu çox sayda şeirlərin də ilk toplayıcısı olub, bu qəhrəmanların xalq tərəfindən bu qədər çox sevilməsinə, adına çox miqdarda şeir, mahnıların qoşulmasını da həm igidliyi, həm də kəndlilərə qəlbən yaxınlığı, xeyirxahlığı ilə bağlayır; ...kasıb bir ailə var-yoxunu satıb nişanlı tək oğluna verir ki, gedib Şuşadan sevgilisinə toy hədiyyələri alıb gətirsin, toy günü də təyin olunub, qayıdanbaş yolda oğrular oğlanı yağmalayır, ailənin başçısının ümidi tək Nəbiyədir, dağlara çıxır, Nəbini tapır, əhvalatı danışır, Nəbi, Həcər sonuncu pul, qızillərini kişiyyə verir, toya qalan 3 günü də oğrunun tapılmasına sərf edir, oğruları tapıb şey-şüylərlə birlikdə haqlı cəzalarını almaları üçün toy gedə-gedə əlləri bağlı pristavin yanına göndərir...onun üstünə göndirilənlərin bir çoxu aldanmış, şirmikləndirilmiş kəndli cavanlar oldı, Nəbi həmişə tapşırarmış ki, onların atların vurun, özlərin yox ...qəndi, çayı, duzu müsəlman kəndlərinə ermənilərdən 5-6 qat baha satan erməni tacirlərinin İrandan gətirdikləri qaçaq malının bir hissəsini alıb Padar düzündə aclıq çəkən kasıb camaata payladır...Yüzbaşının öz nəfinə yığdığı vergini camaata paylayıb yüzbaşının möhürü ilə borclarını tamam ödədiklərinə dair sənədlərin yazıb verir...Atları tara düşüb qalanda bir neçə gün pay-piyada yol gedirlər, kasıb insanlar öz atların onlara vermək istəyəndə deyir: “Əgər mən camaat atı aparsaydım, bu qədər yolu burayacan piyada gəlməzdim, sizin atınız mənə lazım deyil. Siz mənə mülkədar atlarının yerin göstərin”.

Müasir tariximizdən çox da uzaq zamanda durmayan bu qəhrəmanın dəstəsindəkilərin sayı heç zaman 20 nəfərdən artıq olmayıb, lakin bu qaçaq dəstəsinin sayca 10-20 dəfə artıq düşmən üzərində qələbələrinin birinci uğuru onların qoçaqlıq, igidliyində, digəri xalqın onlara arxa, dayaq durmasında (“Nəbi Dəmirçilərli Bədəl Şəfi oğlunun evində”, “Nəbinin kəndlilərlə səmimi əlaqəsi” və s.), Nəbiyə Osmanlıdan hədiyyə

göndərilmiş “Aynalı” tufəngi, Rüstəmbəyovun ilxısından seçdiyi cins Bozatında idisə, o biri yandan da Nəbinin dəfələrcə sınaqdan keçirdiyi savaşı, döyüş taktikasında idi: “Nəbinin hərəkət və fəaliyyəti üçün dağlıq yerlərdə olub ətrafında möhkəm sığınacaq rolun oynayan qayalar və dağlar olan ərazilər əlverişli idi, açıq və düzənlik yerlərdə qalmaq Nəbi üçün heç əlverişli deyildi, qorxulu idi....Qaçaq Nəbinin üsyançı bir qaçaq olduğu o qədər mühüm əsaslara şamilidir ki, onun kimi ikinci bir Nəbini Azərbaycan məmləkətində xatırlamaq çətindir. O çar hökumətindən qaçmışdı. Ona Naxçıvanda baş verən bir olay üstündə haqsız yerə 8 il katorqa cəzası verilib Şuşaya aparılarkən sıldırım dağ keçidindən qolubağlı üzuaşağı özünü atmışdı. Onun qaçmasına səbəb şəxsi arzu və fərdi cinayət üstündə olmamışdı.”

Nəbi hərəkətinin motivi və mahiyyəti

Son abzasa bunları da əlavə edək: ”Qazaxda, Gəncədə, Qarabağda, Bakıda bir çox mahallarda çar hökumətinin dəhşətli qanunlarına qarşı etirazlar, üsyanlar olsa da, onların qaçaqlıq dövrü və göstərdikləri fəaliyyətləri Nəbinin qaçaqçılıq hərəkətində olan hadisələri bir yekun olaraq nəzərdən keçirdikdə çar hökuməti Azərbaycanı işğal etdikdən ta son mərhələsinədək onun kimi bir qaçaq gözə çarpmayacağı aydın olacaq, kəmiyyət və keyfiyyətcə heç biri Qaçaq Nəbinin fəaliyyət və hərəkətinə bənzəməyir....Çar hökuməti Qafqazı işğal etdikdən ta Qaçaq Nəbinin zamanınacan Nəbiyə oxşar bir qaçaqçılıq hərəkəti görməmişdi. Qaçaqqlar çox olmuşdusa da, Nəbi kimi mütəşəkkil və çox uzun zaman davam gətirə biləni olmamışdı. Qaçaq Nəbidən başqa bu qədər mütəşəkkil başqa heç bir qaçaqlıq fəaliyyətini təsəvvür etmək imkanı yoxdur. Belə qüvvətli və mütəşəkkil hərəkət və bununla bərabər tutduğu yol və gözlədiyi məqam olduqca xarakterik bir hərəkət ancaq Nəbiyə məxsusdur”. Nəbinin əsil düşmənlərinin urus, naçalnik, pristav, saldat, kazak, erməni olduğu xalqın ona qoşduğu mahnılarda da öz əksini tapıb:

Qazamata çəkib urus hasarı,
Dörd yanı çevrəmə qurulub barı.
Nəbinin sədası düşüb hər yana,
Naçalnik, pristav oldu yan-yana.
Qazamatın yanı tökmə qaladı,

Saldat da bir yandan yaman bələdi.
Üçtəpə düzündən qopubdur sazaq,
Düzülüb qarovul saldatla kazak.
Nəbinin birçəyi oyma-oymadı,
Qırdı saldatları, birin qoymadı.
Həcər xanım heç Nəbidən doymadı.
Bu davada Nəbi tufan eylədi
Kazakları qırıb fiğan eylədi.
Burda Nəbi yenə bir ad eylədi
Erməni Ginkuru bidad eylədi

və sair.

“Nəbi qardaşını öldürən ermənilərdən Mehдинin intiqamını almaq üçün çox çalışdı, ancaq onu öldürənlər çar hökumətinə bağlı naçalnik, pristavların təhriki ilə aradan çıxmışdılar.

Bəhlul Bəhcətın “Qaçaq Nəbinin fəaliyyətinin yekunu”nda gəldiyi qənaətlər eynən başqa bir müasiri-Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin və dünyəvi, demokratik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan tarixində qaçaq hərəkatı” məqaləsindəki dəyərləndirmələri ilə üst-üstə düşür: ” Azərbaycanca qaçaq hərəkatı əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir...Nəbinin əsas düşmənləri çar rejimi, xanlar və bəylər idi. O bu mübarizədə kasıbları və onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Nəbinin mübarizə apardığı ərazi Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri idi. İstismarçı imperiyalizmə və rus çar rejiminə qarşı mübarizə aparən qaçaqlara xalq yaxından köməklik edir, onlarla fəxr edirdi. Xalq onları ərzaqla təmin edir, yeri gəldikdə gizlədirdi. Nəbi uzun müddət rus kazakları ilə vuruşur, sıxışdırıldığı zaman İrana və Türkiyəyə sığınır. Çar idarəsi bu hərəkatı yatırtmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı...dastanlarda “Nəbi urusları burda qoymadı” misrası olduqca çox işlədilir. 1896-cı ilin mart ayında Nəbi Kərbaladan dönərkən Türkiyə ilə İran sərhəddi arasında olan Larni kəndində rus cəsusları tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış pusqunun qurbanı olur. Nəbinin xatirəsi indi də Azərlərin qəlbində yaşayır. Onun qəhrəmanlığını əks etdirən dastanlar söylənilir” (www.rasulzade.org).

Bəhlul Bəhcət tez-tez arxivlərindən əldə etdiyi sənədlər, yazışmalardan da nümunələr gətirir, Nəbinin artıq Rusiya və İranın başağrısına çevrildiyini faktlarla göstərir.

Həcər Nəbidən sonrakı həyatı

“Həcər Nəbini İranda el adətiylə dəfn edib Zəngəzura geri dönür, qohumlarının yardımını ilə bir müddət gizli yaşayır, sonra üzə çıxıb Aşağı Molluda Nəbinin yaxın qohumu olan Həmzə adlı gənc bir çobanla ailə qurur, yaşayır, Nəbidən övladı olmamışdı, Həmzədən övladı olur. Həcər bütün ömrünü Nəbi ilə keçirdiyi günləri xatırlamaqla başa vurdu”. Bu məlum fakt tədqiqat, araşdırma kitabında bir neçə dəfə yada salınır. Qeyd edək ki, Həcər 1914-cü ildə 54 yaşında dünyasını dəyişib. Başdaşına əksi həkk olunmuş məzarı Qubadlının Aşağı Mollu kənd qəbiristanlığında dururdu. Nəvəsi Əliş kişi Böyük Vətən Müharibəsində igidliklər göstərən sinəsi orden-medallarla dolu qayıtmışdı, 93-cü il avqustun 31-də Qubadlıni müdafiə etməli olan (!) 7 batalyon bütün silah, döyüş sursatı ilə bərabər yuxarıdan verilmiş əmrlə açıq-aşkar xəyanətlə rayon ərazisindən çıxarılandan sonra kəndlərdə qalıb ermənilərlə döyüşlərdə Şəhid olanlardan biri də Həcər yadigarı Əliş kişi idi. Çoxlu övladları var. 1988-ci ildə “Aydınlıq” qəzetində çıxmış “Elin bu günündə gələydin, Nəbi” başlıqlı, “Gənclik” jurnalının may 89-cu il nömrəsində “Yaddaş” başlıqlı yazılarımdan üzübəri “Qubadlısız 16 il” (“Nurlan”, 2009) kitabımda da gedən, Həcər 80-ci illərə qədər sağ-salamat yaşayan həmyaşıdları, onu görüb tanıyan qonum-qonşularını dinləyib yazdığım bu sətirləri eynən buraya köçürürəm: “...Nəbidən sonra da köhnə düşmənlər 30 yaşlı Həcəri rahat buraxmırdı, hələ də gəncliyini, şuxluğunu özündə saxlayan, tənha yaşayan dul qadının adına müxtəlif böhtan, şər-şəbətə uydurub yayırlar. Bu da həm Həcərə, həm qohum-əqrəbasına çox toxunur. Kəndin qeyrətli kişilərindən olan qohumu Həmzənin ömür-gün yoldaşı rəhmətə gedibmiş, övladı ilə tənha qalırmiş. Bir axşam Həmzə qabağında qoyun-quzusu yolağanın ağzından keçəndə çağırır: “Ay Həmzə, burdan gəl, bu mitil bükülüsün də at çiyinə, arxamca gəl”. Həmzə bu kişi qeyrətli qadın necə deyirsə, elə də eliyir. Düz gəlib girir Həmzənin həyatına, qonşudan da bir neçə nəfər ağsaqqal-ağbirçək çağırır, Nəbiyənin ev sahibəsinin ruhuna Quran oxutdurur, sonra deyir: “Ay ellilər, siz Allah şahidisiniz ki, mən Nəbini necə istəmişəm, ömrümdə xəyalıma da gəlməzdi ki, Nəbidən sonra kiminsə adın tuta bilərəm, amma neynim, görürsünüz ki, bu namərdlər mərdi də qova-qova namərd eliyəndilər, təzədən dağa-daşa düşmək də çox gecdi, bunu da Nəbinin, özümün ad-

sanın qorumaq xatirinə eliyirəm, ay molla, mənim kəbinimi bu şahidlərin iştirakı ilə kəs bu Həməyəyə, day bu gündən Allahın izniyənən oluram bu yetimlərin analığı, Həməzənin halalı”. Həcərin Həməzədən bir qızı da olur. Nəvəsi, 2-ci dünya müharibəsinin veteranı, əlili olan, orden-medallı Əliş kişi doğma kəndini, yurd-yuvasını tərək eləmir, tufəngini götürüb öz məhləsindəcə erməniləri gözləyir, öldürür də, özü də şəhid olur – 93-ün 30 avqustunda. O rəhmətliklə “Qaçaq Nəbi” kolxozunda taxıl təhkimçisi olanda çox söhbətlərim olmuşdu, yaşlılardan eşidib öyrəndiklərimi ona da danışmışdım, demişdi ki, hamısı düzdü, elə deyilən kimidi...”

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: “Çar idarəsinin qaçaqların ailəsinə etdiyi zülm heç bir insanlığa, heç bir ədalət qanunlarına sığmırdı. Şair Zakiri təhqir etmək üçün Şuşanın komendantı Tarxanovun onun arvadını bir rus kəndlisinə ərə verməsi Azərbaycan tarixində yaddan çıxmayan hadisələrdəndir. Bəzi qaçaq arvadlarının rus əsgərlərinin təcavüzünə məruz qalması hələ də yaddan çıxmamışdır. Bu barədə “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkəti” adlı kitabımızın “şair Zakir” bölümündə məlumat vermişik”(www.rasulzade.org). Əlavə şərhə ehtiyac varmı?!

Xəyanət davam edir...

Həcər xanımın 20 ildən bəri əsirlikdə, qərblilikdə qalan biz Azərbaycan kişilərindən onsuz da incik ruhunu son illərdə əvvəl bir rəhmətlik şairimiz incitdi, düzdü sonra nə qədər yanlış səhvə, günaha batdığı anlayıb üzürün xalqdan dilədi. Ancaq bu lafı bu yaxınlarda boyu iddiası, ağılı gödəni ilə tərs mütənasib yazıçımız radio çıxışında təkrar elədi; guya Həcər Nəbidən sonra erməniyə ərə gedibmiş... Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanca bu gün səsi gur çıxanların bir çoxu elə Nəbi-Həcər kimi qeyrətli vətən övladlarının qəsdinə duran, sifariş alan, imkan düşən kimi arxadan vuran rus Slovenski, fars Əmir Bahadır, erməni Arzumanyan, sapı özümüzdən olan baltalar-var-dövlət hərəsi Şahhüseyn kimilərinin dopdoğmaca törəmələridir. Nə edək, biz də belə qövmük, ona görə də cəzəmizi çəkirik!

...Nəhayət Peterburqdan Tiflisə gələn qəti təlimat üzrə içində fars, rus casusları, başda salmaslı Arzumanyan olmaqla bütün qüvvələr birləşir, həlqə daralır, xəyanət öz işini görür, əvvəlcə ən yaxın, sadıq silahdaşları

bir-bir aradan götürülür, ən etibar etdiyi Şahhüseynin şəxsən İran şahzadəsi Əmir Bahadırın elçisi ilə gizli görüşü təşkil edilir, xan titulu, bir neçə kəndi torpağı qarışıq ona verən imzalı fərmanı göstərilir, rus çarının qızıl medalı, hərbi rütbə, vəzifə vəd olunur. 15 ildən çox ələ keçməz, gülləbatmaz dağlar qartalına çevrilən Nəbi İranla Türkiyə arasındakı bir kənddə tələyə düşür. “Qaçaq Nəbi ilə açıqdan açığa mübarizədə aciz qalmış çar hökuməti məmurları, xüsusilə də Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəy yeni iş üsulu fikirləşib Nəbini tamam yox etmək, ya da onun qüvvəsini zəiflətmək qəsdinə düşmüşdü. Bu üsul Nəbi ilə yoldaşları arasında fitnəkarlıq törətməkdən ibarət idi. Nəbi də, Həcər də Şahhüseynin düşdüyü fikirdən xəbərdar ola bilməzdi. Belə xəyanət onların xəyalına da gələ bilməzdi.... Məşədi Paşanın Dəhvərdəyirman kəndində həmişə düşdükləri evdə qonaq olur, gecə xeyli keçəndək onu qonaq saxlayır, gecə vaxtı burdan çıxıb Larni kəndinə yollanırlar. Şahhüseynin arxadan atdığı güllələr gecənin qaranlığında Nəbinin həyatına son qoyur. Nəbinin ömrünün 46-cı baharı, gecə saat 2 radələri idi...Həcər onu nahaq yerə evdə gözləyirdi. Həcər o gecə sabahadək yatmadı, Nəbini gözlədi, amma Nəbi gəlmədi. O artıq yox idi.” (səh 225).

Ortada olan fakt budur ki, Azərbaycan xalqı heç bir qəhrəmanına Nəbi, Həcər qədər sevgi göstərməyib, 140 ildən çoxdur Vətənimizin cənubunda, şimalında, Kərkükdə, Anadoluda ən çox sevilən, oxunan, dinlənən populyar xalq mahnılarından bir çoxunda Qaçaq Nəbi ilə Həcər vəsf edilir (ən böyük xanəndəimiz Xan Şuşinskidən başlamış, Kamil Cəlilov, Aşıq Əsəd, ustad ozan Nevid Müsmirədək) və “Qaçaq Nəbinin tarixi”ndən görünür ki, bu sevginin həqiqətən də real tarixi, mənəvi kökləri var. Belə ümumxalq sevgisi hər kəsə nəsib olmur.

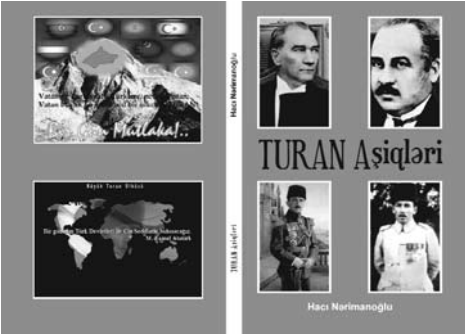
Və bir də dünya qaçaqçılıq tarixində bənzər nümunəsi olmayan Qaçaq Nəbi ilə Həcərin Azərbaycanın heç yerində abidəsi yoxdur, təkcə Qubadlıda vardı, 20 ildir ora da yoxdur...Elin bu günündə gələydin, Nəbi! (bu məqalə Bəhlul Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” kitabına yazılmış Son Sözdür)

Hacı NƏRİMANOĞLU,

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin sədri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü

“TURAN Aşıqləri” kitabı çapdan çıxdı

18.11.2011, mediaforum.az

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin sədri yazıçı - jurnalist Hacı Nərimanoğlunun “TURAN Aşıqləri” kitabı çapdan çıxıb.

2011-ci il Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün 130, Turan amalı ilə yaşayıb mücadilə aparmış mütəfəkkir, şair, sosioloq Ziya

Göyälpin 135, Osmanlı imperatorluğunun sonuncu hərbi naziri, Turan ideali uğrunda mücahid və şəhid olan Ənvər Paşanın 130, 93 il əvvəl Azərbaycanın rus-İngilis-erməni işğalından qurtuluşunu gerçəkləşdirən sərkərdə, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın 122-ci doğum ildir.

"Media forum" saytı xəbər verir ki, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan “TURAN Aşıqləri”nin dörd bölümündə ayrı-ayrılıqda bu şəxsiyyətlərin ömür yolları, fəaliyyətləri, ideyaları, Azərbaycana, türk dünyasına sevgiləri, türk xalqlarının birliyi, gələcəyi uğrunda mücadiləsi əksini tapıb.

Müəllif kitabda belə bir fikri əsaslandırmağa çalışıb ki, Azərbaycanın coğrafi-siyasi subyekt, müstəqil dövlət olaraq bu gün müasir dünya xəritəsində öz yerini tutmasında hər üç paşanın və onların fikir, məfkurə babası olan Ziya Göyälpin xidmətləri olub.

Hacı Nərimanoğlu “TURAN Aşıqləri”nin ön sözündə qeyd edir ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin 88-ci və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümündə həyatları Türkiyə və Azərbaycanın, türk ulusunun azadlığı, istiqlalı, birliyi uğrunda çarpışmalarda keçən insanların mübarizə dolu ömür yollarına kitab həsr edilməsi tamamilə təbiidir. Müəllif vurğulayır ki, “TURAN Aşıqləri” kitabı Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığını bu gündən daha üstün görmək arzusu ilə yazılıb.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan Bakıda “Rəcəb Tayyib Ərdoğan”ın müəllifi ilə görüşmüşdür

Bakı, 28 iyul 2011 (AzərTAc). Türkiyənin Baş naziri iyulun 27-də Bakıya səfəri zamanı ölkəsinin səfirliyində “Rəcəb Tayyib Ərdoğan” kitabının müəllifi jurnalist

Hacı Nərimanoğlu ilə görüşmüşdür.

Baş nazir dost və qardaş Azərbaycanda onun ömür yolundan, siyasi fəaliyyətindən, bütün sahələrdə genişlənməkdə olan Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrindən bəhs edən nəfis tərtibatlı kitabın nəşrindən məmnunluğunu söyləmiş, müəllifə təşəkkürünü bildirmişdir.

H.Nərimanoğlu yurdsuzluq ağrı-acılarının ifadəsi olan “Qubadlısız 16 il” kitabını da Baş nazirə təqdim etmiş, Azərbaycan xalqının Qarabağ münaqişəsinin həllində Türkiyə Cümhuriyyətindən daha böyük dəstək gözlədiyini vurğulamışdır.

Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan müəllifin hədiyyə etdiyi kitabları oxuyacağını, şəxsi kitabxanasında əziz xatirə kimi saxlayacağını bildirmişdir. Yurd-yuvasından ayrı düşmüş insanların ağrı-acılarını yaxşı anladığını deyən Baş nazir vurğulamışdır ki, Türkiyə bundan sonra da hər zaman Azərbaycanın yanında olacaqdır.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan hər ailədə 3 uşaq görmək istəyinin eynilə Azərbaycana da aid olduğunu vurğulamış, bu öyüdünün ailə həyatı quran gənclərə çatdırılmasını istəmişdir.

O, H.Nərimanoğlunu şəxsi qonağı kimi Türkiyəyə dəvət etmişdir.

“Rəcəb Tayyib Ərdoğan” kitabının nüsxələri Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvlərinə də təqdim olunmuşdur.

15 Sentyabr: Anadolu və Qafqaz türklərinin əbədi qar- daşlıq günü

15 sentyabr 2012, www.publika.az

...8 minlik Osmanlı qüvvələrinə 6 min nəfərlik Azərbaycan hərbi birliklərinin də qatıldığı ikinci hücum 14 sentyabr 1918-ci il tarixində saat 02:00-da başladı. Türk Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən üzübəri qarşısına keçən tərədən dırnağadək silahlanmış seçmə rus-erməni birliklərini darmadağın edərək coşqun əhvali-ruhiyyə ilə günbəgün Bakıya doğru yaxınlaşması Bakıda öz qanlı hakimiyyətini qurmuş bolşevik-daşnak hökumətini həm qorxudur, həm də müdafiə tədbirlərini artırmağa sövq edirdi. Bu zaman Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak hökumətini sevindirən hadisə baş verdi: general Denstervillin komandanlığı ilə 1500 əsgərdən ibarət 39-cu ingilis briqadası 4-7 avqust 1918-ci ildə Ənzəlidən gəmi ilə Bakıya gəlib çatdı. İşğalçı qüvvələr bununla xeyli güclənmiş oldular. Türk Ordusunun birinci Bakı hücumu ərəfəsində qüvvələr nisbəti işğalçı yadellilərin xeyrinə idi. Şiddətli top atəşinin köməyi ilə avqustun 5-də saat 04:25-də başlanan hücum qarşısında erməni, rus və ingilislər çox güclü müqavimət göstərdilər. Ancaq türk qoşunlarının getdikcə şiddətlənən hücumu bu müqaviməti qırmağa başladı və düşmən birlikləri hissə-hissə geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin türk qoşunları əvvəlcədən davamlı hücum üçün kifayət qədər top mərmisi hazırlanmadığına görə düşmən əks-hücumla türk birləşmələrini Bakıdan 4 kilometr məsafədə yerləşən Bibiheybət-Biləcəri dəmir yolunun qərbinə doğru çəkilməyə məcbur etdi. 5 avqust döyüşündə düşmən ölü və yaralı olaraq, 2000, türklər isə 9-u şəhid olmaqla 19 yaralı zabit, 139-u şəhid olmaqla 444 əsgər itki vermişdilər. Hücumun dəf edilməsi düşmən cəbhəsində ruh yüksəkliyinə səbəb oldu. Bakının müsəlman türk əhalisi şəhərin alınması işinin uzanmasından ciddi narahat olaraq, türk əsgərlərinin ruh yüksəkliyini qaldırmaq və onları daha da cəsarətləndirmək üçün avqustun 10-da türk əsgərlərinə müraciət hazırladı. Müraciətdə deyilirdi:

“Neft və milyonlar səltənəti adlanan Bakının qapıları önündə neçə gündür qələbə quşunun qanadlarını tutmaq istəyən türk ordusuna. Bu gözəl şəhəri azad edə bilməsəniz, türkün və onun ordusunun şərəfini indi dayandığınız xəndəklərin içində basdırmış olacaqsınız. Əgər siz bu sərvət

və qızıl şəhərini azad edə bilməsəniz, Qafqaz türkləri və Türküstan müsəlmanlarının ürəyinə sancılmış xəncərin üzərinə “Heyif ki, türk bizə köməyə gəlmədi” cümləsi yazılacaq. Qafqaz fəryad edəcək, Türküstan ağlayacaq. Əgər siz bu böyük İslam şəhərini azad edə bilməsəniz, Allah deyənləri ortadan qaldırmaq istəyən düşmənlər qabaqdan və arxadan sizi əhatə edəcək və qıcanmış dişlər yeni zülmələr üçün alovlanmış olacaqdır. Əgər siz dəmir quyulardan dünyaya sərvət axıdan bu hərbi şəhərini azad edə bilməsəniz, tarix qarşısında utanaraq yerə baxacaqsınız. Və bütün dost-düşmən ölkələrdə ən kiçik evdə, ən işsiz adamların belə, dillərinin əzbəri olan Bakı şəhəri uğrunda savaşa pərişanlıq türklərin pərişanlıq ilə sona çatacaqdır. Düşmənlər böyük və çox böyük bir zəfərin açarını ələ keçirdiklərini, bəlkə də bir az haqlı olaraq, elan edəcəklər. Dostlar isə belə bir itki üçün peşmanlıqlarını gizlətməyəcəklər və bizi kədərləri ilə məhv edəcəklər.

Ey türk əsgəri! Əgər sən bu şəhəri almasan, Bakıda sənin üçün hazırlanan süfrələr qonaqsız qalacaq, sənin üçün tikilən geyimi düşmənin geyinəcək. Sənin üçün verilən qurbanlar qəbul edilməyəcək, sənin üçün kəsilən qurbanlar düşməne qalacaqdır. Əgər sən bu şəhəri ala bilməsən, İslam gəlinlərinin duvaqlarını kafirlər yırtacaq, yenə mübarək İslam qanı qırmızı şərəblər kimi vəhşi işgəncələrin yolunda axacaqdır. Sən zəfərin üçün dua edən əlləri zalımlar kəsəcəkdir. Əgər sən bu şəhəri ala bilməsən, qadınlar saçlarını yolacaq, ağlı itirəcəkdir. İndiyə qədər axan qanlar boş yerə axmış olacaq, sən də bu toz-torpaqlı yerlərdə pərişan və səfil olacaqsan, türkün gözlərini çıxarıb iplərə düzən düşmənləri şənəndirəcəksən. Fəqət sən, ey türk əsgəri! İngilislərin gücünü öz gücünlə Çanaqqalada darmadağın etdin. Ən böyük döyüş gəmilərinin böyük mərmilərinə sinə gərdin. Quttuləmmarədə 14000 əsir götürdün. Qarsendəki düşmənin çoxunu, erməniləri, bəlkə, Azərbaycandan, Qarsdan bəri qabağına qatararaq bu şəhərə qədər sıxışdırdın. Türk adını yüksəldən Çanaqqala, Quttuləmmarə, Qalisiya, Rumınıyadan sonra Qafqaz gələcək və Bakı şəhəri də igidlik tacının bir almaz qaşığı olacaqdır. Al Bakını! Vətənə bir almaz ərməğan et!“ Azərbaycan türkünün bu hayqırıtları cavabsız qala bilməzdi. 8 minlik Osmanlı qüvvələrinə 6 min nəfərlik Azərbaycan hərbi birliklərinin də qatıldığı ikinci hücum 14 sentyabr 1918-ci il tarixində saat 02:00-da başladı. Birinci müdafiə xətti 03:00-da, ikinci müdafiə xətti saat 06:00-da ələ keçirildi. Salxana və Səlyan kazarmalarından hücum keçməyə

ümumi itkisi 1000 əsgər idi. Azərbaycan birlikləri isə 11 şəhid və 44 yaralı itki vermişdilər.

Türk əsgərlərinin qəhrəmanlığını, Azərbaycan sevgisini ingilis qioşunlarının Bakıdakı komandanı belə xatırlayır: "İnanmaq mumkun deyil. Cəbhəmizin ən guclu xətti turklər tərəfindən ələ kecirilmişdi. Həm də turklərin hucuma keəcəyinin butun birliklərə xəbər verilməsinə baxmayaraq, işğal edildi. İnanmaq cətin olsa da, mövcud vəziyyət belə idi. Cəbhədəki butun ustunluqlərin bizim tərəfimizdə olmasına baxmayaraq, hucumun ilk anlarında darmadağın olan hərbi quvvələrimizin artıq nəşə edə biləcəyinə ümid qalmamışdı. Bu vəziyyətdə üzərimizə düşən əsl vəzifə, geri cəkilmək və düşmənin hərəkət surətini azaldaraq, hərbi birləşmələri yenidən nizamlamaq idi". (General Denstervil, Britaniya İmperatorluğu, Bakı və İran, s. 263)

Bakının işğaldan azad edilməsi ilə onilliklər boyu müstəqilliyindən məhrum qalmış Azərbaycan Cümhuriyyəti 15 sentyabrda öz paytaxtına qovuşmuş oldu. Bir unudulmaz müqəddəs məqam da onda idi ki, Bakının azad olunması mübarək bir günə - Qurban bayramına təsadüf etmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş naziri Fətəlixan Xoylu 1918-ci il, 19 sentyabrda Nuru Paşaya müraciət ünvanladı: "Qafqaz İslam Ordusunun Komandanı Səadətli Nuru Paşa cənablarına! Komandanlığınız altındakı cəsur türk əsgərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən təmizlənməsi münasibətilə millətim şəxsinizə və dünyanın ən cəsur və soylu əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunuzu ərz etməklə iftixar duyuram".

Və bir də heyf ki, 15 Sentyabr günü milli bayramlarımız sırasında öz layiqli yerini tutmayıb hələ, Bakıda hələ də Ənvər Paşanın, Nuru Paşanın adına bir küçə, xiyaban, abidə yoxdur, təəssüflər...

Azərbaycanın Türkiyəyə əbədi bir vəfa borcu var

Dünya güclərinin, hətta bir blokda hərbi-siyasi müttəfiq olduqları Almanıyanın da bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Anadolu Mehmetciyi ilə Azərbaycan əsgəri Bakının işğaldan azad edilməsi ilə 100 ildən artıq müstəqilliyindən məhrum qalmış Azərbaycan Cümhuriyyəti 15 sentyabrda öz paytaxtına qovuşmuş oldu, Anadolu Mehmetciyi ilə Azərbaycan əsgəri çiyin-çiyinə döyüşdü. Bunu da unutmayaq: Türk qoşunları Bakıya Guneş Azərbaycanın ermənilərin bir gündə 10 min günahsız adamı tarixdə misli görünməmiş amansızlıqla qırtdıqları Urmiya, Xoy, Təbrizi ingilis işğalçılarından tamam təmizləyib gəlmişdi! Dağıstan müsəlmanlarının çağırışları ilə 13 oktyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Komandanı Nuru Paşa, Quzey Qafqaz Cümhuriyyəti Ordusu Komandanı Yusuf İzzət Paşa və Quzey Qafqaz Cümhurbaşqanı Abdülməcid Cermoy Dərbənddə bir araya gəlib şəhərin bürclərinə Quzey Qafqaz Cümhuriyyətinin yeddi ulduzlu bayrağını ucaldılar. Türk əsgəri Bakıdan sonra həm də Dərbəndi azad edərək Qafqazda rus işğalına qarşı ən böyük mücadiləni vermiş Şeyx Şamilin də arzu-istəyini yerinə yetirmiş oldular. Bakıda, Təbrizdə, Dərbənddə Türkə yenilən həm də bir ovuc erməni silahlandırır qızıqdırıb əliyalın müsəlman türk əhalisinin üstünə saldıran Rusiya, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya... idi. Xislətdə həmişə xainlik, məkr gizlənən erməni tarix boyu rus, ingilis, fransızın əlində alət, zopa olub-həm özlərinə, həm də Türkə saysız bəlalər gətiriblər. Osmanlı ordusunun Qafqazda başladığı möhtəşəm hərbi, siyasi, milli dövlət quruculuğu işlərini İstanbuldan gələn acı bir xəbər alt-üst etdi: Qafqaz İslam Ordusu “Devlet-i Aliyə”nin imzaladığı “Mondros Mütərəkesi”nin tələbi ilə geri çağırıldı. Qəhrəman Nuru Paşa bir müddət daha Qarabağda qalıb rus qırmızı bolşevik ordusuna qarşı üsyanlar təşkil etdi, lakin sonucda çarəsizcəsinə Anadoluya döndü. Geridə Türk mehmetciyinin əziz xatirələri əbədi olaraq yaddaşlarda qaldı. Qafqaz müsəlmanları hər zaman bir qurtuluş simvolu olan Nuru Paşanı və əlbəttə, bu Qurtuluşun ideya rəhbəri olan Ənvər Paşanı rəhmətlə anmaqda davam edəcəklər.

...Məhəbbət qarşılıqlı olanda əsil xoşbəxtlik və səadətə apara bilir. Azərbaycanın başbilənləri nə qədər ağır günlərdə olsa da, həmin dövrlərdə ölüm-qalım savaşı aparan Osmanlıya, Anadoluya öz əsgəri və maddi

yardım əlini uzatmışdı. Zəngəzur qartalı Sultan bəy Sultanov və qardaşı-AXC-nin ilk hərbi naziri Xosrov bəyin təşəbbüsü ilə bir süvari dəstəsi düzəldilərək Laçın, Zəngəzur, Naxçıvan dağlarından keçməklə Qarsa yola salınmışdı. Hacı Zeynalabdin Tağıyev o illərdə Türkiyənin nicatı bizim nicatımızdır, məhvi bizim məhvimizdir, düşüncəsi ilə Anadoluya yardım üçün "Qardaşlıq köməyi" adlı bir yardım kampaniyası başlatmış, şox gərəkli, sanballı yardım düzənləmişdi. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov 23 mart 1921-ci il tarixdə Atatürkə yazdığı məktubunda böyük səmimiyyət və hörmət hissi ilə etiraf edirdi: "Paşam, 1918-ci ildə siz bizi mütləq bir ölümdən qurtardınız!" Qurtuluş savaşından zəfərlə çıxan Türkiyə ağır maliyyə böhranı keçirirdi. Atatürk 3 may 1920-ci ildə Şərq ordusu komandiri general Kazım Qarabəkirə göndərdiyi məktubda həmin əsil ürək kövrəldən ərlə, göz yaşardan qardaşlıq duyğusu ilə yazırdı: "Dövlətin pulu qalmadı. İndiki halda heç bir yerdən kömək istəməyə ümid də yoxdur. Başqa çıxış yolu tapana qədər Azərbaycan hökumətindən borc almağınızı rica edirəm". Kazım Qarabəkir Atatürkün xahişini birbaşa Nəriman Nərimanova çatdırır. Nərimanov 19 avqust 1920-ci ildə Atatürkə cavab məktubu göndərərək belə yazır: "...qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşlıq və hər zaman əlinizdən tutacağıq...Müsəlman kommunistlər sizin istəyinizə catmağınız üçün bütün gücləri ilə yanınızda olacaqlar. Siz məğlub olduğunuz təqdirdə nə sizin üçün, nə də digər Şərq xalqları üçün qurtuluş yolu qalmayacaq". (Doğan Avcıoğlu "Milli qurtuluş tarixi", 2-ci cild, səhifə 430) "Cənab general, bizim Türk millətində qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşlıq və hər zaman əlinizdən tutacağıq" (A.Şəmsəddinov "Qurtuluş savaşı illərində Türkiyə-Sovet İttifaqı əlaqələri," səhifə 66). Azərbaycan hökuməti çox keçmir ki, 500 kiloqram qızılı Türkiyəyə göndərir. Qardaş köməyi bununla bitmir. Nərimanov Rusiyadan aldığı 10 milyon qızıl rublu da Türkiyəyə ünvanlayır. 23 mart 1921-ci ildə isə Türkiyənin müraciətini gözləmədən Azərbaycan hökuməti hədiyyə kimi 30 sistern neft, 2 sistern benzin, 8 sistern yağ göndərir. Yardımların arası kəsilmir. Çox keçmir ki, 62 sistern neft də göndərilir. Atatürk Azərbaycanın Türkiyə üçün önəmini çox yüksək dəyərləndirərək Bakıya bir səfir göndərir. Diplomat olmaqla yanaşı yaxşı bir yazıçı olan səfir Mehmet Şövkət Esendal Nəriman Nərimanovla və o dönəmin önəmli şəxsiyyətləri ilə görüşür. Hətta, Hacı Zey-

nalabdin Tağıyevin xanımını da ziyarət edir. Azərbaycan da ilk səfirini - İbrahim Əbilovu Ankaraya göndərir. İ. Əbilovun 1921-ci ilin oktyabr ayında Ankaraya gəlməsi böyük bir sevincə səbəb olur. Səfirlik binasını Atatürk açır və öz əlləri ilə Azərbaycan bayrağını yüksəldir. Bu Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında ilk rəsmi diplomatik əlaqənin qurulması demək idi. b Atatürkün ən yaxın adamlarından olmuş Dr. Riza Nur xatirələrində yazır ki, İ. Əbilov sonralar Atatürkün ən inanılmış, etibarlı adamlarından biri olur.

1921-ci ildə Nərimanov xarici işlər naziri Mirzə Davud Hüseynovu yanına mağıraraq Atatürkə 1 və 2-ci İnönü döyüşlərində qazandığı zəfər münasibətilə bu məzmununda bir teleqram vurmağı tapşırır: “Qazanılan bu böyük zəfərlərdən dolayı Türk xalqını Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adından təbrik edirik.”

Atatürk 1921-ci ildə 3 nəfərlik bir heyət ayırıb Bakıya göndərir, Nərimanovla görüşdükdən sonra Moskvaya yola düşmələrini tapşırır. Nərimanov onlara dəyərli məsləhətlərini verir, Leninin xəstələnməyi səbəbi ilə onunla görüşə bilməsələr də, dövlətin 2-ci adamı Stalinlə mütləq görüşməyə nail olmalarını tövsiyə edir, hər şeyin onun əlində olduğunu bildirir, Stalinin adına bir məktub da yazıb verir. Behbud bəy Şahtaxtinskini də yardım üçün onlara qoşur. Dedi ki kimi də olur, nümayəndələri Stalin qəbul edir, Atatürkün istəyi gercəkləşir, Rusiya Türkiyəni 1-ci olaraq tanıyır, Qars müqaviləsinin şərtləri razılaşdırılır. Dr.Riza Nurun xatirələrində Azərbaycan oxucusu üçün maraqlı, yeni olan bir çox məqamlarla birlikdə bu epizod da diqqət çəkir: Türkiyəyə geri dönmək üçün Bakıya qayıdan nümayəndələrin vaqonuna 40 ədəd hədiyyə xalı qoyulur, ancaq onlar çətinliklə də olsa, bu hədiyyədən imtina edə bilirlər. Azərbaycan və Anadolu insanları Osmanlı Türklərinin Azərbaycana etdiyi yardımları yaxşı bilsələr də, Azərbaycanın Türkiyəyə etdikləri bu kimi köməkləri bilmirlər.

Azəri türklərindən Sovetlər İttifaqında ən yüksək vəzifədə çalışmış - SSRİ Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun (30 dekabr 1922 - 19 mart 1925) 20-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin sədri olarkən Zəngəzur və Qarabağ məsələsində göstərdiyi prinsipsizliyi, qətiyyətsizliyi yaddan çıxarmayaraq, onun Türkiyəyə sözdə və əməldə münasibətindəki prinsipiallığı, əsil türk qardaşlığı mövqeyi nümayiş etdirməsi hər zaman hörmətə layiqdir.

Çanakkalada Azərbaycandan ürəyinin istəyi ilə gəlib Qurtuluş savaşına qatılmış 18 yaşlı İbrahimin məzarı durur. Osmanlı tabeliyindəki Balkanlarda başlayan savaşda Osmanlıya ilk dəstəyi verən Bakı aydınları olmuşdu. 1912-ci ildə İstanbulda çıxan “Səbilur-Rəşad” məcmuəsində Bakıdan bir qrup insanın göndərdiyi bəyanat dərc olunmuşdu: “Dindəşlar! Bilin və agah olun ki, yeganə ümidimiz və nicatımız Osmanlının istiqlal və tərəqqisindədir!”

Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığı arxivində saxlanılan aşağıdakı bu sənəddə həmin qardaşlıq duyğuları əksini tapmışdır:

“Türkiyə Cümhuriyyəti Baş naziri və xarici işlər naziri İsmət Paşa cənablarına!

Türk ordusunun Azərbaycanı azğın düşmənlərin caynağından xilas etdiyi, sevgili, gözəl İzmirimizin və bir sıra digər müqəddəs türk torpaqlarının qana susamış mənfur düşmənlər tərəfindən atəşə verilərək işğal olunduğu bir zamanda türk yurdu Azərbaycan da ingilis əsgərləri tərəfindən işğal edilmişdi. Bütün qəlblərin sızladığı, qan ağladığı bir məqamda Azərbaycanın fədakar övladları 23 mart 1920-ci il tarixində baharın gəlişi münasibətilə Anadolu gününə həsr olunmuş xüsusi yardım kampaniyası təşkil etmişdir. Miqdar baxımından çox olmasa da, “Anadolu günü” yardım kampaniyasında bolşeviklərin işğalına məruz qalmış Azərbaycandan Anadoludakı qardaşlarımıza kömək məqsədilə 3 milyon rubl toplanmışdır.

Bakı Yardım Komitəsinin adından bank hesabınıza köçürülmüş 3000 ingilis funt sterlinqini qəbul etməklə yardım etmək istəyən vətəndaşlarımızın öz vicdanları qarşısında borcunu ödəməyə imkan vermənizi rica edirik.

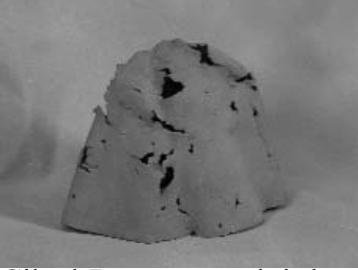
*Azərbaycan maliyyə naziri, xeyriyyə cəmiyyətinin sədri
Abdulvasi, Bakı, 10 dekabr 1920-ci il”*

Əziz yadigar. Nuru Paşanın babam Hacı Fətəli Əfəndiyə əmanəti

Ağlım kəsəndən evimizdə az qala pıçıltıyla qulağımıza deyilən bu sözlər beynimə həkk edilmişdi: ana babalarımız Türkiyəyə köçüb getdilər, burda qala bilmədilər, qalsaydılar hamısın ya gülləliyəcəkдилər, ya da sürgünə göndərəcəkdilər. Artıq heç nə öyrənə bilmirdim. Evimizin üstü qamışla örtülü idi, altında gizlədilmiş taxta yeşiklərin içi Hacı Fətəli babamdan qalma Quran, əlyazma, Türkiyə və Ərəbistandan gətirmə nəfis cildli kitablarla dolu idi, ildə bir neçə dəfə atam, anam xəlvətcə çıxıb yeşik, bağlamaların üstün açib kitabları havaya verir, nəmin, tozun alıb yenə də yerinə düzüb üstün örtürdük. Sovet KQB-sinin qorxusu cana, qana işləmişdi. Ancaq Allaha, UluYaradana inam, iman bundan daha üstün idi; yaxın, uzaq kəndlərdən, qonşu rayonlardan cümə günləri gəlib məhləməzdəki məscidin daş-divarını öpə-öpə, dəstamaz alıb Quran götürüb namaz qılması, üz-gözlərindən yağın mutluluq uşaq yaddaşımda, hafizəmdə əbədi həkk olub. Yaşlılardan dəfələrcə eşitmişdim; Nuru Paşa bax orda atdan düşdü, Hacı babanı sinəsinə sıxdı, bir yerdə gəlib taxtın üstündə oturdular, yaxın kəndlərdən axın-axın gələn insanları salamladı, sonra dəstamaz alıb namaza durdular.

Ağdaşın Qumlax kəndində yaşayan anamın doğmaca dayısı, 89-cu il mayın 4-də 90-ı bir xeyli keçib dünyadan köçən ağzı dualı, namaz-oruclu Veysəl babamdan dəfələrcə eşitmişdim bu söhbəti: babam Hacı Fətəli Əfəndi həm azuqə, həm də silah-sursat almaqdan ötəri qızıl-gümüş nəyi vardısı Nuru Paşaya verdi, ağzı bağlı toxuma bəzəkli torbasıyan bir yerdə, bu gözlərimnən gördüm, onlara mən qulluq edirdim, aftafələyən gətirdim, namazdan sonra eyvandakı taxtımızın üstündə yanaşı oturmuşdular, çay-çörək yeyib içdilər, gedəndə də hamının gözünün qabağında başından qotazlı qırmızı fəsin çıxarıb qoydu Hacafəndinin başına, indiki kimi gözümün qabağındadı. Evinizdə durur həməm o fəs. Hacı Əfəndi (Hacafəndi) 2 dəfə Həcc ziyarətində olub-şura hökuməti gələnə qədər və sonra. Birinci gedib-gəlməyi uzun çəkmişdi - ordan gəlib bir müddət də Türkiyədə ali dini təhsil alıb, gəlib həmin vaxtlar tək Şirvan mahalında yox, bütün Azərbaycanda məşhur olan Ağdaşın Zeynəddin mədrəsəsində, bir müddət də Ağdam, Bərdədə imamlıq-əfəndilik edib, yaşlı adamlardan Babandan dərs, izin alanlardan sağ qalanlar var, bura da gəlib

gedirlər hələ də. Burda və ətraf bölgələrdə onun yolunda hər cür əzab-əziyyətə qatlaşmağa hazır olan yetirmələri çox olub. Mən biləni Baban Nuru Paşa ilə İstanbuldan tanış idilər, çünki çox mehriban görüşdülər, həm də başının dəstəsi ilə birbaşa bizə gəlmişdi.

Kommunistlərə, sovet hökumətinə qarşı Cihad Bəyannaməsini də o vaxt Qazı Bəhlul Behcətlə Hacı Fətəli bir yerdə bizim məsciddə azmışdı, Hacı baban Zəngəzur, Qarabağdan üzübəri ta bu Şirvan torpaqlarına qədər çox iş görmüşdü Allah yolunda, adamlar gecələr əl-ayaq yığışandan sonra xəlvət gəlirdilər cümə namazlarına-Hacı imam dururdu, Türkiyədə də bilirdilər ki, belə bir adamları var burda... Hacı babamın əmisi Hümbətəli Əfəndi həm də ana tərəfdən (Laçının Ciccimli kəndindən) baba saydığımız Şeyx Mir Həmzə Əfəndinin ən sadıq müridlərindən olmuş, Laçından Kürdəmirə, Qazaxa getmiş, İrandan Türkiyəyə keçib Elazığda, Amasyada bütün ömrünü nəqşibəndi təriqətinin bu böyük şeyxinə xidmətə, nəqşibəndiliyin yayılmasına həsr etmiş, elə Türkiyədə də Amasyada da dəfn olunmuşdur.

Nuru Paşa adı o zamandan həkk olmuşdu yaddaşıma. Çox təsirli, ibrətlidi ki, yaşı 93-ü keçən o qotazlı fəs bizim evdə babamın Məkkədən gətirdiyi, Quran, torpaq, qara uzun təsbeh kimi hər zaman ən əziz, müqəddəs tutya kimi saxlanıb, bu gün də 83 yaşlı dədəm Hacı Nərimanın sandığında durur. (“Qubadlısız 16 il” kitabından - H.Nərimanoğlu, “Nurlan”, 2009)

Zəngəzur torpaqlarının böyük bir hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsindən 90 il ötür.

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin sədri Hacı Nərimanoğlu “Media forum” saytına bildirib ki, 1921-ci il iyulun 20-də Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə bu respublikada Sisian, Qafan, Gorus və Meğri rayonlarından ibarət “Zəngəzur” adı ilə 9-cu qəza təşkil edilib. Bu qərar Zəngəzurdə müsəlmanların kütləvi qətlə yetirilməsinə başlanandan sonra Naxçıvan və Qarabağa pənah aparmış əhalinin öz yurd yerlərinə qayıdışının qarşısını almaq üçün qəbul olunub. Bununla da er-

məni daşnaklarının başladığı işi erməni kommunist bolşevikləri başa çatdırmağa nail olublar. Zəngəzurun itirilməsi ilə Azərbaycanın ərazi bütünlüyü də pozulub, Naxçıvanın Azərbaycanla quru əlaqəsi kəsilib, eyni zamanda Azərbaycanın Türkiyə ilə quru sərhədinin sahəsi xeyli daralıb. Zəngəzurun Ermənistanla birləşdirilməsinin tarixinə ekskurs edən Hacı Nərimanoğlu xatırladı ki, hələ sovet Ermənistanı qurulmamışdan qabaq erməni generalı Andronik öz qoşunları ilə Zəngəzurdə 115-dək müsəlman türk-kürd kəndini yağmalayaraq dağıtmış, 70 kəndin əhalisini qismən məhv edərək Gorusu mərkəz seçib özünü “Zəngəzur qubernatoru” elan etmişdi. Erməni daşnakları Əsgəran qalası, Şuşa da daxil olmaqla bütün Qarabağa nəzarəti ələ keçirib “Qarabağ Respublikası” yaratmışdı. Bakı Soveti isə Şaumyanın əlində idi. Məqsəd Naxçıvanla Şuşa arasında yaşayan müsəlman əhalini qırıb bu əraziləri boşaltmaq, həmin ərazilərin yeni yaradılacaq Ermənistan Respublikasına qatılmasına zəmin hazırlamaq, Zəngəzur və Qarabağdakı erməni qoşunlarının birləşib Gəncəyə hücum etməsinə şərait yaratmaq, Azərbaycan Milli Şurasını - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini beşikdəcə boğmaq, Bakıya tərəf hərəkətə başlayıb üzübəri gələn Bakı sovetinin hərbi hissələri ilə birləşib “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq idi.

Bu planı xalq qəhrəmanı Sultan bəyin Laçın bölgəsində Andronikin qoşunlarına vurduğu sarsıdıcı zərbə pozdu, Nuru paşa komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun hərbi yardımı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milis və hərbi dəstələri də Qarabağdakı erməni silahlılarına ağır zərbə vurdular. Lakin Zəngəzur və Qarabağda erməni mövcudluğuna son qoymaq mümkün olmadı.

Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Sovet Azərbaycanında Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı və ertəsi gün Nəriman Nərimanovun verdiyi bəyanatla həll olundu. Leninin “Zaqafqaziyanın fəthi” adlandırdığı Serqo Orconikidzenin “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” və “Azərbaycan artıq yükdən xilas olur” kimi təhqiramiz bədnamılıqla dəyərləndirdiyi həmin qərarla deyilirdi: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır, bu iki xalq arasında heç bir sərhəd mövcud deyil, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanla verilir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəd-

dəratını təyin etmək hüququ verilir...”. Azərbaycan hökuməti Zəngəzuru Ermənistana bağışlamaqla yanaşı o günlərdə aclıq burulğanında boğulan ermənilərə 200 milyon manatlıq kredit (“başlıq pulu”) də vermiş, ərzaq, yanacaq da göndərmişdi.

1933-cü ildə Ermənistan SSR-in ərazisi rayonlara bölündü və Zəngəzur adı xəritədən birdəfəlik silindi.

QƏHRƏMANLAR UNUDULMUR

14 Dekabr Milli Qəhrəman Əliyər Əliyevin doğum günüdür, yaşasaydı, 55 yaşı tamam olacaqdı. O, Qarabağ müharibəsi tarixinə şərəfli səhifələr yazmış qəhrəmanlarımızdan biridir.

Bununla bağlı “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin sədri Hacı Nərimanoğlu demişdir:

Əliyər Əliyevin rəhbərlik etdiyi alayın topçuları Xocalı qırğınından bir neçə gün sonra yuxarıların əmri olmadan Gorusun altını üstünə çevirmiş, ...Moskva və Yerevan KİV-i bu hücum zamanı 336 nəfərin öldürüldüyünü yazmışdı. Bununla bağlı Ermənistanda üç gün matəm elan edilmişdi, Yerevanda keçirilən mitinqlərdə Əliyər Əliyevə və 3 döyüşçüsünə ölüm hökmü çıxarılmışdı. 1992-ci ilin aprel ayının 16-da “Qara bəbir” ləqəbli Suriya ermənisi Karlenin başçılığı ilə xaricdə xüsusi hazırlıq keçmiş 50 nəfərlik diversiya qrupu Lalazar körpüsünü partladır Qubadlının sərhəd kəndlərinin rayon mərkəzi ilə əlaqəsini kəsmək, strateji yüksəklikləri ələ keçirmək üçün hücumu keçmişdi. Kəşfiyyat məlumatları nəticəsində bundan xəbər tutan və onların yolunu gözləyən Əliyər Əliyev və döyüşçüləri onları mühasirəyə alaraq dəstəbaşılıarı da daxil, 11 düşmən əsgərini məhv etmiş, həmin meyitləri bizim əsirlərə dəyişmişdilər. 1991-ci ilin may ayında Qubadlının Yuxarı Cibikli kəndi, 1992-ci ilin oktyabr ayının 12-də isə bu rayonun Topağac-Başarat yüksəkliyi uğrunda gedən döyüşlərdə də onun rəhbərlik etdiyi alay düşməni ağır itkilərə məruz qoymuşdu. 1992-ci ilin iyun ayının 24-də Qubadlı rayon mərkəzini bombalamağa ucan üç vertolyotu vurub salan da Əliyər Əliyevin döyüşçüləri

olmuşdu. Gorusun Şurnuxu kəndindəki postu darmadağın etmiş Əliyar Əliyev və döyüşçüləri 20 rus və erməni silahlısını canlı olaraq ələ keçirmişdi. Onlar işğalın son günlərində Qafan-Gorus yolunu nəzarətdə saxlamağı da bacarmışdılar. Əliyar Əliyev 1992-ci ilin payızında 40 könüllü döyüşçü ilə birlikdə işğal altındakı Laçının 40-a qədər kəndini 4 gün ərzində ermənilərdən azad edərək partizan müharibəsinin nə qədər effektiv olduğunu bir daha sübut etmişdi. 1992-ci il oktyabrın 3-də Əliyar Əliyev və sürücüsü Əlisadət Ağayev Laçın rayon mərkəzindən iki kilometr məsafədə şəhid oldular. Əliyar Əliyev Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunda oxuduğu, Saransk Dövlət Universitetində müəllim işlədiyi illərdə dəfələrlə klassik gülüş üzrə respublika, ümumittifaq və beynəlxalq yarışların qalibi olmuşdu, məşhur pəhləvan və məşqçi idi, onun 8 yetirməsi respublika və SSRİ çempionu olmuş, biri isə olimpiya yığma komandasına üzv seçilmişdi. “Məhsul” idman cəmiyyətinin Qubadlı şöbəsinin sədri olan Əliyar Əliyev Qarabağ müharibəsi başlanan günlərdən respublikada yaranan ilk könüllülər batalyonunu qurmuşdu. Eyni zamanda o, həmişə ön cərgədə vuruşan döyüşçü, sərrast atıcı, kəşfiyyatçı, partizan idi. Dəfələrlə qonşu bölgələrdə gedən ağır döyüşlərdə də iştirak etmişdi, çünki onun üçün bu Vətənin hər qarışı əziz idi. 14.12.2011, mediaforum.az, qhtxeber.az, musavat.com

Türkiyədə “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin nümayəndəliyi yaradılmışdır

Bakı, 14 yanvar 2011 (AzərTAc). AzərTAc xəbər verir ki, nümayəndəliyin rəhbəri Türkiyədəki Giresun Universiteti tarix bölməsinin rəhbəri, professor Aygün Attar nümayəndəliyin təyin edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan həqiqətlərinin qardaş ölkədə təbliği, Türkiyənin qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqələrin daha da genişləndirilməsidir. Nümayəndəliyin təşəbbüsü ilə Türkiyənin bir neçə şəhərində 20 Yanvar və Xocalı faciələrinin ildönümləri ilə bağlı tədbirlər keçirilmişdir.

12 mart – Qaçaq Nəbinin xatirə günü!

“115 il əvvəl – martın 12-də Azərbaycan xalqının yetirdiyi ən məşhur qəhrəmanlardan olan Qaçaq Nəbi xəyanətlə qətlə yetirilib. Qaçaq Nəbi 46 illik ömrünün tam 13 ilini əlində silah, vəfalı ömür-gün yoldaşı Həcərlə birlikdə fasiləsiz olaraq rus-erməni, fars zülmünə qarşı mücadilə aparıb. Bu qoşa ad həm Azərbaycanın qəhrəmanlıq salnaməsinə, həm də dünya qaçaqçılıq hərəkatı tarixinə şərəflə yazılıb, ümumxalq sevgisinin, qorxmazlıq, cəsarət, şücaət, əyilməz iradənin simvoluna çevrilib”. Zəngəzur Cəmiyyətləri Birliyinin sədri Hacı Nərimanoğlunun “Media forum”-a açıqlamasında deyib.

Hacı Nərimanoğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi” adlı əsərindən sitat gətirir: “Zəngəzur və Naxçıvanda qorxmadan partizan müharibəsi aparan Qaçaq Nəbi Gəncə vilayəti, Zəngəzur qəzasının Aşağı Mollu kəndində (indiki Qubadlı) anadan olmuşdu. Yeddi nəfərdən ibarət ailəni atası çətinliklə dolandırır. Günlərin birində 16 yaşlı Nəbinin atasını bəy döyür. Bunu görə Nəbi bəyin üzərinə atılaraq onunla savaşıb. Bəyin şikayətinə əsasən Nəbi həbs olunur. O, həbsdən qaçaraq həmfikirlərini ətrafına toplayır. Rus çar rejiminə və onun Azərbaycandakı əlaltıları olan bəylərə qarşı mübarizəyə başlayır.

Nəbinin arvadı Həcər xanım ilə yanaşı baldızı Mehri xanım da bu mübarizədə yaxından iştirak edir. Nəbi həbsxanadan qaçdıqdan sonra çar idarəsinin Azərbaycandakı əlaltıları olan mülkiyyət sahibi xan və bəylərin zülmündən cana gələn kəndlilərdən əli silah tutan bir hissəsi onun ətrafına toplanır. Nəbinin əsas düşmənləri çar rejimi, xanlar və bəylər idi. O bu mübarizədə kasıbları və onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Nəbinin mübarizə apardığı ərazi Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri idi. İstismarçı imperializmə və rus çar rejiminə qarşı mübarizə aparan qaçaqlara xalq yaxından köməklik edir, onlarla fəxr edirdi. Xalq onları ərzaqla təmin edir, yeri gəldikdə gizlədirdi”.

Rəsulzadənin yazdığına görə, 1896-cı ilin mart ayında Nəbi Kərbaladan dönərkən Türkiyə ilə İran sərhəddi arasında olan Larni kəndində

rus casuslarının əvvəlcədən hazırladığı pusqunun qurbanı olub.

Hacı Nərimanoğlu bildirib ki, Bəhlul Bəhcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi vəsiqə və sənədlər üzrə” adlı tədqiqat əsəri 77 illik arxiv qaranlığından sonra yaxın günlərdə işıq üzünə çıxıb: “Qaçaq Nəbinin həmyerlisi, müasiri, onu və dəstəsindəkilərin əksəriyyətini şəxsən yaxından tanıyan, görüşüb söhbətləşən, ilahiyatçı, tarixçi, folklorşünas alim, Zəngəzurun sonuncu qazısı Bəhlul Bəhcətın 1934-37-ci illərdə qələmə aldığı 290 səhifəlik “Qaçaq Nəbinin tarixi” vəsiqə və sənədlər üzrə” adlı tədqiqat əsəri yaxın günlərdə işıq üzünə gərəcək. Tədqiqat əsərindəki ayrı-ayrı başlıq-bölmələr Qaçaq Nəbinin düşmənlərinə, kimlərlə savaşmasına, mübarizə yoluna güzgü tutur. Bəhlul Bəhcət İrəvan və Tiflis arxivlərindən əldə etdiyi məxfi yazışmalardan da nümunələr gətirir, Nəbinin artıq 3 imperatorluğu rahatsız etdiyini, başağrısına çevrildiyini faktlarla göstərir”. Hacı Nərimanoğlu onu da qeyd edib ki, kitabın müəllifi Bəhlul Bəhcət 1934-38-ci illərdə “Azərnəşr”də və Az.RAİ-nin ədəbiyyat bölməsində çalışıb, “Quran”ı, “Şahnamə”ni ilk dəfə orijinaldan dilimizə tərcümə edib, Məhəmməd Peyğəmbərin və ailəsinin tarixi və digər fundamental tədqiqatları tamamlayıb, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Əhməd Cavad kimi müasirləri ilə sıx ünsiyyətdə olub. 15 mart 1938-ci ildə NKVD üçlüyünün qərarı ilə güllələnib.

Zəngəzur Cəmiyyətləri Birliyinin sədri əlavə edib ki, Qaçaq Nəbi ilə Həcərin Azərbaycanın heç yerində abidəsi yoxdur: “Qubadlıda vardı, 18 ildir Qubadlı da yoxdur”.

Zəngəzurluların etirazı və gözləntiləri

26.01.2012

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi Fransa Senatının uydurma “erməni soyqırımı”nı inkar edənlərin cəzalanmasını nəzərdə tutan qanunu ilə bağlı bəyanat qəbul edib.

Bəyanatda deyilir: “Türk xalqı tarixin heç bir dönəmində heç bir xalqa qarşı soyqırım həyata keçirməmiş, əksinə zaman-zaman soyqırımı, etnik təmizlənmə və zorakı deportasiyalara məruz qalmışdır. Bütün siyasi fəaliyyəti boyu türk, müsəlman xalqlarına qarşı qərəzi, nifrəti, aşağılayıcı

münasibəti ilə bədnam şöhrət qazanmış Fransa Prezidenti Sarkozi demokratiyanın beşiklərindən olmuş ölkəsinin tarixinə qara damğa vuran bu qanunu şəxsi mənfəətləri naminə ciddi-cəhdlə qəbul etdirmişdir. Bu qanun həm də sivil dünyanın ən üstün kriterləri sayılan insan hüquqlarının, fikir, düşüncə, söz, şəxsi mövqeyini ifadə etmə, hadisələrə fərqli yanaşma azadlığının kobud şəkildə pozulmasının, hətta, ölkəsinin Konstitusiyasının bir çox müddələrinin ayaqlar altına salınmasının, hər hansı bir məhkəmə instansiyasında baxılmamış və haqqında qərar qəbul edilməmiş hadisəyə parlament səviyyəsində hüquqi, siyasi don geydirmək cəhdinin eybəcər təzahürü olmuşdur.

Fransa Senatı bu qanunun qəbulu ilə ölkəsinin imicinə sağalmaz ləkə vurmuş, həm də ATƏT-in Minsk Qrupunda həmsədr dövlət olaraq öz obyektivliyini, ədalətliyini, tərəfsizliyini də, mənəvi haqqını da itirmişdir. Bu Qanunun qəbulu bir daha Türkiyə, Azərbaycan və digər türk dilli ölkələrin birlik və bərabərliyinin, beynəlxalq aləmdə söz, nüfuz sahibi ola bilməsinin zəruriliyini mühüm vəzifə kimi gündəmə gətirir.

İnanırıq ki, Azərbaycan Hökuməti Fransa Senatının qəbul etdiyi bu qanunun ölkəmizin 20 ildən bəri həllini gözləyən ən ümdə Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə göstərəcəyi ciddi maneçilikləri gərəyincə qiymətləndirərək Fransanın həmsədrliyindən imtina edilməsi ilə bağlı lazımi tədbirləri görəcək, bu ölkə ilə siyasi, iqtisadi, ticarət əlaqələrinə yenidən baxacaq, indiki sınaq zamanında tarixin ən çətin dövrlərində xalqımızın yeganə etibarlı dostu, arxa və dayacağı olmuş qardaş Türkiyə ilə birlikdə olduğunu real həyatda sübut edəcəkdir.”

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin bəyanatı: “Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları işğal altındakı Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda ermənilərin kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmasına qarşı etiraz səsini ucaltmalıdır.”

Son zamanlar Azərbaycan, Ermənistan və digər ölkələrin KİV-lərində Azərbaycanın işğal altında olan Laçın, Zəngilan, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında ermənilərin məskunlaşdırılması, bu bölgələrdə müxtəlif təyinatlı infrastrukturların inşası ilə bağlı yayılan informasiyalar

xeyli artmışdır. Xüsusilə ərəb ölkələrində baş verən hadisələrdən, hakimiyyət dəyişikliklərindən sonra ermənilərin Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlara köçü daha intensiv xarakter almışdır. Bu işdə bir sıra xarici ölkələrdə yaşayan erməni iş adamları fəallıq göstərir, həmin bölgələrə iri həcmdə investisiyalar qoyur, kreditlər verilir, müxtəlif cəlbədicə tədbirlər həyata keçirirlər. Narahatlıq yaradan amil həm də odur ki, artıq bu məskunlaşdırma Dağlıq Qarabağın hüdudlarından kənardakı bölgələrə keçirilmişdir, bu bölgələrdə şəhər tipli iri yaşayış məskənləri salınır və bir sıra dövlətlər də buna açıqdan açığa ya seyrçi qalır, yaxud dəstək verirlər.

Bununla birlikdə Azərbaycanın toponimləri, yer adları da dəyişdirilərək erməniləşdirilir, türk edilmiş yaşayış yerlərinin, tarixi mədəniyyət abidələrinin izi itirilir, zəngin təbii ehtiyatları istismar edilərək talanıb Ermənistan və beynəlxalq arenada ona havadarlıq edən böyük dövlətlərin hərbi, siyasi, biznes nümayəndələrinə milyonlar qazandırır.

Yayılan məlumatlarda vurğulanır ki, Murov dağlarından Araz çayına qədər ərəzilərin bərpası və məskunlaşdırılmasını Ermənistan hökuməti və erməni diasporu özünün birinci dərəcəli strateji vəzifəsi elan etmişdir, bu məsələ birbaşa Ermənistan Hökumətinin planlı proqramları, qərarları ilə tənzimlənir. ATƏT-in 2005-ci ildə təşkil olunmuş Faktaraşdırıcı Missiyası da Ermənistanın işğal altındakı ərəzilərdə qanunsuz məskunlaşdırma həyata keçirdiyi barədə faktları təsdiqləmişdi. Lakin informasiyalarda 7 il əvvəl açıqlanan əhali sayının indi ikiqat artdığı bildirilir.

İşğal altındakı ərəzilərdə məskunlaşdırmanın həyata keçirilməsi Ermənistanın da 1993-cü ildə qoşulduğu 12 avqust 1949-cu il tarixli Mülki Əhalinin Mühəribə Zamanı Müdafiəsinə aid Dördüncü Cenevrə Konvensiyası və ona əlavə protokollara, eləcə də hərbi konfliktlər zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına ziddir.

*Qubadlı rayonu, Saray kəndi
Mirlər kəndindən görünüşü*

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi bununla bağlı ciddi narahatlığını bildirir, dövlət, qeyri-hökumət təşkilatlarını, kütləvi informasiya vasitələrini Ermənistanın bu istiqamətdəki fəaliyyətlərinə qarşı daha fəal mövqe tutmağa, öz etirazlarını beynəlxalq qurumlara bildirməyə çağırır. Çünki belə hallara qarşı seyrçi münasibət, laqeydlik, sözdən əməli hərəkətə keçmək üçün qətiyyət göstərilməməsi təcavüzkar dövləti daha da şirnikləndirir, planlarını maneəsiz reallaşdırmağa həvəsləndirir.

Unutmayaq ki, Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı rayonlara qayıdışın uzandığı hər il bizi o torpaqlardan daha çox aralayır, uzaq salır, erməniləri daha artıq həvəsləndirir, beynəlxalq güclərə isə sadəcə seyrçi mövqedə qalmaları üçün əlavə stimül verir. *butov.az, 08.10.2012*

Zəngəzurdə doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular" kitabı nəşr ediləcəkdir

Bakı, 27 oktyabr 2012 (AzərTAc). “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi Türkiyə arxivlərindən Zəngəzur mahalında doğulmuş, təqiblərdən, labüd ölümdən qurtulmaq üçün Anadolu torpaqlarına köçüb yaşamağa məcbur olan, burada əbədiyyətə qovuşan bir çox tanınmış şəxsiyyətlər, onların Azərbaycanda və Türkiyədəki fəaliyyətləri barədə maraqlı materiallar, fotosənədlər əldə etmişdir.

Birliyin sədri Hacı Nərimanoğlu AzərTAc-a bildirmişdir ki, bu şəxsiyyətlər arasında nəqşibəndi təriqətinin şeyxi, filosof şair Mir Həməzə Seyid Nigari, onun həyatdan vaxtsız köçmüş çox istedadlı şair oğlu Siraci, Azərbaycanın ilk hərbi naziri, Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanov, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, mühacir yazıçı-jurnalist, nəşir Mirzə Sadıq Axundzadə, ötən əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş Müsavat Partiyasının 5-ci başqanı, tibb professoru, polkovnik doktor Mehmet Azər Aran, 30-cu illərədək əlində silah bolşeviklərə qarşı döyüşmüş hüquqşünas Əhəd Unal, diplomat, Azərbaycan Kültür, Milliyətçilər, Yardım dərnəklərinin qurucu rəhbərlərindən olmuş Taki Aran və başqaları vardır.

Yaxın günlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi tərəfindən toplanmış materiallardan ibarət "Zəngəzurdə doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular" adlı kitab nəşr ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

“Osmanlı belgelerinde Karabağ”, 660 səhifə, İstanbul 2009,
“Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-20)”, 682 səhifə, Ankara 2001

Dr.Sebahattin Şimşirin “Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991)”,

Tahsin Demirayın "Canlı Tarihler"

Qarabəkir K. İstiqlal hərbimiz. İstanbul, 1938.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yay. Cilt 7, İstanbul, 1990.

Kösoğlu, N. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı, Cilt 3, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1993

Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındaki münasibetlere dair arşiv belgeleri” (1575-1918), Ankara, 1993

Rahimzade İbrahim “Fethi Gence”

Kösoğlu, N. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı, Cilt 3, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1993

Pərvanə Bayram Seyyid Mir Hamza Nigari'nin Anadolu ve Azerbaycan'daki devamçıları

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti (sənədlər toplusu). VI cildə

Ziya Bünyadov “Azərbaycan Atabəylər dövləti”

Səbahəddin Eloğlu “Zəngəzur hadisələri”

Ənvər Çingizoğlu “Xosrov bəy Sultanov”, “Sultanlıq soydan gələr”

“Azərbaycanlıların soyqırımını və deportasiyası”

Ziyadxan Nəbibəyli “Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları”

Musa Urud “Zəngəzur”

Nəzər Heydərov "Zəngəzur dağlarında"

İ.Musayev “Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921)”

“Heydər Əliyev və “Cağ” Öyrətim”

İbrahimov Z. İngilis-amerikan müdaxiləsinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. B., 1950 Azərbaycan dergisi üzerine bir inceleme

Alı Çelebioğlu Yahya Çelebi; Seyid Nigârî, Xaki-Payın-Taci-serim, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 2004,

Köçerli, Firudin Bey; Azerbaycan Edebiyatı, Cilt 1, Bakı, 1981.

Mehemmedcelil, Mehemmed; Xelil, Fariz; Mövlane İsmayıl Siraceddin Şirvani, Adiloğlu Neşriyatı, Bakı, 2003.

İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. B., 1996. Bünyadov Z. Qırımızı terror. B., 1993 Fərəh Hüseyin “Osmanlı-Səfəvi müharibəsi 1578-1590”, Bakı-2008

Fəxrəddin Kırzioğlu “Osmanlıların Qafqaz ellərini fəth etməsi (1451-1590)”

www.azertag.com

www.turansam.org

www.azerbaycankulder.org

www.resulzade.org

www.kultur.gov.tr

Mövzu, başlıq düzümü:

I Fəsil

Əlimiz çatmayan, səsimiz yetməyən ulu yurd-Zəngəzur

(Tarixi icmal)

Osmanlı İmperiyasının çöküşü, Birinci Dünya savaşı və Zəngəzur

Osmanlıda “erməni genosidi” yalanı rus və amerikalı şahidlərin gözü ilə

Bunlar Amerika ingilislərinin yazdıqlarıdır

“İngilis barmağı” Zəngəzurdə

Zəngəzur qırğınları

“Yalvarıram, təcili tədbirlər görün... Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmasa Qarabağı xilas edin...”

AXC Hökuməti bu qırğınların qarşısını vaxtında ala bilərdimi?!

Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi

Nərimanovun Bəyanatı

Naxçıvan və Qarabağ...

II Fəsil

Zəngəzurdan Anadoluya köçlər

I Köç: Osmanlı-Səfəvi savaqları

II Köç: Çar Rusiyasının işğalı

III Köç: Erməni daşnak-rus bolşevik zülmü

IV Köç: İşğal

Anadolu də gündə azəri türklərinə qucaq açmışdı

Azərbaycanlıların Anadoluda məskun olduqları ellər
Türkiyə mənbələrində Azərbaycan

III Fəsil

Anadolu torpaqlarında əbədi uyuyan tanınmış Zəngəzurlular
Nuru ilə Amasyanı rəvnəqləndirən Şeyximiz - Mir Həmzə Seyid Nigari
Uruda doğuldu, İstanbulda əbədiyyətə qovuşdu
Müsavətın 5-ci Başqanı: Zəngilanlı Dr.Mehmet Azer Aran
Zəngəzurun igid oğlu Baba Yüzbaşı: Vətən, sən nə yaman şirin
şeymişsən!

Goruslu azadlıq mücahidi

Xələcli istiqlalçı Əhəd Ural

Qazi İbrahimlə Sərkər Qönçə eşqi

Qarsda torpağa qarışan Xalq Qəhrəmanı Sultan Bəy

Ruhu Qarabağda, cismi Trabzonda: Azərbaycanın ilk Hərbi naziri

Xosrov bəy Sultanov

Xosrov bəyin nəticəsiz qalan israrlı təkidləri:

“...geciksək, Zəngəzur və digər qəzaları itirəcəyik”

Süleyman Dəmirəl Sisianlıdırımı?!

Zəngəzurlu Baharlılar

Türk əsgərləri Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı mübarizədə

IV Fəsil

Məramımız fəaliyyətimizdə

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi müsabiqəyə yekun vurdu: Xosrov bəy
və Sultan bəy haqqında kitab çıxdı

Zəngəzurun sonuncu Qazısı Bəhlul Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi”
kitabı nəşr edildi

“TURAN Aşıqları”- Atatürk, Ziya Göyalp, Ənvər Paşa və Nuru Paşanın
ömür yolunu əks etdirən kitabdır

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin sədri Bakıda Rəcəb Tayyib Ər-
doğanla görüşmüşdür

15 Sentyabr: Anadolu və Qafqaz türklərinin əbədi qardaşlıq günü

Əziz yadigar. Nuru Paşanın babam Hacı Fətəli Əfəndiyə əmanəti

Zəngəzur torpaqlarının böyük bir hissəsinin Ermənistanı bir-
ləşdirilməsindən 90 il ötür.

Qəhrəmanlar unudulmur. Milli Qəhrəman Əliyər Əliyev
Türkiyədə “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin nümayəndəliyi
yaradılmışdır
12 mart – Qaçaq Nəbinin xatirə günüdür
Zəngəzurluların etirazı və gözləntiləri

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin bəyanatı: “Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları işğal altındakı Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda ermənilərin kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmasına qarşı etiraz səsini ucaltmalıdır.”

“Bütöv Azərbaycan” qəzetinin redaksiyasında yığılmış,
dizayn, redaktə və korrektə edilmişdir.

Çapa imzalanmışdır: 25.10.2012

Format: 60x90 ş.ç.v. 1/16

Tiraj: 2000 ədəd

“YEK Production” Şirkətinin mətbəəsində çap edilmişdir.

Tel/Faks: 492-57-74

www.yekpro.com